

STUDIA LATINA ET GRAECA

Letnik XXV, številka 1, Ljubljana 2023

Κηροια
KERIA

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

DRUŠTVO ZA ANTIČNE IN HUMANISTIČNE ŠTUDIJE SLOVENIJE
SOCIETAS SLOVENIAE STUDIIS ANTIQUITATIS ET HUMANITATIS INVESTIGANDIS

Vsebina

RAZPRAVE

I. Pignora amoris: otroci in otroštvo v antiki (prispevki s 14. Grošljevega simpozija)

Dragica Fabjan Andritsakos: <i>Opombe k Plutarhovemu spisu Περι παιδων ἀγωγῆς (O vzgoji otrok)</i>	9
Katarina Šmid: <i>Upodobitev otrok in njihove starosti na primeru stel, pripisanih isti celejski delavnici</i>	37
Kaja Stemberger Flegar: <i>Prehrana dojenčkov v antičnem Rimu</i>	51
Bernarda Županek, Tamara Leskovar: <i>Kje so emonski otroci?</i>	67
Filip Draženović: <i>Vzgoja po antično v zgodnjem srednjem veku – vladarsko zrcalo Diega de Saavedre Fajarda</i>	85

PREVODI

Ovidij: <i>Fajdrino pismo Hipolitu (Heroides 4)</i> Prevedla Polonca Zupančič.....	107
Vittoria Colonna: <i>Soneti</i> Prevedel Brane Senegačnik	121
Francesco Petrarca: <i>Pismo Giacomu Colonna (Rerum familiarium libri 2.9)</i> Prevedla Anja Božič	139

Contents

ARTICLES

I. Pignora Amoris: Children and Childhood in Antiquity (Contributions from the 14th Grošelj Symposium)

- Dragica Fabjan Andritsakos: *Notes on Plutarch's Treatise Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς (On the Education of Children)* 9
- Katarina Šmid: *The Depictions of Children and Their Age on Steles Ascribed to the Same Celeian Workshop* 37
- Kaja Stemberger Flegar: *Feeding Infants in Ancient Rome* 51
- Bernarda Županek and Tamara Leskovar: *Where Are Emona's Children?*.....67
- Filip Draženović: *Antiquity-Based Education in the Early Modern Era: The Mirror of Princes by Diego de Saavedra Fajardo* 85

TRANSLATIONS

- Ovid: *Phaedra's Letter to Hippolytus (Heroides 4)*
Translated by Polonca Zupančič 107
- Vittoria Colonna: *Sonnets*
Translated by Brane Senegačnik 121
- Francesco Petrarca: *A Letter to Giacomo Colonna (Rerum familiarium libri 2.9)*
Translated by Anja Božič 139

Razprave

I.

Pignora amoris: otroci in otroštvo v antiki

Prispevki s 14. Grošljevega simpozija. 5.–10. junij 2023,
ZRC SAZU, Novi trg 2, Ljubljana

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.9-35>

Dragica Fabjan Andritsakos

Opombe k Plutarhovemu spisu *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* (O vzgoji otrok)

Kratka razprava z naslovom *O vzgoji otrok* (*Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς*),¹ vključena v Plutarhovo zbirko s skupnim naslovom *Moralia*, je edino v celoti ohranjeno grško delo o vzgoji. Ohranjena je v več kot petdesetih rokopisih. Plutarh v njej spremlja vzgojo človeka od rojstva oz. od samega spočetja do časa, ko mlad človek sklene zakon in ima sam otroke.

Pisanje pesniških in proznih del s poudarjenim didaktičnim značajem, ki so jih pisali avtorji za člane svoje družine, prijatelje ali politične in filozofske somišljenike, se pojavlja v vseh obdobjih grške kulture. Vzgoja otrok je bila, z izjemo aristokratskih družb Krete in Šparte, skrb družine, ki je otroku poiskala in plačala učitelja. Sklepamo, da v tovrstno literarno produkcijo sodita tudi Plutarhovi razpravi *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* (*O vzgoji otrok*) in *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* (*Kako naj mladenič posluša pesnike*).

Plutarhovi razpravi *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* sodobnejša literarna kritika ni pripisovala posebne pozornosti zaradi domneve, da ni pristna.² Spis se nahaja na prvem mestu Plutarhove zbirke *Moralia*, zato ga kljub dvomom o njegovi avtentičnosti pripisujemo njemu. V renesansi, ki je tudi sicer zelo cenila vsako Plutarhovo delo, je bil ta spis najbolj bran v vsej zbirki *Moralia*. V jasnem in preprostem slogu in s praktičnim, filozofskim pristopom je pisan kot neka-kšen priročnik, ki svetuje očetom, kako naj vzgojijo otroke in skrbijo za njihovo izobrazbo. Tematsko bi delo lahko razdelili v dvajset razmeroma kratkih, različno dolgih poglavij.

1 Slovenski prevod celotne razprave: Fabjan, »Plutarh. O vzgoji otrok«. Avtoričini so vsi prevodi Plutarhovega besedila v članku kot tudi prevodi vseh ostalih citatov v besedilu, razen če ni drugače navedeno.

2 Tako starejša kot moderna kritika Plutarhu oporekata avtorstvo, gl. Wyttenbach, *Plutarchi Moralia* 5, 1, 29 – 156, vendar pa spisu pripisujeta poseben pomen zaradi njegove tematike; cf. Lesky, *History of Greek Literature*, 822, op. 3.

UVOD (1A1–3)

Τί τις ἄν ἔχοι εἰπεῖν περὶ τῆς τῶν ἐλευθέρων παίδων ἀγωγῆς καὶ τίνι χρώμενοι σπουδαῖοι τοῖς τρόποις ἄν ἀποβαίεν, φέρε σκεψώμεθα.³ (Plutarh, O vzgoji otrok, 1a)

Poglejmo torej, kaj bi lahko rekli o vzgoji svobodno rojenih otrok, in na kakšen način naj si pridobijo plemenit značaj.

Plutarh začne spis s stavkom, ki definira namen njegovega dela in bralcu pove, kaj lahko pričakuje v nadaljevanju. Predmet njegove razprave je āgōgē, ki v prvi vrsti označuje moralno vzgojo otrok. Plutarhov ideal je vzgojiti otroke tako, da bodo σπουδαῖοι τοῖς τρόποις (1a2). Prvenstvo moralnega nad intelektualnim pri vzgoji je temeljna grška značilnost. Ko Grk govori o vzgoji otrok, gre pri tem v temelju za moralno vzgojo. Druga značilnost, ki izhaja iz grške tradicije, je omejenost na vzgojo svobodno rojenih otrok (1a1–2, *Περὶ τῆς τῶν ἐλευθέρων παίδων ἀγωγῆς*). Plutarh zagovarja ideal »svobodne« izobrazbe, primerne za sinove svobodno rojenih državljanov, ki se ne bodo ukvarjali s trgovino ali z delom na posestvu.

ROJSTVO (1A4–D4)

Βέλτιον δ' ἴσως ἀπὸ τῆς γενέσεως ἄρξασθαι πρῶτον. Τοῖς τοίνυν ἐπιθυμοῦσιν ἐνδόξων τέκνων γενέσθαι πατράσιν ὑποθείμην ἄν ἔγωγε μὴ ταῖς τυχεύσαις γυναιξὶ συνοικεῖν, λέγω δ' οἷον ἐταίραις ἢ παλλακαῖς· τοῖς γὰρ [μητόθεν ἢ πατρόθεν] γεγονόσιν ἀνεξάλειπτα παρακολουθεῖ τὰ τῆς δυσγενείας ὄνειδη παρὰ τὸν βίον καὶ πρόχειρα τοῖς ἐλέγχειν καὶ λοιδορεῖσθαι βουλομένοις. (Plutarh, O vzgoji otrok 1a4–1b1)

Morda bo najbolje začeti kar z rojstvom. Tistim, ki bi radi postali očetje odličnih otrok, bi svetoval, naj se ne družijo s katerokoli žensko; v mislih imam kake vlačuge ali priležnice. Tiste, ki niso po materini ali očetovi strani plemenitega rodu, namreč vse življenje spremlja neizbrisen madež in je pri roki, kadar jih kdo hoče poniževati in žaliti.

Plutarh se zaveda, da okoliščine rojstva in celo spočetje vplivajo na to, kakšne možnosti bo imel otrok za nadaljnji razvoj, še preden se vzgoja sploh začne. Možem odsvetuje, da bi imeli otroke s kakimi priležnicami ali vlačugami, ker nizek rod pusti madež za vse življenje. Pri tem bolj postavlja v ospredje družbene kot pa moralne ali zakonske pomanjkljivosti takšnega izvora. Tako rojeni otroci bodo namreč kot nezakonski tudi pravno prikrajšani.⁴

3 Prevod odlomkov in komentarji se opirajo na izdajo Paton in Wegenhaupt, *Moralia*.

4 Prim. Harrison, *The Law of Athens I*, 61.

ROJSTVO (NADALJEVANJE) (1D5–2A5)

Ἐχόμενον δ' ἂν εἴη τούτων εἰπεῖν ὅπερ οὐδε τοῖς πρὸ ἡμῶν παρεωράτο. Τὸ ποῖον; ὅτι τοὺς ἔνεκα παιδοποιίας πλησιάζοντας ταῖς γυναιξίν ἦτοι τὸ παράπαν αἰόινους ἢ μετρίως γοῦν οἰνομένους ποιεῖσθαι προσήκει τὸν συνουσιασμόν. Φίλοινοι γὰρ καὶ μεθυστικοὶ γίνεσθαι φιλοῦσιν ὧν ἂν τὴν ἀρχὴν τῆς σποράς οἱ πατέρες ἐν μέθῃ ποιησάμενοι τύχωσιν. (Plutarh, O vzgoji otrok 1d5–2a1)

Ob tem bi povedal še nekaj, kar so prezrli vsi pred menoj. Kaj je to? Da morajo možje, ki pridejo k ženski, da bi imeli potomstvo, občevati z njo popolnoma trezni, ali pa, če že, piti zelo zmerno. Tisti, ki so jih očetje slučajno zaplodili v pijanosti, običajno radi pijejo in postanejo pijanci.

Plutarh se v začetku tega poglavja sklicuje na druge pisce, katerih imen ne navaja, verjetno pa gre za filozofe ali tiste, ki so pisali o medicini. Morda so razprave o vzgoji imele na začetku to standardno temo.

Prepričanje, da okoliščine, v katerih je otrok spočet, vplivajo na njegov značaj in nadaljnji razvoj, najdemo že pri Heziodu.⁵ Tudi Platon, podobno kot drugi pisci, svetuje, da se je treba izogibati pijanosti,⁶ ker so otroci, spočeti v pijanosti, telesno šibkejši ali deformirani, ne pa pijanci, kot sklepa Plutarh. Jaeger meni, da je bil topos, ki ga poznamo iz Platonovih *Zakonov*, pogost v 4. stol. pr. Kr.⁷ Plutarh poglavje zaključuje z anekdoto o Diogenu, ki je mladeniču, ki je razgrajal in norel, rekel: »Tebe je pa oče zaplodil pijan«.⁸

KORIST VAJE (2A6–3B9)

Καθόλου μὲν εἰπεῖν, ὃ κατὰ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν λέγειν εἰώθαμεν, ταῦτόν καὶ κατὰ τῆς ἀρετῆς φατέον ἐστίν, ὡς εἰς τὴν παντελεῆ δικαιοπραγίαν τρία δεῖ συνδραμεῖν, φύσιν καὶ λόγον καὶ ἔθος. (Plutarh, O vzgoji otrok 2a6)

Rečeno na splošno, kar običajno trdimo o umetnosti in znanostih, prav to je treba reči tudi o moralni odličnosti: za popolno pravično ravnanje je potrebno združiti troje: naravo, razum in navado.

Plutarh preide k osrednji temi razprave: ἀγωγή. Tradicionalno formulacijo popolnosti v vsakem delovanju (talent, učenje, navada) aplicira na moralno področje. Proces začjenja narava, z učenjem napreduje in vaja ga uresničuje. Za popolno delovanje je potrebno vse troje. Φύσις je prirojeni talent, ki omogoča človeku, da je po naravi uspešen v nečem, λόγος, (izenačen tudi z μάθησις v

5 Hes., *Op.* 735–736, 783–786, 792–795, 812–813.

6 Pl., *Leg.* 6.775b–e: δεῖ μὴ τῶν σωμάτων διακεχυμένων ὑπὸ μέθης γίνεσθαι τὴν παιδουργίαν.

7 Jaeger, *Paideia* 3, 246. Podobne poglede najdemo tudi pri Ksenofontu, kjer Sokrat trdi, da morajo biti σπέρματα σπουδαῖα (*Mem.* IV, 4, 22–23).

8 3[2a]: ὁ πατήρ σε μέθων ἐσπειρε.

2a9), predstavlja racionalni del učenja, kako nekaj narediti, ἔθος (izenačen z ἄσκησις v 2a10 in implicitno z μελέτη v 2a11) je vaja, ki zaokroža uspešnost v nečem. Triada je od sofistov dalje tradicionalna v grški misli o vzgoji,⁹ njene odmeve pa najdemo pri Platonu, Ksenofontu, Epiktetu in Horaciju¹⁰ ter na mnogih mestih pri Kvintilijanu.¹¹

Po analogiji triade narava, učenje, vaja Plutarh v nadaljevanju vpelje novo analogijo iz poljedelstva: zemlja, kmet, semena, znano tudi iz sofističnih spisov.¹² Spominja na svetopisemsko parabolo o sejalcu,¹³ med latinskimi pisci pa jo najdemo pri Seneki¹⁴ in Kvintilijanu.¹⁵

Drugi del poglavja uvaja trditev, da so vse vrline v popolnosti združene v Pitagori, Sokratu in Platonu. Izbira zgolj filozofov ni naključna, saj filozofijo še večkrat v razpravi povzdigne nad ostale znanosti.¹⁶ Tej uvodni teoretični podlagi sledi analitični del, kjer Plutarh najprej v samo enem stavku pove, da učenje in vaja lahko nadomestita pomanjkljivosti narave,¹⁷ v preostalem delu pa sledi vrsta primerov:¹⁸ kapljice vode, ki lahko izdolbejo tudi kamen, železo in bron, ki se obrabita z dotikom rok, koles voza, ki se upogne, in ukrivljenih palic ni mogoče več izravnati, zanemarjena zemlja propada, obdelana pa uspeva, telesna moč zaradi mehkužnosti oslabi, šibko telo pa se z vajo okrepi, ukročeni konji ubogajo, neukročeni pa so uporni, divje živali z delom postanejo krotke. Vrsta primerov argumentira trditev, da je mogoče s trudom in trdim delom spremeniti mnoge stvari ne glede na predispozicije. Enako je pri izobrazbi: nadarjenost je mogoče preseči z vajo. Učenje in vaja pa ne nadomestita samo pomanjkljivosti narave, ampak z ustvarjanjem navad oblikujeta tudi značaj.¹⁹

MATERE IN DOJILJE (3B10–FB)

Περὶ δὲ τροφῆς ἐχόμενον ἂν εἶη λέγειν. Δεῖ δέ, ὡς ἐγὼ ἂν φαίην, αὐτὰς τὰς μητέρας τὰ τέκνα τρέφειν καὶ τούτοις τοὺς μαστοὺς ὑπέχειν· (Plutarh, O vzgoji otrok 3b10–3c1)

9 Prim. Beck, *Greek Education*, 264–268; Cousin, *Quintilien: Institution Oratoire I*, 64–65.

10 Plat., *Phdr.* 269d; Xen., *Mem.* 3.9.2; Epict., *Ench.* 2.9.13; Hor., *AP* 408–411.

11 Gl. Cousin, *Quintilien: Institution Oratoire I*, 64–65.

12 Prim. Antiphon, VS 87B6o.

13 Mt 13.3–9; Mr 4.2–9; Lk 8.4–8.

14 *Ep.* 38.2; 73.16.

15 *Inst.* 1.3.5.

16 7d2–F4, 10e4–6.

17 3c3–10.

18 2c10–d8.

19 Aristotelovsko pojmovanje, ki ἦθος enači z ἔθος, srečamo pri mnogih piscih. Aristotel eksplicitno postavi trditev (*EN* 2.1103a17–19): ἡ δὴθικὴ ἐξ ἔθους παραγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρέκκλινον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Prim. Theophr., *CP* 2.5.5: τὸ γὰρ ἔθος ὡσπερ φύσις γέγονε; Cic., *Fin.* 5.74: fit ex his consuetudo, inde natura.

Naj v nadaljevanju povem kaj o hranjenju. Matere morajo, po mojem mnenju, same hraniti otroke in jih dojiti.

εἰ δ' ἄρ' ἀδυνάτως ἔχιοιεν ἢ διὰ σώματος ἀσθένειαν (γένεοιτο γὰρ ἂν τι καὶ τοιοῦτον) ἢ πρὸς ἑτέρων τέκνων σπεύδουσαι γένεσιν, ἀλλὰ τὰς γε τίθησ καὶ τροφούς οὐ τὰς τυχοῦσας ἀλλ' ὡς ἔνι μάλιστα σπουδαίας δοκιμαστέον ἐστί. Πρῶτον μὲν τοῖς ἠθεσιν Ἑλληνίδας. (Plutarh, O vzgoji otrok, 3d6–3e1)

Če tega ne morejo, ali zaradi telesne šibkosti (tudi kaj takega se lahko zgodi) ali ker bi rade kmalu imele še več otrok, pa je treba izbrati dojljke in varuške, a ne katerih koli, temveč najsposobnejše, kar jih je. In kot prvo: imeti morajo grške navade.

V petem in šestem poglavju se Plutarh posveti zgodnjemu otroštvu. V središču sta za otroka najpomembnejši osebi tega obdobja: mati in dojljka. Čeprav je celotna razprava v glavnem posvečena očetom, so tu omenjene matere, saj so otroci v predšolskem obdobju odraščali doma v pretežno ženskem okolju.²⁰

Ideja, da morajo matere same dojiti svoje otroke, ima malo paralel v antiki:

- Gelij (12.1.1.) pripoveduje o filozofu Favorinu, ki je strogo trdil, da mora mati po težavnem porodu sama dojiti otroka. Njegovi argumenti slonijo na verovanju, da mleko, ki ga otrok pije (to je pravzaprav v drugačni obliki kri, s katero se je hranil v maternici), določa njegov nadaljnji fizični, mentalni in moralni razvoj. Od tod izhaja tudi nevarnost, da bi otroka zaupali dojljki, ki ima po navadi dosti slabšega otroka, pojasnjuje pa tudi, zakaj nekateri otroci ne dosejajo svojih odličnih staršev.
- Soran iz Efeza (1./2. stol. po Kr.), pisec medicinskih spisov, pravi,²¹ da naj mati, če le more, sama doji otroka, ker ga ima raje kot dojljke in ker je to bolj naravno. Nič pa ni narobe, če izbere dojljko, da bi si sama medtem nabrala novih moči in še rodila otroke (2.18.4–6). Tako stališče zagovarja tudi Plutarh (3d8–9).

Verjetno je bila pri Grkih navada, da so matere že v najstarejših časih najemale dojljke, če so si jih lahko privoščile. Včasih so prikazane tudi, kako same dojijo.²²

V Rimu so bile dojljke dosti bolj v modi, vendar se je vseskozi ohranilo prepričanje, da pomeni dojiti otroke posebno čast. Nekateri rimski cesarski nagrobni napisi navajajo med vrlinami umrle matere, da je dojila svoje otroke.²³ Katonova žena, kot beremo,²⁴ ni dojila samo lastnega sina, ampak tudi otroke svojih sužnjev.

20 Prim. Marrou, *Histoire de l' éducation*, 218–220.

21 *Gynaecia* 2.18 Ilberg.

22 Hom., *Il* 22.83; *Od.* 11.448.

23 CIL 6.3.19128: Graxiae Alexandriae insignis exempli ac pudicitiae, quae etiam filios suos propriis uberibus educavit.

24 Plut., *Cato* 20.5.

Plutarh meni, da morajo matere izbrati dovilje, ki imajo grške navade. Takšne zahteve najdemo tudi pri drugih piscih; Soran navaja priporočilo, da morajo biti Grkinje, ker obvladajo in prenašajo na otroka najlepši govor.²⁵

DRUŽBA (3F7-4A5)

οὐ τοίνυν οὐδὲ τοῦτο παραλιπεῖν ἄξιόν ἐστιν, ὅτι καὶ τὰ παῖδια τὰ μέλλοντα τοῖς τροφίμοις ὑπηρετεῖν καὶ τούτοις σύντροφα γίνεσθαι ζητητέον πρότιστα μὲν σπουδαῖα τοὺς τρόπους, ἔτι μέντοι Ἑλληνικὰ καὶ περίτρανα λαλοῦντα, ἵνα μὴ συναναχρῶννύμενοι βαρβάρους καὶ τὸ ἦθος μοχθηροῖς ἀποφέρωνται τι τῆς ἐκείνων φαυλότητος. (Plutarh, O vzgoji otrok 3f7- 4a3)

Nadalje je pomembno ne zanemariti tega, da moramo poiskati take mlade sužnje, ki naj bi otrokom služili in rasli skupaj z njimi, ki so v prvi vrsti lepega vedenja, poleg tega pa so grškega rodu in govorijo čist, razločen jezik, da otrok druženje s tujci in pokvarjenimi ljudmi ne bi umazalo in bi se v čem navzeli njihovega prostaštva.

Kratko šesto poglavje nadaljuje z omembo vrstnikov, ki v najzgodnejših letih vplivajo na otroka in na katere je potrebno še posebej paziti, da bo njihov vpliv dober. Plutarh ima tu v mislih mlade sužnje, ki so se rodili v sužnosti in odraščajo skupaj s sinovi gospodarja, zato bi morali biti moralno neoporečni in po rodu Grki. Prvič navaja tudi, kako pomemben je lep, čist jezik, čemur so posvečali pozornost zlasti govorniki:

Sed magni est, quos quisque audiat cottidie domi, quibuscum loquatur a puero, quemadmodum patres, paedagogi, matres etiam loquantur. (Cicero, Brutus 210) 26

Pomembno je, kaj kdo poslušá doma, s kom se pogovarja že od malega, kako govorijo očetje, vzgojitelji in tudi matere.

Kvintilijan govori o tem v zvezi z varuškami:

Ante omnia ne sit vitiosus sermo nutricibus ... Et morum quidem in his haud dubie prior ratio est, recte tamen etiam loquantur. Has primum audiet puer, harum verba effingere imitando conabitur, et natura tenacissimi sumus eorum, quae rudibus animis percepimus ... Non adsuescat ergo, ne dum infans quidem est, sermoni, qui dediscendus sit. (Kvintilijan, Institutio oratoria 1.1.4-5)

Predvsem dovilje naj govorijo brez napak ... Pri njih je treba seveda v prvi vrsti

25 *Gynaecia*. 2.19.15: Ἑλληνίδα ... χάριν τοῦ τῆ καλλίστη διαλέκτῳ ἐθισθῆναι τὸ τρεφόμενον ὑπ' αὐτῆς.

26 Cf. Cic., *De or.* 3.45.

upoštevati značaj, a tudi govorijo naj pravilno. Nje bo deček prvi poslušal, njihove besede bo skušal posnemati. Tudi po naravi se najbolj držimo tistega, kar smo se naučili, ko duh še ni bil izoblikovan ... Otrok naj se torej niti v najzgodnejšem otroštvu ne nauči govoriti na način, ki bi se ga bilo treba pozneje odvaditi. (Prevod Matjaž Babič)

VZGOJITELJI IN UČITELJI (4A6–5C5)

Διδασκάλους γὰρ ζητητέον τοῖς τέκνοις, οἳ καὶ τοῖς βίοις εἰσὶν ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἄριστοι· πηγὴ γὰρ καὶ ρίζα καλοκαγαθίας τὸ νομίμου τυχεῖν παιδείας. (Plutarh, *O vzgoji otrok* 4b5–4c1)
Otrokom je treba poiskati učitelje, katerih življenje je povsem neoporečno, značaj brez graje, izkušnje pa najboljše. Pravilna izobrazba je namreč vir in korenina odličnosti.

V sedmem poglavju Plutarh nadaljuje z vzgojo otrok, ko dosežejo starost, da lahko gredo v šolo. Kratek odstavek je namenjen izbiri pravega vzgojitelja (4a6–b6), v nadaljevanju pa govori o izbiri učiteljev. Poglavje zaključí z odstavkom, kjer kritično obravnava posledice nemarnosti staršev, ki ne poskrbi-jo za ustrezno izobrazbo svojih otrok (5b10–c5).

Učiteljem v šoli je v celotni razpravi namenjenih le malo besed. Današnja pedagogika bi tu povedala bistveno več, vendar je v kontekstu tedanjega časa jasna: grška izobrazba in vzgoja slonita na moralnih temeljih in šele od tod dalje je mogoče govoriti o vlogi učitelja in vzgojitelja.²⁷

Če na kratko pogledamo stopnje v izobrazbi grških dečkov: γραμματιστής je prvi učitelj, pri katerem so se dečki od sedmega leta starosti naprej učili brati, pisati in računati. Ko so to obvladali, jih je poučeval γραμματικός. Tu je šlo za študij jezika in književnosti. Nazadnje so se posvetili retoriki in filozofiji pod vodstvom retorja in filozofa. Παιδαγωγός je bil otrokov osebni spremljevalec na poti v šolo in domov. Pazil je na njegovo vedenje doma in v šoli ter je bil tako rekoč ves dan z njim.²⁸

Plutarh postavlja v ospredje moralne lastnosti učitelja in njegovo neoporečnost, druge kvalitete, kot je npr. znanje, pa obide ali le bežno namigne nanje (ἐμπειρία 4b10). Takšen pristop najdemo tudi pri drugih piscih: Kvintilijan ravno tako daje prednost značaju učitelja: »izbrati neoporečnega učitelja«,²⁹ ki »naj bo brez značajskih napak in naj jih ne trpi pri drugih.«³⁰

27 Gl. Marrou, *Histoire de l' éducation*, 224–226.

28 *Ibid.*, 280–322.

29 *Inst.* 1.2.5: praeceptorem eligere sanctissimum quemque.

30 *Ibid.* 2.2.5: ipse nec habeat vitia nec ferat. Prevod obeh odlomkov iz Kvintilijana: Matjaž Babič.

POMEN IZOBRAZBE (5C6–6A7)

Συνελών τοίνυν ἐγὼ φημι (καὶ χρησιμολογεῖν μᾶλλον ἢ παραινεῖν δόξαμι· ἂν εἰκότως) ὅτι ἐν πρώτον καὶ μέσον καὶ τελευταῖον ἐν τούτοις κεφάλαιον ἀγωγή σπουδαία καὶ παιδεία νόμιμός ἐστι, καὶ ταῦτα φορὰ καὶ συνεργὰ πρὸς ἀρετὴν καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν φημί. Καὶ τὰ μὲν ἄλλα τῶν ἀγαθῶν ἀνθρώπινα καὶ μικρὰ καὶ οὐκ ἀξιοσπούδαστα καθέστηκεν. (Plutarh, O vzgoji otrok 5c6–5d1)

Da povem na kratko (naj bo raje videti, kot da prerokujem, kot pa, da delim nauke): bistvo, začetek, sredina in konec vsega sta dobra vzgoja in pravilna izobrazba. Trdim, da to vodi ter pripomore k moralni odličnosti in k sreči. Vse druge dobrine pa so zemeljske, nepomembne in niso vredne truda.

Celotno poglavje je posvečeno pojmu παιδεία; v poglavje nas uvede teza, da je παιδεία v vseh stvareh najpomembnejša in je pot do moralne odličnosti (5c6–10). Presega vse druge stvari v življenju (plemenit rod, bogastvo, slavo, lepoto, zdravje, moč), saj so minljive, παιδεία pa je večna in božanska.

Mnogostranskost grške besede παιδεία je bistvena za razumevanje tega dela spisa. Za Plutarha, ki s svojim delom predvsem poučuje, je παιδεία v prvi vrsti »izobrazba«, intelektualna izobrazba, na nekaterih mestih spisa tudi »vzgoja človekovega duha« (5c10–e4) v nasprotju z vzgojo (ἀγωγή), s katero Plutarh in Grk tedanjega časa nasploh označuje »vzgojo srca«. Παιδεία je v primerjavi z drugimi dobrinami, ki jih Plutarh našteva, edina nesmrtna in božanska. Iz celotnega konteksta spisa je jasno, da jo pojmuje v širšem smislu kot kombinacijo duhovnih in intelektualnih kvalitiet, ki so skupaj oblikovale ideal grške kulture.³¹ Tako tudi retorika in filozofija, o katerih govori v 9. in 10. poglavju, sodita v okvir izobrazbe.

Slovenska beseda »izobrazba« obsega ožji pomen kot grška παιδεία, ki v širšem, najbolj univerzalnem pomenu besede povzema intelektualne in duhovne vrednote človeka, ki je kot tak šele resnično »izobražen« ali bolje »kultiviran«.

RETORIKA (6A8–7B11)

Ὅρῳ δ' ἔγωγε τοὺς τοῖς συρφετώδεσιν ὄχλοις ἀρεστῶς καὶ κεχαρισμένως ἐπιτηδεύοντας λέγειν καὶ τὸν βίον ὡς τὰ πολλὰ ἀσώτους καὶ φιληδότους ἀποβαίνοντας. (Plutarh, O vzgoji otrok 6b5–7)

Vidim, da so tisti, ki se trudijo govoriti prikupno in navadni drhali po volji, večinoma tudi v življenju pokvarjeni in razuzdani.

31 Παιδεία je pri mnogih piscih najvišja vrednota; cf. Pl., *Lg.* 1.644b: πρώτον τῶν καλλίστων τοῖς ἀρίστοις ἀνδράσιν παραγιγνόμενον; Xen., *Ap.* 21: περὶ τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ ἀνθρώποις, περὶ παιδείας.

Σκέψις δ' οὐκ ἔῃ τῆς ἰκνουμένης συμμετρίας τὸν λόγον ἐκβαίνειν. (Plutarh, O vzgoji otrok 6C8–9)

Dobra priprava pa ne dopušča, da bi prekoračili pravo mero.

Ἔντεχνον δὲ τὸ τὴν μέσσην ἐν ἅπασι τέμνειν ἐμμελές τε. (Plutarh, O vzgoji otrok 7B4–5)

Prava umetnost in harmonija je v vsem ubrati srednjo pot.

Plutarh se v devetem poglavju, ki je eno najdaljših v razpravi, posveča ustreznosti in primernosti govora ter govornikovi pripravi nanj. Na začetku posvari, da je treba otroke odvracati od nesmiselnega besedičenja, ki skuša ugajati ljudskim množicam (6a8–c2). Sledi del, kjer utemeljuje nujnost priprave na govor in svari pred improviziranjem. Kot zgled govornikov, ki niso nikoli govorili, ne da bi se na govor pripravili, omenja Perikla in Demostena (6c9–e). Zaključí, da si človek lahko dovoli svobodo v besedah šele, ko doseže zrela leta, ker si med tem že pridobi svoj način govorjenja (6e8–f3). Sledi kratka anekdota o Apelu in površnem slikarju (6f3–7a2). Plutarh se nato vrne k začetnim mislim razprave ter povzame, da je pravi slog govora zmeren, ne preveč puščoben, pa tudi ne napihnjen, ampak pester, ker raznolikost razveseljuje v vseh stvareh (7a3–7b11).

Ni naključje, da poglavju, kjer je bila osnovna tema παιδεία, sledita poglavji o retoriki in filozofiji, ki se borita za primat v izobrazbi.³² Kot je razvidno iz 10. poglavja, Plutarh daje prednost filozofiji, zahteva pa, da si otroci pridobijo splošno izobrazbo (ἐγκύκλιος παιδεία), kamor spada po njegovem mnenju tudi retorika. Retorične vaje so bile običajno del višje stopnje učenja, vendar Plutarh tu jasno omenja otroke (cf. ἔτι παῖδας ὄντας). Del retoričnih vaj, ki jih je imel kasneje ῥήτωρ, so imeli tudi že na drugi stopnji šolanja pri gramatiku. Učne ure na tej stopnji so bile t. i. progymnasmata, elementarne vaje, ki so bile nekakšen uvod v retoriko.³³

Plutarh v prvem odlomku zavrača retoriko, ki skuša zadovoljiti množice; takšno govorjenje je nesmiselno besedičenje (πανηγυρικοὶ λῆροι). Stil takšnih govorov je teatraličen in pretirano čustven, poleg tega pa kvari značaj govornika, ki si prizadeva za užitek svojega občinstva bolj kot za vse drugo. Takšno stališče ustreza tradicionalnemu filozofskemu pogledu, da resnica ne pomeni služiti množici.³⁴ Njegova kritika je uperjena proti epideiktčnim govorom, sicer namenjenim nastopu ob praznikih ali zborovanjih. Pretiravanje v njih je prekoračilo meje tega žanra, za katerega je značilno, da skuša navdušiti občinstvo. Pompozna retorika pa ima po Plutarhovem mnenju tudi poguben vpliv na govornike. Povezava stila in moralnega lika človeka je v antični

32 Gl. Marrou, *Histoire de l' éducation*, 314–316.

33 *Ibid.*, 260–264.

34 Gl. Glaeser, *De Pseudo-Plutarchi Peri paidon agoges*, 44.

literaturi znana, kot primer lahko navedemo: »Kakršen je človek, takšen je njegov govor.«³⁵

Profert enim mores plerunque oratio et animi secreta detegit; nec sine causa Graeci prodiderunt, ut vivat quemque etiam dicere. (Kvintilijan, *Institutio oratoria* 11.1.30)

Pri govoru pride po navadi na dan, kakšen je značaj in kaj se skriva v duhu. Grki ne pravijo brez razloga: »Kakor živiš, tako govoriš«. (Prevod Matjaž Babič)

Skoraj polovico poglavja Plutarh govori o improvizaciji govora, ki pa je mlademu govorniku ne smemo dopustiti. Sicer meni, da je ta način možen le, če gre za starejšega govornika, ki že ima svoj stil, in še to samo pri manj pomembnih rečeh. Ko govori o pripravi, ima v mislih mentalno in ne pisno pripravo, nekakšno premišljevanje o temi (σκέψις 6c8). Plutarhova kritika je namenjena retoričnim vajam, ki so jih učenci izvajali impromptu brez premisleka. Pisci, ki so bili bolj naklonjeni govorniškimi vajam kot Plutarh, zagovarjajo improvizacijo. Pri Tacitu³⁶ beremo, kako se Mark Aper navdušuje nad njo. Kvintilijan meni, da brez te spretnosti človek zaman upa na uspeh v javnem življenju,³⁷ češ da spretna improvizacija velikokrat doseže boljši učinek kot ogromno priprave.³⁸ Ob tem predpostavlja, da je govorjenje *ex tempore* posledica dolgotrajnega marljivega študija, prav tako pa to ne sme biti stalna praksa.³⁹

Govorjenje brez priprave ni ustrezna vaja za učence. Podobnega mnenja je tudi Kvintilijan:

Cum iam formam rectae atque emendatae orationis accipient, extemporalis garulitas nec expectata cogitatio et vix surgendi mora circulatoriae vere iactationis est. (Kvintilijan, *Institutio oratoria* 2.4.15)

Ko pa učenci že obvladajo pravilno govorjenje brez napak, niso gostobesedni nastopi brez priprave in brez ustreznega premisleka, še preden prav vstanejo, nič drugega kot navadno šopirjenje. (Prevod Matjaž Babič)

Plutarh poglavje zaključi s primerjavo med stili: tako *ὑπέρογκος*⁴⁰ (preobložen slog), kot tudi *ἀνέκπληκτος* (brezizrazen), sta pomanjkljiva; sklene s pojmom »zlate sredine«, ki ga razširi na vsakdanje življenje: najbolje je τὴν μέσην (ὁδὸν τέμνειν), ki pomeni »hoditi po srednji poti«, ki bi jo

35 Cic. *Tusc.* 5.47 qualis ... ipse homo esset talem esse eius orationem.

36 *Dial.* 6.6

37 *Inst.* 10.7.

38 *Ibid.* 10.7.13-14.

39 *Ibid.*, 10.7.4.

40 Sc. λέξις.

lahko razumeli kot Aristotelovo αἰδώς ali v njeni latinski različici kot »aurea mediocritas«.

Slika 1: Šola v antični Grčiji: kitarist in gramatik pri pouku. Na desni sedi pedagog. Upodobitev na rdečefiguralni čaši iz 5. stol pr. Kr. Arheološki muzej v Berlinu.

FILOZOFIJA. KNJIGE (7C₁–8D8)

Διο δεῖ τῆς ἄλλης παιδείας ὥσπερ κεφάλαιον ποιεῖν τὴν φιλοσοφίαν ...

Τῶν δὲ τῆς ψυχῆς ἀρρωστημάτων καὶ παθῶν ἡ φιλοσοφία μόνη φάρμακόν ἐστι. (Plutarh, O vzgoji otrok 7d2–3)

Zato je treba filozofijo napraviti za jedro ostale izobrazbe ... Za boleznι in bolečine duha pa je edino zdravilo filozofija.

διὰ γὰρ ταύτην ἔστι καὶ μετὰ ταύτης γινῶναι τί τὸ καλὸν τί τὸ αἰσχρὸν, τί

δίκαιον τί τὸ ἄδικον. (Plutarh, O vzgoji otrok 7d2–3; 6–8)

Skozi njo in skupaj z njo je mogoče spoznati, kaj je pošteno in kaj sramotno, kaj pravično in nepravično.

τελείους δ' ἀνθρώπους ἡγοῦμαι τοὺς δυναμένους τὴν πολιτικὴν δύναμιν μεῖζαι καὶ καράσαι τῷ φιλοσόφῳ. (Plutarh, O vzgoji otrok 7f4–8a1)

Za popolne imam tiste, ki so sposobni združiti in povezati politično moč s filozofijo.

Poglavje je posvečeno filozofiji in je razdeljeno na tri dele. V prvem delu (7c₁–d2) Plutarh razpravlja, kakšno mesto imajo ostale znanosti v primerjavi s filozofijo. Sledi daljši diskurz o vlogi filozofije v najrazličnejših okoliščinah

(7d2–8b4). Ta del zaključí z Aristotelovo teorijo o treh tipih življenja in daje prednost povezavi dejavnega in kontemplativnega. V tretjem delu sledi razmišljanje o koristnosti zbiranja knjig, v katerem razpravlja o knjigah oz. o zbiranju starih spisov, ki so vir znanja (8b5–9). Najpomembnejši del tega poglavja v kontekstu vzgoje in izobraževanja je Plutarhovo pojmovanje filozofije kot temeljne znanosti, ki je nad vsemi drugimi.

Okvir prvega odlomka je Platonov *Gorgias*, in sicer odlomek (464b–c), kjer Sokrat Gorgiju pojasnjuje, zakaj ima retoriko za nepristno večino. Navede dve spretnosti, ki skrbita za telo (γυμναστική in ιατρική) in dve, ki skrbita za razum (νομοθετική in δικαιοσύνη). Prvi od dveh parov ima regulativno vlogo, drugi korektivno. Plutarh je priredil Platonovo shemo, da bi izpostavil najvišjo vrednost, ki jo ima filozofija; na eni strani je ohranil Platonovi γυμναστική in ιατρική, zamenjal pa je νομοθετική in δικαιοσύνη ter na njuno mesto postavil filozofijo ter s tem ustvaril kontrast dveh znanosti, ki skrbita za telo, na drugi strani pa je ena sama, ki zdravi dušo.⁴¹

Drugi odlomek uvaja diskurz o vlogi filozofije, ki jo Plutarh omejuje na področje etike: filozofija nas uči o razliki med pravičnim in nepravičnim (7d7–9), o naših dolžnostih do drugih (7d10–e5), o samoobvladovanju v sreči in nesreči (7e5–f4).

Ena od nalog filozofije je tudi izbira oz. razločevanje med dobrim in slabim. Filozofija je pojmovana kot arbiter ustreznega vedenja različnih kategorij ljudi.⁴²

V sklepnem delu poglavja Plutarh navaja tri oblike življenja, povzete po Aristotelu:⁴³ πολιτικός, θεωρητικός, ἀπολαυστικός. Plutarh prvo obliko imenuje πρακτικός. Za Aristotela sta uproštevjanja vredna le πολιτικός in θεωρητικός, med obema pa je na najvišjem mestu θεωρητικός. Plutarh kot najvišjo obliko življenja postavi tisto, ki je zmožna združiti politično moč in filozofijo.⁴⁴ Navaja vrsto imen pomembnih mož, ki so povezovali politično življenje in filozofijo (Perikles, Arhitas iz Tarenta, Dion iz Sirakuz, Epaminondas).⁴⁵

Plutarh poglavje zaključí s kratkim razmišljanjem o koristnosti zbiranja knjig. Morda gre za poznejši vstavek ali zgolj doda opombo o rabi knjig, ko ne ve več, kaj bi še povedal o izobrazbi, kot pravi sam. Raba knjig predstavlja orodje izobrazbe (ὄργανον τῆς παιδείας 8b3–4).

41 Podoba filozofije kot zdravila za dušo je pogosta: Cic., *Tusc.* 3,6 est profecto animi medicina, philosophia. Cf. Sen., *Ep.* 8,2; 117,33 adsuecit animus delectare se potius quam sanare et philosophiam oblectamentum facere, cum remedium sit; Epict., *Diss.* 3.23.30: ιατρῆιον ἔστιν, ἄνδρες, τὸ τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον.

42 Cf. Sen., *Ep.* 94,1 Eam partem philosophiae, quae dat propria cuique personae praecepta nec in universum componit hominem, sed marito suadet, quomodo se gerat adversus uxorem, patri, quomodo educet liberos, domino, quomodo servos regat, quidam solam receperunt.

43 *EE* 1.1215a32–b5; *EN* 1.1095b14–1096a5.

44 Ta oblika je stoiški ideal; e.g. Sen., *Ot.* 4,2: natura nos ad utrumque genuit, et contemplationi rerum et actioni.

45 Enak seznam mož, ki so povezovali oba načina življenja, najdemo tudi pri Ciceronu (*Off.* 1.155).

TELESNA VZGOJA. ODGOVOR NA KRITIKE (8B₁₀–E8)

Οὐ τοίνυν ἄξιον οὐδὲ τῆν τῶν σωμάτων ἀγωνίαν παρορᾶν, ἀλλὰ πέμποντας ἐς παιδοτρίβου τοὺς παῖδας ἰκανῶς ταῦτα διαπονεῖν, ἅμα μὲν τῆς τῶν σωμάτων εὐρυθμίας ἔνεκεν, ἅμα δὲ καὶ πρὸς ῥώμην· (Plutarh, *O vzgoji otrok* 8b10–8c3)
Nikakor ni primerno zanemariti telesne vadbe, ampak je treba otroke poslati k učitelju telovadbe, da se primerno izurijo in si skladno oblikujejo telo, kot tudi pridobijo moč.

Πειρατέον μὲν οὖν εἰς δύναμιν τῆν κρατίστην ἀγωγὴν ποιεῖσθαι τῶν παίδων καὶ τοῖς πένησιν· (Plutarh, *O vzgoji otrok* 8e5–6)

Tudi revni si morajo prizadevati otrokom po svojih močeh nuditi najboljšo vzgojo.

Plutarh namenja poglavje telovadbi, ki je eden od temeljnih elementov grške vzgoje. Prvi del (8b10–d7) govori o smislu telovadbe: otroci se izurijo in si pridobijo skladno telo ter utrdijo zdravje, vendar telesni naponi ne smejo biti pretirani. Vsebinsko so telesne vaje vojaške vaje, ki pripravljajo na bitko, ne le vaje atletov. Telovadba je bila v vseh obdobjih pri Grkih neločljiv del izobrazbe.⁴⁶ Platon in Aristotel, na katera se Plutarh največkrat zgleduje v razpravi, pišeta o fizični in intelektualni pripravi mladega človeka.⁴⁷

Pojma εὐρυθμία in ῥώμη, ki sta po Plutarhu ena od ciljev telovadbe, spominjata na ideal klasične dobe (καλοκάγαθία). Temu Plutarh dodaja še, da telovadba krepi zdravje in s tem podaljša starost. Vendar pa Plutarh telesne vaje omejuje: ne smejo biti tako naporne, da bi ovirale intelektualno delo, ki ga tako posredno pojmuje kot pomembnejše.⁴⁸

Temu delu sledi diskurz, v katerem se Plutarh zagovarja pred možnimi obtožbami, da zanemarja vzgojo revnih (8d8–e8). Pripomni, naj tisti, ki zaradi revščine ne bo mogel uporabiti njegovih naukov, pripiše krivdo sebi, ne njemu. Tudi revni morajo poskrbeti za vzgojo otrok, kolikor je v njihovi moči. Ni povsem jasno, zakaj se Plutarh zagovarja ravno na tem mestu. Morda se zaveda, čeprav tega ne pove eksplicitno, da je telovadba povezana z visokimi stroški, ki si jih revni ne morejo privoščiti. Že v 7. poglavju je obsojal starše, ki varčujejo pri izobrazbi svojih otrok, zdaj pa predlaga, da je treba otroke poslati tudi k učitelju telovadbe, kar pomeni še dodatne stroške. Posledica tega je, da imajo otroci revnejših staršev krajšo in manj ustrezno izobrazbo.⁴⁹

46 Marrou, *Histoire de l' éducation*, 212–217.

47 Cf. Pl., *R.* 3.403c–412b, *Lg.* 7.795d–796e, 813a–814d; Arist., *Pol.* 8.1338b38–39b10.

48 Ob tem se sklicuje na Platona: κατὰ Πλάτωνα ὕπνοι καὶ κόποι μαθημασι πολέμιοι. Gre za Platonov citat (*R.* 7.537b), kjer pravi, da med intenzivnimi telesnimi oz. vojaškimi vajami, ki trajajo dve ali tri leta, ni mogoče prihraniti energije še za intelektualno delo. Slednje se tako začne, ko najspodobnejši dopolnijo dvajseto leto.

49 Cf. Pl., *Prt.* 326.

TELESNA KAZEN, POHVALA, GRAJA (8E9–9A9)

Κάκεινόν φημι, δεῖν τοὺς παῖδας ἐτι τὰ καλὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἄγειν παραινέσει καὶ λόγος, μὴ μὰ Δία πληγαῖς μηδ' αἰκισμοῖς, ἔοικε γάρ που ταῦτα τοῖς δούλοις μᾶλλον ἢ τοῖς ἐλευθέροις πρέπειν· (Plutarh, O vzgoji otrok 8e9–8f1-3)

Trdim tudi to, da je treba otroke navajati na lepo vedenje s prigovarjanjem in z besedami, ne pa s pretepanjem in grdim ravnanjem, pri Zevsu! To se zdi bolj primerno za sužnje kot za svobodno rojene.

V tem poglavju se Plutarh prvič pokaže v prijaznejši, humani podobi, ki jo srečamo kasneje še dvakrat: v trinajstem poglavju (9a10–c8) pravi, da otroci potrebujejo po naporih tudi počitek, v 18. poglavju (13c6–e9) pa od staršev zahteva strpnost in razumevanje njihovih otrok.

V antičnih šolah je bila fizična kazen nekaj običajnega; poleg podob na vazah, ki velikokrat kažejo učitelja s palico v roki, je pri piscih učitelj pogosto prikazan kot tiran, šola pa kraj trepeta in strahu.⁵⁰ Plutarh nasprotuje pretepanju otrok in namesto tega priporoča spodbudo in lepo besedo. Tak pristop srečamo tudi pri drugih piscih; Terencij npr. piše, da »se otroke da bolj obvladati z zadržanostjo in prijaznostjo kot pa s strahom«.⁵¹ Tudi Kvintilijan odklanja telesno kazen, čeprav pravi, da jo Hrizip dopušča:

Caedi vero discentis, quamlibet id receptum sit et Chrysippus non improbet, minime velim, primum quia deforme atque servile est et certe (quod convenit si aetatem mutes) iniuria: deinde quod, si cui tam est mens inliberalis, ut obiurgatione non corrigatur, is etiam ad plagas ut pessima quaeque mancipia durabitur: postremo quod ne opus erit quidam hac castigatione si adsiduus studiorum exactor adstiterit. (Kvintilijan, Institutio oratoria 1.3.14)

Tepsti pa učencev nikakor ne priporočam, čeprav je to splošno sprejeto in to odobrava celo Hrizip. Prvič, ker je to grdo in primerno samo za sužnje, konec koncev pa tudi – kot je samoumevno, če si predstavljaš starejšega človeka – žalitev osebnosti. Drugič, ker se bo otrok, ki je tako zakrknjen, da se ga z grajo ne da popraviti, navadil tudi udarcev, prav kot sužnji najslabše vrste. Tretjič, ker taka kazen sploh ne bo potrebna, če bo nad učenjem ves čas bedel nadzornik. (Prevod Matjaž Babič)

S pretepanjem so kaznovali sužnje, ne pa svobodnega človeka. Plutarh meni, da je to ponižanje in nasilje nad svobodnim in se tako odmika od Platonovega stališča, da učitelji in vzgojitelji sicer vzgajajo otroka kot svobodnega človeka, obenem pa je treba njim zaradi njegove še neukročene narave ravnati kot s sužnjem ter tako njega kot tudi njegove učitelje kaznovati, če zagrešijo

50 Cf. Hor., *Ep.* 2.1.70–71, Mart. 9.68, 10.62; Xen., *An.* 2.6.12.

51 *Ad.* 57–58: pudore et liberalitate liberos / retinere satius esse credo quam metu.

kaj graje vrednega.⁵² Fizična kazen torej za sicer svobodno rojenega, a neubogljivega otroka pri Platonu ni bila izvzeta. Senekovo stališče je, podobno kot Plutarhovo, v zvezi s fizično kaznijo precej bolj blago.⁵³

V zaključku poglavja pojasni, na kakšen način naj bosta pohvala in graja orodji vzgoje: enkrat je otroka potrebno pohvaliti, drugič grajati, a ne pretirati s hvalo, da otrok ne postane prevzetan in domišljav.⁵⁴

ΠΟΪΤΕΚ. ΟΪΤΕJΕ ΜΟΡΑJΟ ΝΑΔΖΙΡΑΤΙ ΡΟΥΚ. ΟΤΡJΕΒΑΝJΕ ΣΠΟΜΙΝΑ (9Α10– 9F3)

Δοτέον οὖν τοῖς παισὶν ἀναπνοὴν τῶν συνεχῶν πόνων, ἐνθυμουμένους ὅτι πᾶς ὁ βίος ἡμῶν εἰς ἄνεσιν καὶ σπουδὴν διήρηται. (Plutarh, *O vzgoji otrok* 9b9–12)
Otrokom je torej treba dati nekaj počitka po neprestanem delu ter imeti v mislih, da je vse naše življenje razdeljeno v počitek in delo.

Ἄξιον δ' ἐπιτιμᾶν τῶν πατέρων ἐνίοις, οἵτινες παιδαγωγοῖς καὶ δδασκάλοις ἐπιτρέψαντες τοὺς υἱεῖς αὐτοὶ τῆς τούτων μαθήσεως οὐτ' αὐτόπται γίνονται τὸ παράπαν οὐτ' αὐτήκοοι, πλεῖστον τοῦ δέοντος ἀμαρτάνοντες. (Plutarh, *O vzgoji otrok* 9b9–9c1)

Prav je ošteti nekatere očete, ki izročijo svoje sinove vzgojiteljem in učiteljem, sami pa nikoli ne pridejo ne gledat ne poslušat njihovega učenja in ne izpolnijo svoje temeljne dolžnosti.

Πάντων δὲ <δεῖ> μάλιστα τὴν μνήμην τῶν παιδῶν ἀσκεῖν καὶ συνεθίζειν. (Plutarh, *O vzgoji otrok* 9d9)

Od vsega pa je treba pri otrocih najbolj uriti in z navado utrjevati spomin.

V poglavju so združene tri različne teme, ki niso neposredno med seboj povezane. Prvi del govori o počitku po delu (9a10–b9): Plutarh na začetku graja očete, ki otrokom nalagajo pretirane napore in od njih zahtevajo, da bi bili v vsem najboljši. Predlaga jim, naj pomislijo na to, da ima vse v naravi svoj čas za delo in za počitek. Sledi del, kjer Plutarh svetuje očetom, da morajo spremljati napredek svojih otrok pri pouku in se ne zanašati samo na učiteljev red (9c9–d7). Ob tem izrazi nezaupanje do učiteljev, ki niso skrbni, ker jih nihče ne nadzoruje. V tretjem delu razpravlja o spominu, ki ga je treba pri otrocih najbolj uriti. Spominski del učenja veliko prispeva k izobrazbi, poma-ga pa tudi v vsakodnevnem življenju (9e9–f3).

52 Cf. Pl., *Lg.* 7.808e: ὡς δ' αὐ δούλον πᾶς ὁ προστυγχάνων τῶν ἐλευθέρων ἀνδρῶν κολάζετω τὸν τε παῖδα αὐτὸν καὶ τὸν παιδαγωγὸν καὶ διδάσκαλον.»

53 *De ira* 2.21.4: piše, naj otrok »nihil humile, nihil servile patiatur.«

54 9a2–3: δεῖ δ' ἐναλλάξ καὶ ποικίλως χρῆσθαι ταῖς ἐπιπλήξεσι καὶ τοῖς ἐπαίνοις.

Plutarh poglavje začne s kritiko pretirano ambicioznih staršev, ki otrokom v želji, da bi bili v vsem najboljši, nalagajo prevelike napore. Njegova kritika odraža pojav, pogost zlasti od 1. stol. po Kr. dalje, ko sta bila uspeh in sreča odvisna od dobre literarne in retorične izobrazbe, zato so starši pogosto otroke silili nastopati v javnem življenju, da bi si ti pridobili vso potrebno izurjenost v besedi in nastopu, še preden stopijo v javno življenje.⁵⁵ Očetom zato priporočajo, naj otrokom nudijo tudi nekaj počitka. Odlomek o počitku zelo spominja na Kvintilijanov diskurz o tej temi:

Danda est tamen omnibus aliqua remissio, non solum quia nulla res est, quae perferre possit continuum laborem, atque ea quoque, quae sensu et anima carent, ut servare vim suam possint velut quiete alterna retenduntur, sed quod studium discendi voluntate, quae cogi non potest, constat. Itaque et virium plus adferunt ad discendum renovati ac recentes ac acriorem animum, qui fere necessitatibus repugant. (Kvintilijan, *Institutio oratoria* 1.3.8–9)

Seveda je treba pri vseh učencih včasih tudi nekaj odmora. Ne samo zato, ker nobena stvar ne zdrži nenehnega napora (celo stvarjem, ki nimajo čutov in duše, damo od časa do časa možnost za počitek, da ostanejo uporabne); tudi zato, ker vnema za učenje temelji na volji, ki pa je ni mogoče siliti. Tako potem prinesejo k učenju več moči, saj so spočiti in sveži, prispevajo tudi več lastne pobude, ki se sicer vedno upira prisili. (Prevod Matjaž Babič)

Pomen počitka za vsa bitja na splošno poudarjajo tudi Aristotel⁵⁶ in mnogi kasnejši pisci, zlasti stoiki in kiniki so temo počitka in aktivnosti razvili v topos s številnimi primeri,⁵⁷ od katerih nekatere navaja tudi Plutarh (9c1–3: budnost in spanec, boj in mir, nevihta in jasnina, delovni dnevi in prazniki; 9c6–7: loke in lire spustimo in napnemo).

V 2. odlomku Plutarh postavi zahtevo, da morajo starši skrbeti za izobrazbo otrok tudi še potem, ko so že izbrali učitelja. Izobrazbi daje še večji pomen s tem, ko je ne zaupa v celoti niti učiteljem. Nezaupanje pa verjetno ni samo Plutarhovo, ampak gre za splošni odnos družbe do njih: tako kot pri dojljah (3c4–6) tudi pri učiteljih navaja, da je interes tistega, ki dela za denar, v glavnem plačilo.

55 Odras tedianjega časa je kritika govorništva, ki jo Agamemnon, učitelj govorništva, izrazi svojemu sogovorniku (Petr. 4.1–2): Parentes obiurgatione digni sunt, qui nolunt liberos suos severa lege proficere. Primum enim sic ut omnia, spes quoque ambitioni donant. Deinde ad vota properant, cruda adhuc studia in forum impellunt et eloquentiam, qua nihil esse maius confitentur, pueris induunt adhuc nascentibus. Aktualnost vprašanja je razvidna tudi v Tacitovem *Dialogu o govorništvu*, kjer avtor krivi za propad govorništva nesmiselne retorične vaje in priprave ter s puhlo vsebino, ki želi predvsem ugajati občinstvu.

56 Pol. 7.1333a30–32: Δήρηται δὲ καὶ πᾶς ὁ βίος εἰς ἀσχολίαν καὶ σχολήν καὶ εἰς πόλεμον καὶ εἰρήνην. Cf. EN IV 1128B3–4: δοκεῖ δὲ ἡ ἀνάπαυσις καὶ ἡ παιδιὰ ἐν τῷ βίῳ εἶναι ἀναγκαῖον, X. 1175 A4–5: πάντα γὰρ τὰ ἀνθρώπεια ἀδυνατεῖ συνεχῶς ἐνεργεῖν.

57 Cf. Philo 29.100: ... (narava) τὸ ἐπίπονον καὶ καματηρὸν τοῦ γένους ἡμῶν. Sen., Ep. 3.6: Et quiescenti agendum et agenti quiescendum est. Cum rerum natura delibera: illa dicit tibi et diem fecisse et noctem.

V 3. odlomku nas Plutarh naenkrat postavi pred novo temo: utrjevanje spomina. Memoriranje je bilo v antičnem izobraževanju izjemno pomembno; učenci so se na pamet učili dolge odlomke iz pesnikov, zlasti Homerja.⁵⁸ Poglavje zaključí z mislijo, da ima spomin tudi praktično vrednost, ker ohranja pretekla dejanja in je s tem zgled za prihodnja.⁵⁹

RAZLIČNI MORALNI NAUKI (9F4–11C8)

Ἄ τοῖνυν τῶν εἰρημένων οὐδενὸς ἤττον ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐπιτηδευτέα τοῖς νέοις, καὶ δὴ λεκτέον. Ταῦτα δ' ἐστὶ τὸ τὸν βίον ἀτύφωτον ἀσκεῖν, τὸ τὴν γλῶτταν κατέχειν, τὸ τῆς ὀργῆς ὑπεράνω γίγνεσθαι, τὸ τῶν χερῶν κρατεῖν. (Plutarh, O vzgoji otrok 10b1–4)

Treba je reči še nekaj, kar ne smejo mladi nič manj upoštevati od tega, kar sem že povedal, ampak celo bolj. To je naslednje: živeti skromno, brzdati jezik, krotiti jezo, obvladati dejanja.

V navedenem odlomku Plutarh obravnava štiri vrline, ki jih morajo mladi upoštevati (10b1–11c4), ki jih nato v obrnjenem vrstnem redu argumentira s primeri, razen vrline »živeti skromno«, ki jo izpusti.⁶⁰

Poglavje obsega številne moralne nauke in vrsto ilustrativnih anekdot, ob čemer ni zaznati prave povezave ne s prejšnjim ne z naslednjim poglavjem, pa tudi ne notranje enotnosti. Začne se z zahtevo, da je treba otroke odvracati od grdega govorjenja (9f4–5). Biti morajo prijazni in pripravljeni v pogovoru popustiti (9f5–10a10). Pomembno je živeti skromno, brzdati jezik, krotiti jezo in obvladati dejanja (10b1–6). Plutarh navaja primere: kot zgled človeka, ki ni znal obvladati dejanj, navede Gilipa, ki si je s krajo uničil ugled in bil izgnan (10b6–9). Kot zgled, kako je treba krotiti jezo, pove zgodbo o Sokratu, ki se ni jezil na mladeniča, ki ga je brčnil, ne na Aristofana, ki ga je smešil na odru, ter zgodbi o Arhiti in Platonu, ki nista hotela kaznovati svojih sužnjev, ker sta bila preveč jezna (10b9–d8). Pripomni, da je težko slediti tako odličnim zgledom (10d8–e6). Tudi brzdati jezik je silno težko. Misterije so uvedli zato, da bi se ljudje naučili molčati (10e6–11a2). Zgled, kaj lahko doleti človeka, ki ne zna krotiti jezika, je Sotad, ki si je z obscenim verzom prislužil ječo (11a2–7). Tudi Teokrit s Hiosa je padel v nemilost pri Aleksandru Velikem zaradi nesramne pripombe, da so škrlatna oblačila, ki naj bi jih pripravili za slavje po zmagi nad Grki, Homerjeva »škrlatna smrt« (11a7–b5), enooki Antigon pa ga je Teokrita

58 Cf. Pl., *Prt.* 325e, *Lg.* VII 811a.

59 Podobno poudarja tudi Kvintilijan (*Instit.* 1.1.36), kako pomembno je že v rosnih letih gojiti spomin: *prosequitur haec memoria in senectutem et impressa animo rudi usque ad mores proficiet. etiam dicta clarorum virorum et electos.*

60 Abbot, *The treatise De liberis educandis*, 225, navaja, da je Plutarh to tematiko obravnaval na mestu, kjer je lakuna.

nazadnje dal umoriti, ker se je ponorčeval iz njegove hibe (11b5–c4). Plutarh poglavje zaključí z zahtevo, da je treba otroke navajati govoriti resnico. Laž je sramotna in primerna za sužnja (11c5–8).

HOMOSEKSUALNOST (11C9–12A2)

Πότερα δεῖ τοὺς ἔρωντας τῶν παίδων ἔαν τούτοις συνεῖναι καὶ διατρίβειν, ἢ τοῦναντίον εἴργειν αὐτοὺς καὶ ἀποσοβεῖν τῆς πρὸς τούτους ὁμιλίας προσήκειν; (Plutarh, O vzgoji otrok 11d4–7)

Ali je treba možem, ki se vnamejo v ljubezni do mladih fantov, dovoliti, da so skupaj z njimi in se družijo, ali pa je prav nasprotno: braniti in preganjati druženje z njimi?

Τοὺς μὲν οὖν τῆς ὥρας ἐπιθυμοῦντας ἀπελαύνειν προσήκει, τοὺς δὲ τῆς ψυχῆς ἐραστὰς ἐγκρίνειν κατὰ τὸ σύνολον. (Plutarh, O vzgoji otrok 11f2–4)

Seveda se sme zavračati tiste, ki hrepenijo le po telesni lepoti, vsekakor pa sprejeti tiste, ki ljubijo dušo.

S povsem drugačnim tonom pripovedovanja Plutarh preide k razpravi o ljubezenskih zvezah med moškimi, ki ga spravlja v veliko dilemo. Prizna svojo negotovost, ali naj zagovarja druženje mladih fantov in njihovih starejših učiteljev ali ga odsvetuje (11c9–d7). Če upošteva stroge očete, ki pravijo, da je takšno početje sramota za njihove sinove, se nagiba k temu, da bi ga odsvetoval, če pa se ozre na mnoge imenitne može, ki so ljubezensko zvezo med moškimi odobraval, potem je spet drugačnega mnenja (11d7–f2). Zavračati je treba tiste, ki jih privlači le telesna lepota, vsekakor pa sprejemati tiste, ki ljubijo dušo.

Plutarh ob koncu poglavja, ko že najde kompromisno rešitev, svetuje bralcem, naj vsakdo ravna po svojem prepričanju (12a3–4). Čeprav je običajno zelo načelen, je v tem delu razprave zelo negotov, saj ga občudovanje velikih filozofov in obenem kritika očetov, ki jim razpravo piše, spravlja v konflikt.

Homoseksualnost, ki sega daleč nazaj v grško tradicijo,⁶¹ je bila močno prisotna v filozofskih krogih. Sokrat in Platon sta jo vrednotila kot del edukativnega procesa, kot vodenje duše skozi stopnje kontemplacije, vendar sta zavračala njeno fizičnost.⁶² Sčasoma je tak filozofski aspekt razumevanja postal kontroverzen in so nanj gledali z manjšo naklonjenostjo.⁶³ Vendar Plutarh ne more mimo takih avtoritet, kot sta Sokrat in Platon. Sokrat se v razpravi na več mestih pojavlja v raznih poučnih anekdotah (4d9–e5, 6a1–7, 10c1–7, 10c7–d1). Platona imenuje ὁ δαίμωνιος t. j. božanski, izjemen mož (3e9–10),

61 Gl. Marrou, *Histoire de l' éducation*, 61–73.

62 Cf. Pl., *Symp.* 216c–219e, *Rep.* 3.403b, *Lg.* 1.636a–c.

63 Dover, *Grška homoseksualnost*, 153–170.

se nanj sklicuje (3e9–F3 in 8c9–10), na mnogih mestih, kjer sicer ni eksplicitno omenjen, pa je čutiti njegov vpliv (e.g. 4d9–e5, 6a1–7, 7d3–6).

Plutarh v drugem navedenem odlomku (11f2–4) razreši dilemo tako, da brani idejo med dovoljeno in nedovoljeno obliko homoseksualnosti, torej o ljubezni do lepe duše in o zgolj telesni ljubezni.⁶⁴ Prvo poznajo v Atenah in v Šparti, druga pa je običajna v Elidi in Bojotiji ter zlasti na Kreti. Slednji se je po Plutarhovem mnenju potrebno izogibati, saj gre za ekstremen običaj, ki ni sprejemljiv.⁶⁵

MLADINA (12A3–D2)

Πολλάκις γὰρ κατεμεμψάμην τοὺς μοχθηρῶν ἐθῶν γεγονότας εἰσηγητάς, οἵτινες τοῖς μὲν παισὶ παιδαγωγοὺς καὶ διδασκάλους ἐπέστησαν, τὴν δὲ τῶν μειρακίων ὄρμην ἄφετον εἶασαν νέμεσθαι, δέον αὐτῶν πλείω ποιεῖσθαι τούτων εὐλάβειαν καὶ φυλακὴν ἢ τῶν παίδων. (Plutarh, O vzgoji otrok 12a7–11)

Večkrat sem že grajal očete, ki so odgovorni za slabe navade. Ti so otrokom sicer priskrbeli vzgojitelje in učitelje, pustili pa so, da se je vihravost mladih fantov razrasla brez meja. Nasprotno pa bi morali posvečati večjo skrb in previdnost fantom kot pa otrokom.

Začetek poglavja se nanaša še na prejšnje: Plutarh glede prejšnje teme pravi, naj vsakdo misli tako, kot je v skladu z njegovim prepričanjem. V uvodnih stavkih, kjer daje nasvete očetom glede mladih, se zdi, da je Plutarh zelo oseben, kot bi govoril iz lastne izkušnje (12a7–8), vendar je v literaturi veliko zgledov za tako razmišljanje, na katere se je verjetno oprl.⁶⁶

Nato napove, da bo govoril o mladosti. Začne s kritiko očetov, ki sinovom sicer preskrbijo učitelje in vzgojitelje, pustijo pa jim, da delajo, kar hočejo, čeprav bi morali zanje bolj skrbeti kot tedaj, ko so bili še majhni otroci (12a3–b1). Vsakdo ve, da je mogoče napake otrok zlahka popraviti, zablode mladih fantov (nezmernost pri hrani in pijači, kraja očetovega premoženja, veseljačenje, zapeljevanje poročenih žena in mladih deklet ...) pa so pogubne.⁶⁷ Starši,

64 Cf. Pl., *Symp.* 183d–e: πονηρός ... ἐστὶν ἐκεῖνος ὁ ἐραστής ὁ πάνδημος, ὁ τοῦ σώματος μᾶλλον ἢ τῆς ψυχῆς ἐρώων.

65 Gl. Dover, *Grška homoseksualnost*, 189–190. Plutarh navaja običaj ugrabitve, imenovan ἀρπαγμός. Šlo je za nekakšno obredno ugrabitev, ko je dečka ugrabil starejši fant. Njegovi prijatelji, ki so vnaprej vedeli za dogodek, so se pretvarjali, da se upirajo, sicer je veljalo, da ljubimec ni vreden ugrabitve. Ugrabitelj ga je odpeljal v svoje bivališče, ga obdaril, nato pa ga je odpeljal na podeželje, kjer je dva meseca preživel na lovu in na gostijah, ki so se jih udeleževali tudi njegovi prijatelji. Nato se je z darili vrnil v mesto. Take dečke so imenovali παρασταθέντες. Vse do zrele dobe so bili deležni posebnih časti in privilegijev.

66 Cf. Pl., *La.* 197a ἡμῖν τούτων δέδοκται ἐπιμεληθῆναι ὡς οἷόν τε μάλιστα, καὶ μὴ ποιῆσαι ὅπερ οἱ πολλοί, ἐπειδὴ μεράκια γέγονεν, ἀνεῖναι αὐτοὺς ὅτι βούλονται ποιεῖν, ἀλλὰ νῦν δὴ καὶ ἄρχεσθαι αὐτῶν ἐπιμελεῖσθαι καθ' ὅσον οἱοῖ τ' ἐσμέν.

67 Podobne primere navaja Cicero, *Cael.* 27–30 communis infamia iuventutis; ibid. 29: Dies me

ki v tej dobi ne zategnejo vajeti, s svojo nespametjo na tihem dopuščajo te pregrehe (12b1–c2). Razumni očetje bodo v tem času spametovali svoje sinove z nauki, grožnjami, prošnjami ter s primeri tistih, ki so zabredli v nesreče, in tistih, ki so z oblastjo nad seboj dosegli ugled in slavo. O pomenu dobrih zgledov piše Plutarh še kasneje (gl. 14a3–7). Kakšen vpliv imajo dobri zgledi pri vzgoji, omenjajo tudi drugi pisci: »Moj dobri oče me je z opominjanjem in s primeri zablod naučil, da sem se jih izogibal.«⁶⁸

PITAGOROVE PRISPODOBE. PRILIZOVALCI (12D2–13C5)

Καθόλου δ' ἀπείργειν προσήκει τοὺς παῖδας τῆς πρὸς τοὺς πονηροὺς ἀνθρώπους συνουσίας· ἀποφέρονται γάρ τι τῆς τούτων κακίας. τοῦτο δὲ παρήγγειλε καὶ Πυθαγόρας αἰνίγμασιν ἄπερ ἐγὼ παραθεῖς ἐξεγήσομαι· καὶ γὰρ ταῦτα πρὸς ἀρετῆς κτῆσιν συμβάλλεται ῥοπήν οὐκ ἐλάχιστην. (Plutarh, O vzgoji otrok 12d2–6)

Nasploh je treba otrokom braniti, da bi se družili s slabimi ljudmi. Navzamejo se namreč nekaj njihove pokvarjenosti. To je učil tudi Pitagora v prisposodobah, ki jih bom tu navedel in razložil. Veliko namreč pripomorejo k doseganju odličnosti.

γένος οὐδέν ἐστιν ἐξωλέστερον οὐδὲ μᾶλλον καὶ θᾶττον ἐκτραχηλίζον τὴν νεότητα τῶν κολάκων. (Plutarh, O vzgoji otrok 13a2–3)

Ni bolj pogubne vrste ljudi, ki bi bolj zanesljivo in hitreje pokvarila mladino, kot so prilizovalci.

Sedemnajsto poglavje se začne z nasvetom, da je treba otroke odvrčati od slabe družbe (12d2–4). Med uvodno napovedjo teme in razpravo o njej (12f8–13c5) je nenavadna digresija: Plutarh razlaga Pitagorove prisposdobe (12d2–f7), ki po njegovem mnenju dajejo prave nasvete v zvezi s tem, vendar prvi, ki sodi k temi, sledi še devet drugih prisposdob, ki pa nimajo nikakršne povezave s tematiko in so verjetno izbrane povsem slučajno. Plutarh omenja Pitagoro le še na enem mestu (2c1–2) skupaj s Sokratom in Platonom. Ni dokazov, da bi bil sam navdušen pitagorejec in da zato navaja njegove nauke.

Kratke skrivnostne zapovedi, imenovane ἀκούσματα ali σύμβολα, imajo zelo raznoliko vsebino.⁶⁹ Prva prepoved »Ne jej rib črnorepk!« naj bi po

deficiat, si quae dici in eam sententiam possunt exprimere; de corruptelis, de adulteriis, de protervitate, de sumptibus immensa oratio est.

68 Hor., *Sat.* 1.4.105–106 insuevit pater optimus hoc me / ut fugerem exemplis vitiorum quaeque notando.

69 Jamblih jih v svojem pregledu pitagorejskih nauk klasificira v tri skupine: τί ἐστι, τί μάλιστα, τί πρακτέον. Vseh deset Plutarhovitih primerov spada v zadnjo kategorijo. Vse so negativne, ne priporočila, pač pa prepovedi. O tretji skupini so v antiki največ razpravljali. V dobesednem pomenu so nekatere videti bizarne. Po izvoru so magične zapovedi, od katerih mnoge segajo še v

Plutarhu, ki povzema Jamblihovo razlago,⁷⁰ pomenila, da se ne družijo z ljudmi, ki imajo značaj, črn od hudobije.⁷¹ Prepoved »Ne stopaj čez brv!« pojasnjuje, da je treba najbolj ceniti pravičnost in ne iti preko nje.⁷² »Ne usedi se na merik!« po Plutarhu pomeni, da se je treba izogibati lenobi in misliti na to, da poskrbiš za vsakdanji kruh.⁷³ »Ne podajaj vsakomur desnice!« pomeni, da ne smeš prehitro sklepati prijateljstev.⁷⁴ »Ne nosi tesnega prstana!« pomeni, da je treba živeti svobodno in se z ničemer ne omejevati.⁷⁵ »Ne drezaj v ogenj z železom!« pomeni, da ne smeš dražiti jeznega človeka; to ni prav, kajti jeznemu se je treba umakniti.⁷⁶ »Ne jej srca!« pomeni, da ne rani svoje duše in je ne razjedaj s skrbmi.⁷⁷ »Izogibljaj se fižola!« pomeni, da se ne smeš ukvarjati s politiko. Nekoč so namreč s fižolom izglasovali konec opravljanja državne službe.⁷⁸ »Ne

čas pred Pitagoro. Mnoge imajo tudi paralele v starih misterijskih verovanjih ter praznovanju najrazličnejših ljudstev in je v njih čutiti univerzalni strah pred smrtjo. Že v antiki niso verjeli, da bi Pitagora učil take praznovne nauke, zato so iskali v njihovi naivni zunanosti ezoterični pomen. Σύμβολα so interpretirali Diogen Laertski, Porfirij, Jamblih, Hipolit. Iz poznejše tradicije je zelo znan pitagorejski pisec Androkid. Njegovo knjigo prispodob so poznali še v 1. stol. pr. Kr. in je služila za vir pitagorejskih simbolov. Domnevali bi lahko, da je iz nje črpal tudi Plutarh.

- 70 *Protr.* 21: μελανούρου ἀπέχου· Χθόνιον γὰρ ἔστι θεῶν.
- 71 12d6–8: «Μὴ γέυεσαι μελανούρων», τοῦτέστι μὴ συνδιατριβεῖν μέλασιν ἀνθρώποις διὰ κακοῦθειας. Prvotno se je ta prepoved nanašala na vrsto jedi, ki ni sodila v pitagorejski jedilnik, kjer so bile ribe posebej prepovedane (Porph. VP 45). Obstajajo paralele z misterijskimi verovanji (Hdt 2.37.4), da egipčanski svečeniki niso smeli jesti rib, ker so verjeli, da se lahko v njih naseli duša umrlega prav tako kot v kačah.
- 72 12d8–10: Μὴ ζυγὸν ὑπερβαίνειν, τοῦτέστιν ὅτι δεῖ τῆς δικαιοσύνης πλείστον ποιεῖσθαι λόγον καὶ μὴ ταύτην ὑπερβαίνειν. V dobesednem pomenu gre lahko le za praznoverno zapoved. V magičnih obredih je imelo velik pomen ne stopati čez določen predmet; kdor bi storil kaj takega, bi ga obsedli hudobni demoni.
- 73 12d10–11: Μὴ ἐπὶ χοίνικος καθίσαι, ἥτοι φεύγειν ἀργίαν καὶ προνοεῖν ὅπως τὴν ἀναγκαίαν παρασκευάσομεν τροφήν. Ta simbol se pogosto citira, razlagali pa so ga kot svarilo, da ne smeš zanemariti skrbi za preživetje. Χοίνιξ pomeni »merica (za žito), taka količina je bila namenjena dnevni obroku hrane (Hdt. 7.187.2).
- 74 12e1–3: Μὴ παντὶ ἐμβάλλειν δεξιάν, ἀντὶ τοῦ προχειρῶς οὐ δεῖ συναλλάσσειν. Gre za univerzalno gesto, ki pomeni prijateljstvo in zaupanje, v primitivnem verovanju pa je simbol povezan z običajem, da se je treba izogibati stiku s tujci, dokler niso opravljeni določeni obredi, sicer lahko nad človekom zavladajo zle sile.
- 75 12e3–4: Μὴ φέρειν στενὸν δάκτυλον, ὅτι δεῖ τὸν βίον ἐλεύθερον ἐπιτηδεύειν καὶ μηδεὶ δεσμῶ προσάπτειν (αὐτόν). Ta simbol zelo redko najdemo. Prstani na rokah so pogosto pomenili oviro v spiritualnem smislu, ker so podobni okovu. V Rimu *flamen dialis* ni smel »vanulo uti nisi pervio cassoque« ali imeti vozlov kjerkoli na sebi Običajno so prstane odstranili tudi umrlemu, da bi njegova duša lahko zapustila telo (Plin., NH XXXIII27).
- 76 12e4–6: Πῦρ σιδήρω μὴ σκαλεῖν, ἀντὶ τοῦ θυμομένον μὴ ἐρεθίζειν. Simbol so zelo veliko citirali (npr. Hor., *Sat.* II 3, 276; Plut., *Numa* 14.6) in ga interpretirajo enako kot Plutarh. Diogen Laertski daje povedi malo drugačen poudarek s tem, da jo povezuje z jezo oblastnikov: δυναστώων ὄργην καὶ οἰδοῦντα θυμὸν μὴ κινεῖν (8.1. 19).
- 77 12e6–8: Μὴ ἐσθlein καρδιαν, μὴ βλάπτειν τὴν ψυχὴν φρόντισιν ἀτὴν κατατρώχοντα. Pitagorova prepoved je v dobesednem pomenu pomenila, da se ne sme jesti živalskega srca (cf. DL. 8.19.1–2 καρδίας τ' ἀπέχεσθαι καὶ κυάμων). Prepoved je v dobesedno pomenila, da se ne sme jesti srce živali in piti njeno kri, ker je v njem še duh bitja. Kdor to stori, se lahko živalska moč in duh preneseta nanj ali pa je izpostavljen živalskim demonom. Metaforično razlago najdemo v homerski metafori »razjedati srce« s skrbjo ali žalostjo (e.g. *Il.* 24.129, *Od.* 10. 379).
- 78 12e8–f1: κυάων ἀπέχεσθαι, ὅτι οὐ δεῖ πολιτεύεσθαι κυαμενταὶ γὰρ ἦσαν ἐμπροσθεν αἱ ψυφοφορίαὶ δὲ ὧν πέρασ ἐπετίθεσαν ταῖς ἀρχαῖς. Simbol interpretirajo mnogi pisci (e.g. Cic., *Div.* 1.62, 2.119 Iamb., VP 109 idr.). Prepoved uživanja fižola je bila zelo razširjena v antičnem

meči hrane v kahllo!« hoče reči, da ne vsiljaj modre besede ničvrednemu človeku. Beseda je namreč hrana mišljenja, človeška hudobija pa jo umaže.⁷⁹ »Ne vračaj se nazaj, ko prideš do meje!« pa pomeni: ko boš moral umreti in boš videl konec življenja pred seboj, prenesi to mirno in se ne boj.⁸⁰

Po razlagi prisposodob Plutarh napove, da se bo vrnil na začetek poglavja k prvotni temi. Sledi diatriba, v kateri ostro kritizira prilizovalce kot najslabšo vrsto ljudi, ki uničujejo tako očete kot njihove sinove. Ta topos najdemo tudi pri drugih piscih.⁸¹

Prilizovalci vzpodbujajo sinove, da zanemarijo očetove nasvete in se predajo trenutnim užitek. O očetih govorijo zaničljivo in pod krinko prijateljstva sinovom vcepljajo slabe navade. V direktnem govoru navaja besede, ki jih pri tem uporabljajo: »Vse življenje je le trenutek v času. Treba je uživati, ne životariti. Kaj nas brigajo očetove grožnje? Stari blebetač je, z eno nogo že v krsti; kmalu ga bomo dvignili na rame in ga nesli pokopat.«⁸² Celotni pasus in še posebej del v direktnem govoru je zelo soroden Senekovim besedam: »Dnevi tečejo in življenje, ki se ne vrne več, odteka. Kaj še čakamo? Življenje ne bo vedno dopuščalo užitkov. Kaj koristi biti pameten in ga siliti v zmernost, dokler še lahko, dokler še hrepeni po užitkih? ... Nimaš ljubice, ne fanta, ki bi v tvojem dekletu vzbudil ljubosumje, vsak dan se prikažeš trezen, ješ tako, kot da bi očetu moral polagati račune: to ne pomeni živeti, ampak deliti si tuje življenje.«⁸³ Podobnosti obeh poglavij vzbujajo domnevo, da sta morala oba avtorja uporabljati skupni vir, ki pa ni ohranjen.

svetu. Herodot (37.5) jo omenja v zvezi z Egipčani, veljala pa je tudi ob posvetitvah v elevzinske in orfiške misterije. Izvor te prepovedi je v vplivu fižola na prebavo (cf. Cic. *Div.* 1.62). Fižole so sprva uporabljali za štetje glasov ob volitvah uradnikov (cf. J. Oehler v: RE κύαμος). Kasneje jih je nadomestil κληρωτήριο, kamnito ploščo z vrstami rež. Glasovanje ima v mislih tudi Plutarh, vendar ne izbizo, pač pa odpust uradnika, t. i. ἀποχειροτονία. Fižol nima nič opraviti s tovrstnim glasovanjem, verjetno gre zgolj za metaforični pomen: izogibati se politiki.

79 12f1–3: σίτιον εις ἀμίδα μὴ ἐμβάλλειν· ἐπισημαίνει γὰρ ὅτι εις πονηρὰν ψυχὴν ἀστέιον λόγον ἐμβάλλειν οὐ προσήκειν. Razlaga tega simbola je edino metaforična; možno je, da jo je Plutarh povzel po Androkidu. Dobesedno interpretacijo bi morda lahko povezali z verovanjem o odrezkih nohtov in las. Verjeli so namreč, da je v njih ostalo nekaj človekove življenjske energije; če jih vzame kdo z zlim namenom, dobi s tem nad človekom magično moč. Pitagorejci so morali na odrezke pljuniti, da so se obvarovali zlega. Če sklepamo, da je to veljalo tudi za urin, je mogoče ta simbol razumeti tudi dobesedno (cf. Plin., *NH* XXVIII 38: inter amuleta est editae quemque urinae inspuere).

80 12f4–7: μὴ ἐπιστρέφεισθαι ἐπὶ τοῦ ὄρους ἐλθόντας, τουτέστι μέλλοντας ἀποθνήσκειν καὶ τὸν ὄρον τοῦ βίου πλησίον ὄντα δρώντας φέρειν εὐκόλως καὶ μὴ ἄθυμειν. Ponuja običajno interpretacijo: človek na robu smrti se ne sme oklepati življenja. Drugo verovanje je bilo, da se ne smeš obračati nazaj, ko prideš do meje, ker te potem ti demoni zasledujejo. Meja in prag pomenijo prostor, kjer so demoni najmočnejši.

81 Cf., e.g., Isocr., *Ad demon.* 30: μίσει τῶς κολακεύοντας.

82 13a9–13b3: στιγμή χρόνου πάς ἐστιν ὁ βίος« λέγοντες, »ζῆν οὐ παραζῆν προσήκει. Τί δὲ φροντιστέον ὑμῖν τῶν τοῦ πατρὸς ἀπειλῶν; κρονόληρος καὶ σοροδαίμων ἐστί, καὶ μετέωρον αὐτὸν ἀράμενοι τὴν ταχίστην ἐξοίσομεν.

83 *Ep.* 123.10–11: Fluunt dies et irreparabilis vita decurrit. Dubitamus? Quid iuvat sapere et aetati non semper voluptates recepturae interim, dum potest, dum poscit, ingerere frugalitatem? ... Non amicum habes, non puerum, qui amicae moveat invidiam? Cottidie sobrius prodixit? Sic cenas tamquam ephemeridem patri adprobaturus: Non est istud vivere, sed alienae vitae interesse.

Ob koncu poglavja Plutarh omeni še pokvarjene sošolce, ki ravno tako lahko pogubijo še tako poštene sinove. Misel najdemo tudi pri drugih piscih, ki razpravljajo o vzgoji. Tacit na primer piše: »Odvedejo jih v šole in težko bi rekel, kaj bolj pokvari njihov značaj: prostor sam, sošolci ali pa to, kar se učijo.«⁸⁴

ΟΨΕΤΟΒΑ ΠΡΙΖΑΝΕΣΛJIVOST (13C6–13E9)

Καὶ καθάπερ ἰατροὶ τὰ πικρὰ τῶν φαρμάκων τίς γλύκεσι χυμοῖς καταμιγνύντες τὴν τέρψιν ἐτι τὸ συμφέρον πάροδοι εὖρον, οὕτω δεῖ τοὺς πατέρας τὴν τῶν ἐπιτιμημάτων ἀποτομίαν τῇ πρᾶσῃ μιγνύναι, καὶ τοτὲ δ' αὖ πάλιν ἀντιτείνειν, καὶ μάλιστα μὲν εὐκόλως φέρειν τὰς ἁμαρτίας. (Plutarh, Ο *βζγοjι* *οτροκ* 13c9–13d6)

Kakor zdravniki pomešajo grenka zdravila s sladkimi sokovi in tako dosežejo, da prijetno vodi h koristnemu, tako morajo očetje svoje graje združiti z blagostjo ter včasih popustiti željam otrok in razrahljati vajeti, drugič jih spet zategniti, predvsem pa mirno prenesti njihove napake.

V tem poglavju Plutarh pokaže svojo prijaznejšo naravo kot v prejšnjih poglavjih. V prvem delu (13d6–d9) predlaga očetom, naj kdaj spregledajo kako napako in naj bodo podobni zdravnikom, ki grenkim zdravilom dodajo sladke sokove. Če pa se že razjezijo, naj se hitro pomirijo. Nato našteva, kaj vse počno mladi (13d9–e9), očetom pa svetuje, naj bodo včasih tudi gluhi in slepi za napake sinov. Tako se ukroti uporna mladina.

Osemnajsto poglavje vzpostavlja ravnotežje strogosti prejšnjih poglavij in je na prvi pogled videti protislovno s tem, kar je Plutarh povedal do sedaj, vendar gre za uravnotežen pogled, saj morajo očetje vedeti, kot pravi sam, kdaj je treba biti strog in kdaj blag. Očetom svetuje, naj se spomnijo, da so bili tudi sami nekoč mladi (13c9–10).⁸⁵ Posebnost tega poglavja so kratki parataktični stavki, s katerimi se Plutarh neposredno obrača na očete: »Si bil kdaj skop? Potem bodi zdaj darežljiv! Si se kdaj jezil? Odpusti zdaj! Te je sin kdaj s sužnjevo pomočjo ogoljufal?⁸⁶ Zadrži svoj bes! Je kdaj na polju vzel vpreženo živino? Ko se je vrnil, je ves zaudarjal od popivanja od prejšnjega večera? Nič nisi opazil! Diši po mazilih? Molči! Tako se uporna mladina ukroti.«⁸⁷

84 *Dial.* 35.2: deducuntur in scholas, in quibus non facile dixerim, utrumne locus ipse an discipulu an genus studiorum plus mali ingenis adferant.

85 Cf. Plin., *Ep.* 9.12.2: cogita et puerum esse et te fuisse; Cat., *Disticha* 1.16: multorum cum facta et dicta rependas / fac tibi succurrant iuvenis, quae feceris ipse.

86 Pásus spominja na številne prizore iz komedije, kjer sin prevara očeta, pomaga pa mu pretkani suženj, ki si izmišljuje goljufije.

87 13e4–9: ἐφέισω ποτέ, ἀλλὰ καὶ χρήγησον· ἡγανάκτησάς ποτέ, ἀλλὰ καὶ σύγγνωθι· ἐβουκόλησέ ποτε δ' οἰκέτου· τὴν ὄργην κατάσχεσ. ἐξ ἀγροῦ ποτε ζεύγος ἀφείλετο, ἢλθέ ποτε χθιζῆς μέθης ἀποπνεῶν, ἀγνόησον· μύρων ὄζων, σίγησον. οὕτω σκιρτώσα νεότης παλωδαμνεῖται.

POROKA (13E10–14A2)

Πειρατέον δὲ τοὺς τῶν ἡδονῶν ἥττους καὶ πρὸς τὰς ἐπιτιμήσεις δυσηκόους γάμῳ καταζεύξαι, δεσμὸς γὰρ οὗτος τῆς νεότητος ἀσφαλέστατος. (Plutarh, O vzgoji otrok 13e10–12)

Tiste, ki se predajajo strastem in nočejo poslušati opominov, je treba poskusiti vpreči v zakon. Poroka je najzanesljivejši jarem za mladino.

V zelo kratkem poglavju Plutarh ne govori o poroki kot o nadaljnjem koraku na poti od odraščanja k odraslosti, pač pa je poroka zanesljiv način, kako ukrotiti uporne fante. Pravi, da je treba tiste, ki so gluhi za opomine, vpreči v zakon (13e10–f2).

Ljudsko modrost, da zgodnja poroka zaustavi mladostno razuzdanost, omenjajo tudi drugi pisci.⁸⁸ Plutarh doda pomembno dejstvo: sinove je treba oženiti z ženskami, ki niso dosti višjega stanu, da ne postanejo sužnji njihovega imetja (13f2–14a2).⁸⁹

OČETOV ZGLED. ZAKLJUČEK (14A3–14C7)

Πρὸ πάντων γὰρ δεῖ τοὺς πατέρας τῷ μηδὲν ἀμαρτάνειν ἀλλὰ πάντα ἃ δεῖ πράττειν ἐναργῆς ἑαυτοὺς παράδειγμα τοῖς τέκνοις παρέχειν, ἵνα πρὸς τὸν τοῦτων βίον ὡσπερ κάτοπτρον ἀποβλέποντες ἀποτρέπωνται τῶν αἰσχρῶν ἔργων καὶ λόγων. ὡς οἵτινες τοῖς ἀμαρτάνουσιν υἱοῖς ἐπιτιμῶντες τοῖς αὐτοῖς ἀμαρτήμασι περιπίπτουσιν, ἐτὶ τῷ ἐκείνων ὀνόματι λανθάνουσιν ἑαυτῶν κατήγοροι γινόμενοι. (Plutarh, O vzgoji otrok 14a3–9)

Očetje morajo bolj kot vse drugo s tem, da ne delajo nobenih napak in vselej ravnajo tako, kot je prav, otrokom dajati jasen zgled, da bodo gledali njihovo življenje kot v ogledalu in jih bo to odvrčalo od sramotnih dejanj in besed. Kajti tisti, ki očitajo svojim sinovom napake, ob tem naletijo na enake lastne. Samim sebi postanejo tožniki, ko se skrivajo za imeni sinov.

Τὸ μὲν οὖν πάσας τὰς προειρημένας συμπεριλαβεῖν παραινέσεις εὐχῆς ἴσως ἔργον ἐστὶ· τὸ δὲ τὰς πλείους ζηλῶσαι καὶ αὐτὸ μὲν εὐμοιρίας δεόμενόν ἐστι καὶ πολλῆς ἐπιμελείας, ἀνυστὸν δ' οὖν ἀνθρωπίνῃ φύσει καθέστηκεν. (Plutarh, O vzgoji otrok 14c4–7)

Izpolniti vse moje nasvete je morda pobožna želja ali priporočilo. Da bi sledili večini od njih, potrebujemo srečo in veliko truda, pa vendar so dosegljivi človeški naravi.

88 E.g. Apul., *Met.* 6.23: Tollenda est omnis occasio et luxuria puerilis nuptialibus pedicis alliganda.

89 Antični pisci vselej dajejo prednost enakovredni poroki, *uxor dotata* pa je nezaželena. Gl. Pl., *Lg.* 6.774c; Arist., *Pol.* 2.1270a; Plaut., *Asin.* 87, *Aul.* 475–535; Iuv. 136–141.

V dvajsetem poglavju Plutarh nameni očetom zadnje nasvete, kako lahko pomagajo svojim otrokom, da ostanejo na pravi poti. Predvsem se morajo zavedati, da so jim v vsem zgled, ki mu Plutarh tudi sicer v celotni razpravi daje poseben poudarek.⁹⁰ Ni dovolj, da otroke z le nasveti spodbujajo, naj ostanejo na pravi poti, pač pa morajo v prvi vrsti z lastnim življenjem dokazati, da tudi sami ravnajo tako, kakor govorijo. Tisti, ki ne dela, kar govori, namreč nima moralne pravice, da bi kogarkoli grajal.

Starši morajo storiti vse za vzgojo in izobrazbo svojih otrok. Kot zgled omeni sprva povsem neizobraženo Ilirko Evridiko, ki pa se je naučila pisati, da bi lahko poučevala lastne otroke (14b3–c3).⁹¹ Poglavje sklene z ugotovitvijo, da bi bilo težko izpolniti vse njegove nasvete, pa vendar je mnoge od njih mogoče doseči s srečo in trudom.

ZAKLJUČEK

Plutarh v razpravi *Περὶ παίδων ἀγωγῆς* navaja številne zglede in citate; sam večkrat priznava, da jemlje za zgled dela drugih, ki so že pred njim pisali o vzgoji in izobrazbi. Izhodišče njegovega razmišljanja je velikokrat sorodno s Sokratovim, kot ga poznamo iz Platona in pa zlasti iz Ksenofonta, ki je služil Plutarhu kot temeljni vir pri pisanju spisa *Περὶ παίδων ἀγωγῆς*, kot lahko povzamemo iz številnih mest.

Ksenofontova dela imajo vsa v ozadju bolj ali manj izraženo težnjo po poučevanju.⁹² Kirova vzgoja ima v celoti vzgojni namen: Ksenofont meni, da Grki z izjemo Špartancev pustijo otroke, da odraščajo po svoje, ko pa odraстеjo, jih zakoni omejujejo. Perzijci pa nasprotno učijo otroke pravičnega ravnanja že zelo zgodaj. Vprašanje vzgoje obravnava tudi razprava *Špartanska država*. Iz obeh spisov lahko povzamemo Ksenofontovo stališče, da sta dobra vzgoja in izobrazba temelj trdne perzijske in špartanske skupnosti.

O Plutarhovi razpravi *Περὶ παίδων ἀγωγῆς* ne bi mogli trditi, da je celovit teoretični vzgojni priročnik, ki bi starše pri vzgoji otrok vodil od najnežnejših let otroka pa do odraslosti. Tovrstni priročniki se nam iz antike niti niso ohranili; morda še najbližji jim je Kvintilijanov spis *Institutio oratoria*, v slovenščino preveden z

90 Cf. 4b5–6: dober vzgojitelj mora biti kot Ahilov vzgojitelj Feniks; 9a5: dojlja kot zgled, da mora kazni slediti pohvala; 10d: Arhitas in Platon sta primera, kako se obvladuje jeza; 12a1–2: Atene in Šparta sta dober primer, kakšen odnos je treba imeti do homoseksualnosti; 12c5–7: očetje naj sinovom pripovedujejo o ljudeh, ki so izgubili dobro ime ali si pridobili slavo; 14b5: Evridika je zgled, kako se skrbi za vzgojo in izobrazbo otrok.

91 Leksikon Suda navaja, da je bila Evridika Ilirka; njena mati je bila makedonskega rodu (Strabo 7.7.8), njen oče pa je bil Hirras, o katerem ne vemo nič natančnega. Grško ime naj bi ji dala mati ali pa ga je dobila, ko je postala kraljica, podobno kot še dve drugi Evridiki (žena Filipa II. in Filipa Arhideja). Plutarh ji pravi barbarka, ker je bila Ilirka.

92 Posredno na mnogih mestih vzgaja in poučuje tudi v spisu *Anabasis*. Cf. govor Sevtu (7.7.41) o dolžnostih vladarja, kjer postavlja na prvo mesto poštenost, pravičnost in darežljivost.

naslovom *Šola govorništva*.⁹³ Plutarh nas na zelo poljuden, skorajda kramljajoč način popelje skozi različne teme in situacije, ki so del odraščanja in vzgoje otrok. Deluje kot prepričljiv svetovalec in odličen retorik, ki se ves čas sklicuje na avtoritete preteklosti in tako svojim nasvetom, ki so mestoma zelo preprosti, skorajda naivni, daje potrebno težo in verodostojnost. Medtem ko trosi nasvete, se z lahkoto sprehodi skozi vrsto govorniških in filozofskih teorij in praktičnih naukov, ne da bi ob tem kritično razvijal lastno teoretično misel. Bolj kot mislec se nam v spisu kaže kot blag premišljevalec v času, ki se je v vprašanih vzgoje že oddaljil od strogih špartanskih načel ali premišljene atenske ἀγωγή, katere cilj je καλοκάγαθια, in zrahljal stroge vzgojne metode v blažje nasvete in priporočila.

Dragica Fabjan Andritsakos
Zavod sv. Stanislava
Škofijska klasična gimnazija, Ljubljana
dfabjan@gmail.com

BIBLIOGRAFIJA

- Abbot, N. J. S. *The Treatise De Liberis Educandis Attributed to Plutarch*. DPhil thesis. Oxford: Oxford University, 1980.
- Beck, Frederick.A. G. »Greek Education 450 – 350 BC.« *Mnemosyne* 20, št. 2 (1964): 205–206.
- Cousin, Jean, izd. *Quintilien. Institution Oratoire I*. Les Belles Lettres. Prevod Jean Cousin. Paris: Société d'Édition „Les Belles Lettres“, 1975.
- Dover, Kenneth James. *Grška homoseksualnost*. Ljubljana: Krtina, 1995.
- Fabjan, Dragica, prev. »Plutarh. O vzgoji otrok.« *Keria* 8, št. 1 (2006): 149–164.
- Glaeser, Fridericus. *De Pseudo-Plutarchi Peri paidon agoges*. Latinski prevod Fridericus Glaeser. Berlin: Nabu Press, 2010.
- Harrison, Alick Robin Walsham. *The Laws of Athens*. Volume 1. Oxford: Clarendon Press, 1968–71.
- Jaeger, Werner. *Paideia: The Ideals of Greek Culture*. Volume 3: *The Conflict of Ideals in the Age of Plato*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Lesky, Albin. *A History of Greek Literature*. Angleški prevod James Willis in Cornelis de Heer. London: Methuen 1966.
- Marrou, Henri. *A History of Education in Antiquity*. Angleški prevod George Lamb. New York: Sheed and Ward, 1956.
- Paton, W. R. in Wegenhapat, I., izd. *Moralia*. 2. izdaja. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana. Leipzig: B. G. Teubner, 1974.
- Wyttenbach, Daniel Albert, izd. *Moralia*. Volume 5. Oxford: Clarendon Press, 1810.
- Ziegler, Konrat. »Plutarchos.« *RE* XXI.1 (1951): 636– 962; »De liberis educandis.« (1951): 809–812.

93 Kvintilijan, Fabij Mark. *Šola govorništva*. Prevod Matjaž Babič. Ljubljana: Šola retorike Zupančič & Zupančič, 2015.

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku bomo skušali povzeti temeljne poudarke Plutarhove razprave *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς (O vzgoji otrok)*. Razdelitev spisa na odlomke se ravna po Plutarhovi imaginarni delitvi na posamezne vsebinske sklope. Za vsak sklop je najprej naveden ključni odlomek v grščini skupaj s slovenskim prevodom, sledi pa mu komentar, ki pojasnjuje filozofsko in idejno ozadje, na katero se je Plutarh ponekod dobesedno, drugod posredno opiral. V zaključku povzemamo temeljne vire, na katerih temelji Plutarhova razprava.

Ključne besede: vzgoja otrok v antiki, φύσις, λόγος, ἄσκησις, καλοκάγαθία

ABSTRACT

Notes on Plutarch's Treatise *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς (On the Education of Children)*

This paper summarises the main points of Plutarch's treatise *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς (On the Education of Children)*. The division of the writing into sections follows Plutarch's imaginary division into individual content sections. For each section the key passage in Greek is listed first, together with the Slovenian translation, and followed by a commentary explaining the philosophical and ideological background on which Plutarch relied, in some places literally, in others indirectly. The conclusion summarises the fundamental sources on which Plutarch's discussion is based.

Keywords: child education in antiquity, φύσις, λόγος, ἄσκησις, καλοκάγαθία

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.37-49>

Katarina Šmid

Upodobitev otrok in njihove starosti na primeru stel, pripisanih isti celejski delavnici

Upodobitve otrok na nagrobnih spomenikih so v rimsko sepulkralno umetnost vstopile relativno pozno, saj najzgodnejši primerki segajo šele v pozno republikansko dobo, pogostejše so postale pod vplivom družinskih zakonov cesarja Avgusta (*Lex Iulia de maritandis ordinibus*) iz leta 18 pr. Kr., s katerimi je želel povečati nataliteto med rimskimi državljani,¹ njihovo število pa je opazneje naraslo šele v 2. stoletju.²

Z ikonografskega stališča je načeloma upodobitvam otrok bilo posvečene manj pozornosti kot odraslim. Običajno so jih zaznamovale telesne in obrazne značilnosti, ki namigujejo na otroškost, a njihove prave oziroma točnejše starosti praviloma zgolj z upodobitve ni moč jasneje opredeliti. Na splošno so videti stari med pet in dvanajst let, medtem ko dojenčki in najmlajši otroci izrazito redko nastopajo in so tudi bolj kot ne izjemoma omenjeni na napisih.³ Po ikonografiji so otroci (seveda v pomanjšanem merilu) običajno bili podobni staršem; fantki očetom in deklice materam, redkeje so jih zaznamovale izrazite otroške obrazne poteze, kot so npr. okrogla lička.⁴

1 Cf. Franck, »Augustus' Legislation on Marriage and Children«, 44–48; Wallace-Hadrill, »Family and Inheritance«, 58–72; Huskinson, »Disappearing Children«, 93.

2 Boatwright, »Children and Parents on the Tombstones of Pannonia«, 304–305, op. 53; Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, 22, 31; Larsson Löven, »Children and Childhood in Roman Commemorative Art«, 302.

3 George, »A Roman Funerary Monument«, 183; Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, 42, 340–341; Šašel Kos, »Centenarians in the Emona Area«, 181, op. 26; Larsson Löven, »Children and Childhood in Roman Commemorative Art«, 304.

4 Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien*, 73; Mander, *Portraits of Children*, 62–64, 68–69.

Čeprav so bili najmlajši otroci redkeje upodobljeni ali celo zabeleženi med pokojniki,⁵ pa epigrafske raziskave kažejo, da mlajši kot so bili, natančneje je napis sporočal njihovo starost, s čimer so na eni strani starši morda želeli dodatno poudariti kruto *mors immatura*, na drugi strani pa naj bi tako slehernemu mimoidočemu bilo povsem jasno, zakaj ni moč naštetih političnih oziroma družbenih »dosežkov« pokojnika in bi navedba starosti prevzela funkcijo epitov.⁶ Manj verjetno se zdi, da bi navajanje točnih let, mesecev, celo dnevov in v najbolj skrajnih primerih ur bilo znak večje starševske ljubezni⁷ kot v primerih, ko je bila starost zaokrožena na pet let.⁸

Pri številnih spomenikih je – tudi zaradi finančnih stroškov, ki so marsikateri družini onemogočali, da bi vse omenjene osebe dobile svoj portret – na napisu (zlasti na zgodnejših rimskih nagrobnikih osvobodencev)⁹ navedeno večje število družinskih članov, kot jih je upodobljenih. Pri tem ostaja uganka nesporna identifikacija (razen v redkih primerih, ko napis podaja neposreden namig), pa tudi to, ali so portretiranci svoj prostor na likovnem polju dobili še za časa življenja ali pa so bili izklesani posthumno.¹⁰ Vkolikor je epitaf sporočal več imen, so se z večjo verjetnostjo odločali za portretiranje starejših otrok moškega spola kot njihovih mlajših sorojencev in sorojenk.¹¹

Osnovna upodobitvena shema pri nagrobnih spomenikih s portreti je večinoma enaka, saj je na veliki večini na levi upodobljena ženska in na desni moški.¹² Zastopanost otrok in njihova umestitev med družinske člane, saj jih le redko najdemo samostojno upodobljene,¹³ pa se razlikujeta glede na provinco oziroma regijo Italije.¹⁴ V donavskih provincah so družinski člani navadno razporejeni tako, da so otroci postavljeni na sredino v prvi prostorski plan, pred starše.¹⁵

Vzparejanje likovne upodobitve pokojnih otrok in epitafa podaja zanimivo sliko, saj starost, izpričana v napisu, nemalokrat kaže odstopanja od tiste, ki jo kaže portretiranec. V redkejših primerih je tako videti starejši in v bistveno pogostejših mlajši, kar velja tudi za donavske province, v katerih se pri

5 Gl. zg.

6 Sigismund-Nielsen, »Children for Profit and Pleasure«, 40–41; Hope, *Constructing Identity*, 20–21; Mander, *Portraits of Children*, 30.

7 O tej tezi: Coulon, *L'enfant en Gaule romaine*, 159–160; Mander, *Portraits of Children*, 31, op. 46, z navedeno literaturo.

8 Mander, *Portraits of Children*, 30–31. O navajanju in zaokroževanju starosti cf. Šašel Kos, »Centenarians in the Emona Area«, 183–187.

9 Cf. Zanker, »Grabreliefs römischer Freigelassener«, 285–296.

10 Mander, *Portraits of Children*, 23.

11 Cf. Sigismund-Nielsen, »Children for Profit and Pleasure«, 42; Mander, *Portraits of Children*, 17–18.

12 Cf. Mander, *Portraits of Children*, 66.

13 Boatwright, »Children and Parents on the Tombstones of Pannonia«, 300.

14 Cf. Shaw, »The Cultural Meaning of Death«, 1991, 73–80; Mander, *Portraits of Children*, 68–71.

15 Mander, *Portraits of Children*, 85.

nagrobnih spomenikih starost in portret velikokrat nista ujemala.¹⁶ Razlogi za diskrepanco so večplastni. Manj verjetno se zdi, da bi šlo za neke vrste starševsko nostalgijo po otroških letih prezgodaj umrlega potomca. Bolj smiselno se zdi domnevati, da so naročniki bodisi kupili nagrobni spomenik z vnaprej vklesano osnovno shemo¹⁷ bodisi so se za »pomlajšane« otroke odločili zato, da bi pokazali njihovo mesto v družini oziroma namignili na relacijo starši – otrok,¹⁸ medtem ko so pri »postaranih« otrocih bržkone tudi z izbiro atributov želeli pokazati, kaj bi moral njihov potomec postati oziroma za kakšno kariero je bil prikrajšan.¹⁹ Pri nekaterih primerkih pa gre razlike med upodobitvijo in napisom pripisati tudi ponovni uporabi spomenika, pri čemer so se novi lastniki bolj ali manj uspešno trudili zakriti sledi prvotnega napisa.²⁰

Določene razlike med navedeno starostjo in upodobitvijo otroka podaja tudi skupina štirih stel iz Celeje, ki jih je Erwin Pochmarski na podlagi slogovnih podobnosti v portretih ter nekaterih drugih dekorativnih elementov, kot so bršljanove vitice, pripisal isti delavnici. Glavnega mojstra je poimenoval z zasilnim imenom »Mojster iz Celeje« (*Meister von Celeia*), delavnica pa naj bi bila aktivna v zadnji četrtini 3. stoletja.²¹

Stelo, vzdano v severno steno hiše na današnjem Glavnem trgu 11 v Celju (gl. Slika 1),²² je, kot sporoča epitaf, dal postaviti za časa življenja neki Marcellin sebi in že pokojnima soprogi Avreliji Basini ter hčeri Avreliji, umrli pri tridesetih letih.²³ V niši nad napisnim poljem je na desni upodobljen oče, levo njegova žena, v sredini, v prvem prostorskem planu, pa hči, ki je upodobljena kot otrok, čeprav je bila dejansko precej starejša. Je za polovico glave manjša

16 Goette, »Beobachtungen zu römischen Kinderportraits«, 459–460; Mander, *Portraits of Children*, 19–21.

17 Tako kot pri drugih nagrobnih spomenikih lahko tudi pri spomenikih z upodobitvami otrok govorimo na eni strani o serijsko proizvedenih izdelkih s predhodno izklesano shemo in na drugi strani o individualnih naročilih; cf. Coulon, *L'enfant en Gaule romaine*, 155–157; Carroll, *Spirits of the Dead*, 108–113; Mander, *Portraits of Children*, 23, op. 25.

18 Mander, *Portraits of Children*, 23–24.

19 Mander, *Portraits of Children*, 43–44, 59–60. Najbolj eklatanten primer je nedvomno nagrobnik Kvinta Sulpicija Maksima (Rim, Musei Capitolini, Centrale Montemartini, inv. št. 1102), kjer je pri enajstih letih, petih mesecih in dvanajstih dnevih umrli Kvint upodobljen kot odrasli govornik (*orator*) v togi in z zvikom ter vklesano lastno pesmijo, s čimer so starši poudarili njegovo izvrstno izobrazbo ter velike izjalovljene upe po uspehu (cf. Garulli, »A Portrait of the Poet«, 83–94).

20 Cf. Carroll, *Spirits of the Dead*, 108–109; Mander, *Portraits of Children*, 22.

21 Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«. Tem podobnim sta še dve steli brez upodobitve otrok (Celje, cerkev sv. Maksimilijana Celjskega in Pokrajinski muzej Celje, inv. št. 92), ki pa bržkone prej spadata v bližino te delavnice (Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«, 59).

22 Za najdiščne okoliščine: Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 158, št. 134.

23 Hoffiller in Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, 26–27, št. 53; Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«, 412, št. 1; Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 158–159, št. 134; Mander, *Portraits of Children*, 265–266, št. 499; Lupa 3613. Napis je transkribiran po Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 158, št. 134: *Marcellinu(s) Aviti (filius) v(ivus) f(ecit) / sibi et suis Aur(eliae) Bassin(a)e / con(iugi) kar(issimae) o(bitae) an(norum) LXXX Aur(eliae) Pothe(ntin(a) e fil(iae) kar(issimae) o(bitae) an(norum) XXX.*

od staršev in v levici drži neko žival, morda ptico (?),²⁴ ki je eden najpogostejših atributov pokojnih, še neodraslih otrok.²⁵ Mati polaga desnico na njeno ramo, prav tako morda tudi oče, česar zaradi slabše ohranjenosti površine ni mogoče z gotovostjo potrditi. Obe ženski sta oblečeni enako, v tuniko²⁶ in plašč s široko borduro.²⁷

Slika 1: Marcelinova stela, vzdana v hišo na Glavnem trgu 11, Celje; foto Ortolf Harl.

Naslednjo stelo te delavnice sta postavila Avrelij Sekundin in Avrelija Valentina svojemu pri sedmih letih umrlemu sinu Avreliju Sekundijanu (Celje, Pokrajinski muzej Celje, inv. št. L 82; Slika 2), upodobljenemu na sredini in v istem prostorskem planu.²⁸ Otrok v desnici drži *stylus*, s katerim piše na

24 Erwin Pochmarski je mnenja, da bi lahko šlo tudi za jabolko (Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«, 416), kar se mi glede na ohranjene obrise zdi manj verjetno.

25 Cf. Mander, *Portraits of Children*, 37.

26 Tunika je tudi sicer bila običajno vsakodnevno oblačilo otrok, pri čemer se v provincah tunika deklic in dečkov velikokrat nista razlikovali (cf. Backe, »Römische Kinderkleidung«, 61–62).

27 Franz Glaser je v tej borduri prepoznal *omophorion*, kakršnega je imela *palla contabulata*, razširjena v poznem 3. stoletju (Glaser, »Isisverehrerinnen in Noricum«, 128–129).

28 Schober, *Die römischen Grabsteine*, 83, št. 182; Hoffiller in Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, 29, št. 58; Eingartner, *Isis und ihre Dienerinnen*, 77, 165–166, št. 137; Goette, »Römische Kinderbildnisse mit Jugend-Locken«, 211, št. 14; Boppert, »Ein freistehendes Rundmedaillon«, 63–64; Glaser, »Isisverehrerinnen in Noricum«, 128–129; Visočnik, »«Crudeles parentes»«; Mander, *Portraits of Children*, 265, št. 497; Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 115–116, št. 92; Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«, 413, št. 3; Lupa 3118. *D(is) M(anibus)*

Slika 2: Stela Avrelija Sekundina, Pokrajinski muzej Celje, inv. št. L 82; ©Pokrajinski muzej Celje.

diptih,²⁹ tako atributa kot dejanje pa namigujeta na izobrazbo, na katero so gledali tudi kot na vstopnico za doseg višjega družbenega statusa od staršev.³⁰ Njegov najbolj prepoznaven znak je poudarjeni čop las na levi strani glave, v katerem se zlahka prepozna Horusov čop (*Jugendlocke*, *Horuslocke*), kakršen je označeval posvečence v Izidin kult.³¹ Zaradi pričeške matere, Avrelije

Aur(elius) Secundinus / et Aur(elia) Valentina con(iux) / vivi fec(erunt) sibi et Aur(elius) / Secundianus fil(ius) / o(bitus) an(norum) VII crudeles / parentes facere cur(averunt) (transkribirano po: Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 116, št. 92).

29 O atributih, povezanih z izobraževanjem, na otroških nagrobnih spomenikih cf. Mander, *Portraits of Children*, 43–45.

30 Cf. Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, 17–20; Garulli, »A Portrait of the Poet«, 93–94; Mander, *Portraits of Children*, 43–44.

31 O Izidinem kodru pri otrocih cf. zlasti Backe-Dahmen, »Roman Children and the "Horus Lock"«, 512–517.

Valentine, ki naj bi posnemala egipčansko, ter velikega cveta v njeni desnici, medtem ko drugo roko polaga na sinovo ramo, se je domnevalo, da je kultu pripadala tudi ona.³² Na drugi strani pa nad čelom skrbno počesani lasje, ki so speti na temenu (*Scheitelzopf*)³³ prej govorijo v prid modi 3. stoletja³⁴ in ne odgovarjajo pričeski, povezani z Izido.³⁵ Mož v levici drži *rotulus*, pri čemer ima iztegnjen meziniec, tako da je dobro viden velik prstan, kar kaže bodisi na njegov visok družbeni status bodisi na neko pomembnejšo funkcijo (svečeniško(?)) znotraj kulta.³⁶

Glavni atribut otroka je nedvomno Horusov čop, ki je posvečenca lahko krasil že zelo zgodaj.³⁷ Tega se je obredno odstriglo ter darovalo boginji med sprejemom oziroma dokončno posvetitvijo v Izidin kult, do katere pa ni prišlo pred petnajstim letom.³⁸ Prav zaradi njega lahko presodimo, da gre za individualno in ne generično upodobitev ter da shema ni mogla biti predhodno izklesana, temveč je stela bila izdelana po naročilu, očitno prav ob prezgodnji sinovi smrti.

Nadalje v isto delavnico spada stela, ki sta jo postavila Statucij Sekundijan in Cerva sebi in pri komaj štirih letih umrlemu sinu Statuciju Sekundu (Šempeter, rimska nekropola Šempeter v Savinjski dolini; Slika 3).³⁹ Fant je upodobljen v prvem prostorskem planu, med staršema. V svoji levici drži neki predmet, glede na obliko sklepam, da gre za enakega, kot ga drži Avrelija na Marcelinovi steli, morda za ptico (?). Oblečen je enako kot oče, v tuniko in *sagum*. *Sagum* je bil od Karakalove dobe dalje sicer del vojaške uniforme,⁴⁰ v donavskih provincah pa je bil nadvse popularen od severске dobe dalje,⁴¹ pri čemer ga je nosilo tudi civilno prebivalstvo.

32 Visočnik, »"Crudeles parentes"«, 40–41.

33 O tej vrsti frizure: Ziegler, *Frauenfrisuren der römischen Antike*, 96–125.

34 Tej časovni opredelitvi bi ustrezala tudi kockasta oblika soprogovega obličja (Wrede, *Consecratio in formam deorum*, 37, op. 61; Eingartner, *Isis und ihre Dienerinnen*, 165, št. 137).

35 Pripadnici Izidinega kulta naj bi ne ustrezala tudi v držji, oblačilu in atributih (cf. Eingartner, *Isis und ihre Dienerinnen*, 77).

36 Visočnik, »"Crudeles parentes"«, 40–41. Cf. še op. 46.

37 Tudi zelo majhni otroci, kakor kaže primer nagrobnega oltarja komaj dveletnega Flora (Rim, Museo Nazionale Romano, inv. št. 135742), so očitno nosili Horusov čop, čeprav niso mogli biti povsem iniciirani v kult (Goette, »Römische Kinderbildnisse mit Jugend-Locken«, 209–210; Backe-Dahmen, »Roman Children and the "Horus Lock"«, 527–528).

38 Backe-Dahmen, »Roman Children and the "Horus Lock"«, 514–515, op. 24, 531.

39 Klemenc, Kolšek, Petru, *Antične grobnice v Šempetru*, 40–44, št. 238; Kolšek, *Rimska nekropola v Šempetru*, 48–49; Mander, *Portraits of Children*, 264–265, št. 495; Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 413–414, št. 418; Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«, 413, št. 4; Lupa 4126. *D(is) M(anibus) // Statutius Secund/ianus et Cerva con(iux) / filio Statutio Secund/ do o(bito) an(norum) IIII* (transkribirano po: Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 413, št. 418).

40 Pochmarski, »Severische Reliefs«, 129; Rothe, »Clothing in the Middle Danube Provinces«, 159–160, op. 199; Migotti, »Can Soldiers on 3rd-Century Stelae in Panonnia be Recognized only by the Sagum?«, 262; Šajn, »Clothing of the Deceased«, 229–230; Ubl, *Waffen und Uniform*, 308.

41 Pochmarski, »Das sagum«, 571, 576; Rothe, »Clothing in the Middle Danube Provinces«, 159–161.

Sagum je bilo oblačilo, ki so ga nosili odrasli in ga v primeru pri komaj štiri letih umrlega Statucija Sekundina (in pa tudi Avrelija Sekundijana) lahko pojasnimo v navezavi na očeta, ki se mu umrli sin tako ikonografsko dodatno približa, kar je bilo pogosto predvsem v Panoniji in Daciji, a tudi v drugih provincah.⁴² Na drugi strani bi lahko užaloščeni starši z izbiro oblačila, značilnega za odrasle, skušali simbolno poudariti, za kaj je bil v življenju (npr. vojaška služba, odrasla doba) zaradi *mors immatura* prikrajsan.⁴³

Slika 3: Stela Statucija Sekundijana, Šempeter, rimska nekropola Šempeter v Savinjski dolini; foto Ortolf Harl.

⁴² Cf. Mander, *Portraits of Children*, 68–69.

⁴³ Cf. Mander, *Portraits of Children*, 59–60.

Slika 4: Stela Kupitija Kupitijana, Celje, vzdana v zunanjo steno cerkve sv. Maksimilijana Celjskega; foto Ortolf Harl.

Drugače kot pri zgornjih nagrobnih spomenikih je na steli Kupitija Kupitijana hči, ki jo napis omenja kot tisto, ki je dala nagrobno stelo postaviti,⁴⁴ upodobljena kot ženska (Celje, vzdana v zunanjo severno steno cerkve sv. Maksimilijana Celjskega; Slika 4).⁴⁵ Kot ostali otroci je postavljena med starše, a v isti prostorski plan. V roki drži skrinjico oziroma morda šatuljo (?), njena pričeska in obdelava obraza pa močno spominjata na Avrelijo Valentino. Erwin Pochmarski je posledično sklepal, da bi obe steli lahko izklesal celo isti mojster,⁴⁶ na kar morebiti namiguje tudi dejstvo, da sta pri obeh nagrobnikih otroka postavljena v isti prostorski plan kot starši, ter ne pred njiju, kot se je sicer običajneje dogajalo v donavskih provincah. Podobno kot pri Marcellinovi steli sta plašča matere in hčere okrašena z borduro in mati v roki drži neki okrogel predmet, verjetno jabolko ali kak drug okrogel sadež.⁴⁷

44 *D(is) M(anibus) / Cup(itius) Cupitianus o(bitus) an(norum) LX / et B(a)eb(ia) Maximina c(oniux) o(bita) an(norum) L / Flav(ius) Decoratianus b(ene)fficiarius / et Cup(itia) Iuliana con(iux) / vi(v)i par(entibus) car(issimis) fac(iendum) cur(averunt)* (transkribirano po: Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 123, št. 99).

45 Schober, *Die römischen Grabsteine*, 84–85, št. 184; Hoffiller in Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, 24, št. 47; Visočnik, *Roman Inscriptions from Celeia*, 122–123, št. 99; Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«, 412, št. 2; Lupa 3119.

46 Pochmarski, »Die Werkstatt des Meisters von Celeia«, 419. Njena mati, Bajbija Maksimina, drži v rokah velik cvet, oče pa v levici *rotulus*, medtem ko desnico polaga na prsi na enak način kot Avrelij Sekundin. Prav tako tudi njegov iztegnjeni mezinček na levi roki krasi prstan, zaradi česar bi morda izbira atributov bila zgolj ena od značilnosti tega mojstra in ne bi nujno kazala na povezavo z Izidinim kultom.

47 Tako sadje kot cvetovi so bili atributi žensk vseh starosti, saj so namigovali na izobilje in

Figure otrok na stelah, pripisanih isti delavnici rimske Celeje, so očitno upodobljene na različne načine, pri čemer izstopa zlasti z Izidinim čopom individualno prikazan Avrelij Sekundijan. To kaže, da bržkone niso bile izklesane vnaprej »na zalogo«, temveč je šlo za individualna naročila,⁴⁸ o tem pa najverjetneje priča tudi izbira oblačil, s katerimi je kamnosek želel otroke vizualno približati staršem. Statucij Sekundin in Avrelij Sekundijan enako kot oče nosita *sagum*, oblačilo odraslih moških, medtem ko imata Kupitija Kupitijana in Avrelija enako kot mati na sebi tuniko ter plašč z borduro.

Pri vseh so otroci upodobljeni na sredini, pri Marcellinovi steli in steli Statucija Sekundijana tudi v prvem prostorskem planu, kakor je značilno za donavske province. Edino pri Kupitijanovi steli je hči upodobljena kot odrasla oseba, pri čemer gre nemara za posledico dejstva, da je prav ona bila naročnica stele; prav zato je verjetno sebe želela prikazati enakovredno kot odraslo, samostojno osebo, ki je (skupaj s soprogom) finančno zmožna postaviti spomenik staršem.

Že samo skupina teh stel, pripisanih isti celejski delavnici, lahko kot *pars pro toto* pokaže na raznolikost v načinu upodabljanja otrok na nagrobnih spomenikih, pri čemer dejanska starost, kot kaže, ni igrala nobene vloge, temveč se je kamnosek prilagodil željam naročnika in sporočilu, ki ga je ta z izbiro oblačil, atributov in ne nazadnje starosti upodobljenih potomcev želel posredovati zanamcem in mimoidočim. Zgolj portreti tako že na prvi pogled, brez pomoči epitafa, kažejo predvsem, da gre za nagrobno obeležje družinskih članov.

Katarina Šmid
Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične študije
katarina.smid@fhs.upr.si

BIBLIOGRAFIJA

- Backe, Annika. »Römische Kinderkleidung zwischen Realität und Repräsentation.« V: *Das Bild vom Kind im Spiegel seiner Kleidung*, ur. Anette Paetz in Uta-Christiane Bergemann, 57–75, Regensburg: Schnell & Steiner, 2015.
- Backe-Dahmen, Annika. »Roman Children and the “Horus Lock” between Cult and Image.« V: *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis: Agents, Images, and Practices: Proceedings of the VIth International Conference of Isis Studies*. Religions in the Graeco-Roman World 187, ur. Valentino Gasparini in Richard Veymiers, 509–38. Leiden in Boston: Brill, 2018.

plodnost (cf. Mander, *Portraits of Children*, 43).

48 Polizdelke so klesale tako delavnice v večjih in manjših kamnolomih kakor tudi v mestih (cf. Djurić, »Logistika za antično umetnostjo«, 133–136).

- Boatwright, Mary. »Children and Parents on the Tombstones of Pannonia.« V: *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy and Beyond*, ur. Michele George, 287–353. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Boppert, Walburg. »Ein freistehendes Rundmedaillon aus Worms.« V: *Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens = Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti*. Situla 36, ur. Bojan Djurić in Irena Lazar, 53–65. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1997.
- Carroll, Maureen. *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford Studies in Ancient Documents. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Coulon, Gérard. *L'enfant en Gaule romaine*. Paris: Editions Errance, 2004.
- Djurić, Bojan. »Logistika za antično umetnostjo: kamnoseška proizvodnja provinc *Noricum in Pannoniae*.« *Arheološki vestnik* 70 (2019): 127–54.
- Eingartner, Johannes. *Isis und ihre Dienerinnen in der Kunst der römischen Kaiserzeit*. Mnemosyne, bibliotheca classica Batava, Supplementum 115. Leiden in New York: Brill, 1991.
- Franck, Richard. »Augustus' Legislation on Marriage and Children.« *California Studies in Classical Antiquity* 8 (1975): 41–52.
- Garulli, Valentina. »A Portrait of the Poet as a Young Man: the Tomb of Quintus Sulpicius Maximus on the Via Salaria.« V: *Tombs of the Ancient Poets: between the Literary Reception and Material Culture*, ur. Nora Goldschmidt in Barbara Graziosi, 83–100. Oxford: Oxford University Press.
- George, Michele. »A Roman Funerary Monument with a Mother and Daughter.« V: *Childhood, Class and Kin in the Roman World*, ur. Suzanne Dixon, 178–89. London, New York: Routledge, 2001.
- Glaser, Franz. »Isisverehrerinnen in Noricum.« V: *Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens = Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti*. Situla 36, ur. Bojan Djurić in Irena Lazar, 127–130. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1997.
- Goette, Hans Rupprecht. »Beobachtungen zu römischen Kinderportraits.« *Archäologischer Anzeiger* (1989): 453–471.
- Goette, Hans Rupprecht. »Römische Kinderbildnisse mit Jugend-Locken.« *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts: Athenische Abteilung* 104 (1989): 203–217.
- Hoffiller, Viktor in Balduin Saria. *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Noricum und Panonia superior. Heft 1*. Zagreb: [s.n.], 1938.
- Hope, Valerie. *Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz, and Nîmes*. Bar International Series 960. Oxford: Archaeopress, 2001.
- Huskinson, Janet. »Disappearing Children: Children in Roman Funerary Art of the First to the Fourth Century AD.« V: *Hoping for Continuity: Childhood, Education and Death in Antiquity and the Middle Ages*, ur. Hanska Mustakallio, 91–103. Rome: Institutum Romanum Finlandiae, 2005.
- Klemenc, Josip, Vera Kolšek in Peter Petru. *Antične grobnice v Šempetru*. Katalogi in monografije 9, 2. Ljubljana: Narodni muzej, 1972.
- Kolšek, Vera. *Rimska nekropola v Šempetru: vodnik*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1997.
- Larsson Löven, Lena. »Children and Childhood in Roman Commemorative Art.« V: *The Oxford Handbook of Childhood*, ur. Evans Grubbs, 302–21. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Lupa. 2020. »Die Bilddatenbank Ubi Erat Lupa.« [Http://lupa.at/](http://lupa.at/).

- Mander, Jason. *Portraits of Children on Roman Funerary Monuments*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Migotti, Branka. »Can Soldiers on 3rd-Century Stelae in Panonnia be Recognized only by the Sagum?« V: *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu. Radovi XVII. ROMEC-a = Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference*, ur. Mirjana Sanader et al., 259–71. Zagreb: Filozofski fakultet, Arheološki muzej, 2013.
- Pflug, Hermann. *Römische Porträtstelen in Oberitalien: Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1989.
- Pochmarski, Erwin. »Severische Reliefs aus dem Stadtterritorium von Virunum.« V: *Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens*, ur. Gerhard Bauchhenß, 127–39. Köln, Bonn: Rheinland-Verlag, R. Habelt, 1996.
- Pochmarski, Erwin. »Das sagum, urtrachtlicher keltischer Umhang und/oder römischer Uniformmantel.« V: *Ad fontes!. Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsiebzigsten Geburtstag am 15. September 2004*, ur. Herbert Heftner, Kurt Tomaschitz, Gerhard Dobesch, 571–81. Wien: Herausgeber, 2004.
- Pochmarski, Erwin. »Die Werkstatt des Meisters von Celeia.« V: *Scripta in honorem Bojan Djurić*. Monografije CPA 1, ur. Branka Migotti et al., 411–20. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2012.
- Rawson, Beryl. *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Rothe, Ursula. »Clothing in the Middle Danube Provinces: The Garments, their Origins and their Distribution.« *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 81 (2012): 137–231.
- Schober, Arnold. *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Wien: Hölzel, 1923.
- Shaw, Brent. »The Cultural Meaning of Death: Age and Gender in the Roman Family.« V: *The Family in Italy: from Antiquity to the Present*, ur. David I. Kertzer in Richard P. Saller, 66–90. New Haven, London: Yale University Press, 1991.
- Sigismund-Nielsen, Hannelore. »Children for Profit and Pleasure.« V: *Age and Ageing in the Roman Empire*. Journal of Roman Archaeology: Supplementary Series 65, ur. Ray Laurence in Mary Harlow, 39–54. Portsmouth, RI: Journal of Roman Archaeology, 2007.
- Šajn, Metka. »Clothing of the Deceased Portrayed on the Roman Gravestones Found on the Territory of Slovenia.« V: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva = Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, ur. Gunthram Koch in Nenad Cambi, 223–52. Split: Književni krug, 2013.
- Šašel Kos, Marjeta. »Centenarians in the Emona Area and the Adjacent Norican and Pannonian Regions.« V: *Misurare il tempo, misurare lo spazio: Atti del Colloquio AIEGL – Borghesi 2005*. Epigrafia e antichità 25, ur. Maria Gabriella Angeli Bertinelli in Angela Donati, 175–97. Faenza: Fratelli Lega, 2006.
- Ubl, Hansjörg. *Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzipatsepoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens*. Wien: Österreichische Gesellschaft für Archäologie, 2013.
- Visočnik, Julijana. »"Crudeles parentes" on the Funerary Stele for Aurelius Secundinus and his Family (CIL III 5246).« V: *Religion in Public and Private Sphere: Acta of the 4th International Colloquium The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*. Knjižnica Annales Mediterraneae, ur. Irena Lazar in Peter Scherrer, 41–48. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerzitetna založba Annales, 2011.

- Visočnik, Julijana. *The Roman Inscriptions from Celeia and its Ager*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2017.
- Wallace-Hadrill, Andrew. »Family and Inheritance in the Augustan Marriage Laws.« *The Cambridge Classical Journal* 27 (1981): 58–80.
- Wrede, Henning. *Consecratio in formam deorum: vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*. Mainz am Rhein: Von Zabern, 1981.
- Zanker, Paul. »Grabreliefs römischer Freigelassener.« *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 90 (1975): 267–315.
- Ziegler, Daniela. *Frauenfrisuren der römischen Antike: Abbild und Realität*. Berlin: Weißensee Verlag, 2000.

IZVLEČEK

Prispevek se na primeru skupine stel, pripisanih isti celejski delavnici, osredotoča na upodobitve otrok oziroma v prvi vrsti na razmerje med starostjo portretiranca in starostjo, navedeno na epitafu. Te sicer običajne »anomalije« še posebej pogosto nastopijo tudi v donavskih provincah, kjer so potomci nemalokrat upodobljeni kot majhni otroci, četudi gre za (skoraj) odrasle osebe. Bodisi so bili uporabljeni spomeniki z vnaprej izklesano shemo bodisi so starši želeli s tem poudariti relacijo starši-otrok. Na skupini obravnavanih stel je le v enem primeru hči prikazana kot odrasla oseba. Temu je bržkone botrovalo dejstvo, da je bila prav ona tudi naročnica, upodobitev fantka s Horusovim čopom na drugi steli ter oblačila otrok, ki se ujemajo z opravo matere oziroma očeta, pa nakazujejo, da so vse bile izklesane individualno, po naročilu.

Ključne besede: otroci, nagrobni spomeniki, Celeja, rimska doba, stela, donavske province, Mojster iz Celeje, starost, Horusov čop

ABSTRACT

The Depictions of Children and Their Age on Steles Ascribed to the Same Celeian Workshop

The article discusses the depictions of children and focuses primarily on the relation between the age of the carved portrait and the age that is given on the epitaph. The study focuses on a group of steles ascribed to the same Celeian workshop. The steles from the Danubian provinces often reveal the usual anomalies, that is, the descendants are frequently represented as small children despite their age. This may be attributed either to the use of a pre-carved scheme or to the parents' wish to stress the relation parents – child. The group of the steles discussed includes only one daughter depicted as grown-up, in all probability due to the fact that it was she who commissioned the monument. The boy with the Horus lock on another stele, as well as the garments of the children, which match those of the mother or father, indicate that all steles of that workshop were individually custom-sculpted.

Keywords: children, grave monuments, Celeia, Roman era, stela, Danubian provinces, Master of Celeia, age, Horus lock

SUMMARY

The depictions of children appeared in Roman funerary art relatively late, the earliest examples being the Late Republican sepulchral monuments of liberti, and only spread more widely in the 2nd century AD. The basic iconographic scheme for funerary portrait monuments is more or less uniform, but the provinces or regions of Italy vary in the placement of the children between the parents. In the Danubian provinces, children are usually placed in the middle, in the first spatial plan, and there often emerges a dissimilarity between the age given on the epitaph and the carved portrait: in most cases the children are represented as younger than their real age, and in a few cases as older. In all probability the commissioners either ordered a grave monument with a pre-carved basic scheme, or else stressed the child's position within the nuclear family by exaggerating his or her youth.

Examined is a group of four grave steles that were, due to the stylistic similarities in portraits and some other decorative elements, ascribed by Erwin Pochmarski to a workshop active in the last quarter of the 3rd century in Celeia. Pochmarski named the leading master 'Master from Celeia' (Meister von Celeia).

On the stele immured in the house at Glavni trg 11, Celje (fig. 1), the daughter Aurelia is, despite her age of 30, depicted as a child, whereas her garments (tunic, overtunic with a wide border) resemble her mother's. On another stele (Pokrajinski muzej Celje, inv. no. L 82; fig. 2), Aurelius Secundianus, who died at the age of seven, is portrayed with the Horus lock, which indicates one of the initiation levels into the mysteries of Isis. As the Horus lock was cut off and dedicated to the goddess on the final admittance into her cult, that cannot have happened before the age of fifteen, and the stele was obviously not pre-carved, but was commissioned on the occasion of the boy's premature death. He is, just as four-year-old Statutius Secundus on another stele (Šempeter, Roman necropolis Šempeter in the Savinja Valley; fig. 3), dressed in the sagum, the garment of the grown-ups. The dress could on the one hand stress the sons' resemblance to their fathers and, on the other hand, their deprivation of adulthood, indicated by the sagum. In contrast to the above-mentioned steles, thirty-year old Cupitia Cupitiana (Celje, immured in the outer wall of the church of Saint Maximilian of Celeia; fig. 4) is represented as grown-up, which could be explained by the fact that it was she (together with her husband) who commissioned that grave monument and therefore proudly represented herself as an independent person, able to honour her parents by erecting for them the grave stele.

To sum up, among the steles from that workshop it is the stele of Aurelius Secundianus that stands out. The child is, due to the Horus lock, definitely individually depicted, which is probably true also for the other steles, as the garments of the children resemble the garments of the mother or the father. Only Cupitia Cupitiana is depicted as grown-up, probably because of her role as the commissioner of the stele.

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.51-66>

Kaja Stemberger Flegar

Prehrana dojenčkov v antičnem Rimu

UVOD

Prehrana dojenčkov in mlajših otrok je bila v rimskem času prav tako pomembna, kot je sedaj, saj je vselej zagotavljala preživetje in optimalen razvoj otrok. Pred izumom in splošno razširjenostjo formule za hranjenje okoli leta 1870 je bilo materino oz. človeško mleko glavni in vitalni vir hranil za dojenčke in mlajše otroke.¹ Naše znanje o prehrani dojenčkov v antiki prihaja iz več različnih virov. Med pomembnejšimi so gotovo dela antičnih avtorjev, kot so Tacit,² Juvenal,³ Favorin,⁴ Muzonij Ruf⁵ in Plutarh,⁶ pa tudi zdravilec Soran,⁷ ki so si relativno enotni v ideji, da je najboljša otroška prehrana materino mleko.⁸ Številni so grško-rimski kipci dojilj,⁹ dojenje se pojavlja v različnih upodobitvah alegorij in mitov tako v umetnosti¹⁰ kot v literaturi, recimo Izide, ki doji sina Harpokrata, ali Pero, ki z dojenjem ohranja pri življenju očeta Kimona, obsojenega na smrt s stradanjem.¹¹

V kontekstih upodobitev vsakdanjega življenja pa prizori dojenja niso preveč pogosti. Najdemo jih na primer na sarkofagih, kjer pa ni vedno prikazana doječa mati,¹² temveč bolj pogosto dojilje.¹³ Redko upodobitve dojenja

1 Obladen, »Guttus, tiralatte and tétérelle«, 669; Obladen, »Regulated Wet Nursing«, 222.

2 Tac. *Dial.* 28-29; *Ger.* 20.

3 *Juv.* 6.592-7.

4 Favorin. *apud* Gell. 12.1.4-7.

5 Musonius Rufus 3.

6 Plutarchus *Cat. Ma.* 20.3.

7 Sor. 2.18.

8 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 896.

9 Prav tam, 895.

10 Carucci, »Domestica Bona«, 28, 30. Fig. 1, 2.

11 V. Max. 5. 4 ext. 1.

12 Carroll, »Mother and infant«, 159; Carroll, »Archaeological and Epigraphic Evidence«, 154.

13 Boatwright, »Children and Parents«, 287-289.

najdemo tudi na nagrobnikih mater ali dojilj.¹⁴ V rimski umetnosti doječe matere niso pogost motiv, verjetno zaradi negativnih konotacij, ki jih imajo v grško-rimski umetnosti razgaljene prsi,¹⁵ pa tudi, ker praksa dojenja med elitami Italije in grškega vzhoda morda ni bila tako zelo razširjena.¹⁶

NEKAJ RAZLOGOV, ZAKAJ DOJENJE NI BILO VEDNO MOGOČE

Dojenje niti ni bilo vedno mogoče, bodisi zaradi matere bodisi zaradi otroka. Mati je bila lahko odsotna, če je bil otrok na primer najdenček ali če je mati umrla pri porodu.¹⁷ Glede na visoko smrtnost pri porodih slednje ni bilo redko,¹⁸ in po eni od interpretacij so lahko dojilje najemali prav zaradi lažjega čustvenega distanciranja spričo velike smrtnosti otrok.¹⁹ Razlogi za prekinitve dojenja so bili lahko zdravstveni, lahko pa so bili tudi družbeni, sploh pri ženskah iz elitnih krogov,²⁰ ki so jim bili teksti prej omenjenih piscev verjetno namenjeni. V družbi, kjer je bilo še zlasti v višjih slojih nasledstvo pomembno, je bila lahko prekinitvev dojenja povezana tudi z laktacijsko amenorejo, ki je ob ekskluzivnem dojenju do otrokovega šestega meseca do 98 % uspešno naravno kontracepcijsko sredstvo.²¹

Prekinitvev dojenja je bila lahko tudi popolnoma osebna odločitev, povezana z izpolnjevanjem drugih obveznosti in zadolžitev. Kot razloge za najemanje dojilj antični pisci navajajo na primer utrujenost ali strah pred predčasnim staranjem.²² Obstajalo pa je tudi vraževerje, da lahko spolni odnosi pokvarijo mleko in tako škodujejo otroku.²³ Bolj ekonomske narave je bil najem dojilj za dojenčke, ki so bili kupljeni kot sužnji, kar je razvidno na primer iz papirusnih pogodb, najdenih v Egiptu,²⁴ in iz študije epigrafskih virov iz Rima.²⁵ Po drugi strani pa tudi otroci niso bili vedno sposobni sesanja, če so bili na primer prešibki ali rojeni prekmalu. Tovrstne probleme je bilo mogoče reševati na več načinov.

14 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 896; Šašel Kos, »Nutrices«, 167.

15 Bonfante, »Nursing mothers in classical art«, 175.

16 Boatwright, »Children and Parents«, 315 in tam navedena literatura.

17 Gourevitch, »La mort de la femme en couches«; Tatarkiewicz, *The 'cursus Laborum' of Roman Women*, 131–133.

18 Parkin, *Demography and Roman Society*, 103–105; Parkin, »The Demography of Infancy«, 46.

19 Bradley, »Wet-Nursing at Rome«.

20 Boatwright, »Children and Parents«, 315; Parca, »The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt«, 209.

21 Tiwari et al. »A study on effectiveness«, 3946.

22 Sor. 2.18; Juv. 6.592–597; Favorin. *apud* Gell. 12.1.4–7

23 Povzeto po Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 898.

24 Masciadri in Montevecchi, *I contratti di baliatico*; Parca, »The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt«.

25 Bradley, »Wet-Nursing at Rome«.

NADOMESTNA PREHRANA DOJENČKOV V RIMSKI DOBI

Čeprav tovrstnih študij za rimsko obdobje ni, so moderne primerjalne raziskave sistematično dokazale, da je umrljivost otrok, ki jih dojijo dojlilje, višja kot pri tistih, ki jih dojijo matere. Kljub temu je izmed različnih metod nadomestnega hranjenja dojenje še vedno najboljša izbira.²⁶ Dojliljo (*nutrix*) je v rimskem obdobju družina lahko najela ali kupila, saj so bile dojlilje navadno osvobojenke ali sužnje.²⁷ Prakse najemanja dojlilj se po različnih koncih Imperija razlikujejo,²⁸ veliko ljudi pa si ni moglo privoščiti uslug dojlilje. V antičnih virih najdemo opise, kakšna mora biti idealna dojlilja, upošteva njeno starost, zdravstveno stanje, psihološke značilnosti, obliko dojki in kvaliteto mleka, pogosto pa so bila prisotna tudi navodila, kako mora skrbeti zase in za otroka.²⁹

Soran je med drugim opisal, kako s konico nohta preveriti, ali je mleko dobro, in ta metoda je ostala v uporabi še vsaj 1500 let po tem.³⁰ O pomembnosti kvalitete mleka nam govorijo tudi papirusne pogodbe o dojenju, najdene v Egiptu,³¹ ki vključujejo predpisane diete, navajajo stvari, ki se jim morajo dojlilje izogibati itd. Iz antičnih pisnih virov je znana tudi praksa dojenja več otrok naenkrat.³² Toda če je doječa ženska skrbela za več otrok hkrati, potem za vse ni nujno mogla imeti dovolj svojega mleka in je dojenčke lahko hranila z drugimi nadomestki.³³ Pred tem so se starši včasih zavarovali s pogodbami za ekskluzivno dojenje z dojlilnim mlekom. V primeru dojenja več otrok je dojlilja med otroki lahko tudi prenašala bolezni.³⁴

Že v antiki je bilo mogoče kupiti nadomestno človeško mleko; obstajali so tudi drugi nadomestki, ki pa so težko zadovoljili potrebe po hranilih in niso bili vedno najbolj varni za uporabo.³⁵ Poznan je tudi poklic *assae nutrices*, »dojlilj«, ki otrok niso dojile, ampak so jih hranile »na roke«.³⁶ Celó mit o nastanku Rima govori o uporabi nadomestka – živalskega mleka, in podobnih primerov ne manjka.³⁷ Kljub poetični priročnosti je malo verjetno, da so otroci v antiki pili mleko neposredno pri živalih, že zaradi varnosti in higiene,

26 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 900–901.

27 Bradley, »Wet-Nursing at Rome«, 213.

28 Parca, »The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt«.

29 Sor. 2.12.19; Tac. *Dial.* 28–29.

30 Stevens et al., »A History of Infant Feeding«, 33; Jr, »Soranus (A.D. 98–138) of Ephesus' fingernail method of testing the quality of breast-milk«.

31 Masciadri in Montevecchi, I contratti di balatico; Parca, »The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt«.

32 Npr. Plutarchus *Cat. Ma.* 20.3.

33 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 898–899.

34 Prav tam, 898–899.

35 Prav tam, »Feeding the Roman Nursling«, 900–901.

36 Obladen, »Regulated Wet Nursing«, 225.

37 Pedrucci, »Breastfeeding Animals«.

čepprav je bila prav takšna praksa izpričano razširjena v določenih kasnejših obdobjih, npr. v Franciji v 19. in 20. stoletju.³⁸ Bolj verjetno je, da so bile v uporabi hranilne stekleničke. V antičnem Rimu so poznali tudi posodice za hranjenje otrok. O »umetnih bradavicah« za hranjenje piše Soran iz Efeza,³⁹ prepis njegovega besedila iz 6. stoletja pa navaja, da so te posodice steklene in da se jim je pogovorno reklo *titina* ali *ubuppa*.⁴⁰

Smrtnost pri porodu je bila večja kot dandanes,⁴¹ vsaj toliko ali celo bolj nevarno pa je bilo obdobje takoj po rojstvu zaradi porodnih travm, nalezljivih bolezni itd.⁴² K temu je verjetno pripomoglo prepričanje, ki ga zasledimo tudi v medicinskih tekstih, in sicer, da je materino mleko takoj po porodu škodljivo,⁴³ kar je pomenilo, da otrok ni zaužil kolostruma.⁴⁴ Pri dojenju pa so lahko pojavljali problemi zaradi prehrane matere, kar zasledimo pri analizi zob.⁴⁵ Z ozirom na slabo učinkovitost nadomestnega hranjenja torej poudarjanje dojenja in materinega mleka kot najboljše izbire ni bilo le vprašanje *virtūtēs*.

Volčje mleko, ki naj bi bilo po legendi rešilo Romula in Rema, je za ljudi v resnici strupeno, za otroke celo smrtno nevarno,⁴⁶ zato se je pri interpretaciji bolje ozreti po nekem drugem pomenu besede *lupa*,⁴⁷ ob katerem legenda o ustanovitvi Rima izpade bistveno manj glamurozno. A tudi kravje in kozje⁴⁸ mleko, ki je bilo v uporabi v antiki, včasih mešano z medom ali žitaricami, je bilo povezano s 3–5-krat višjo umrljivostjo pri otrocih, ki niso bili dojeni. Ne kravje ne kozje mleko namreč ni primerno za hranjenje otrok, če ni prevreto, razredčeno in obogateno z vitamini.⁴⁹ Uporaba surovega mleka pa je praktično pomenila smrtno obsodbo.⁵⁰

Tudi če so se posodice uporabljale za hranjenje s človeškim mlekom, je bilo njihovo čiščenje zaradi oblike težko. Primerjalne študije za 19. stoletje kažejo, da je bilo razmnoževanje bakterij v nesteriliziranih stekleničkah v kombinaciji z nepravilno shranjevanim mlekom krivo kar za eno tretjino smrti nedojenih otrok v prvem letu njihovega življenja.⁵¹ Verjetno lahko sklepamo, da je bila v antičnem Rimu statistika podobno neugodna.

38 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 900.

39 Sor. 2.46.

40 Carroll, *Infancy and Earliest Childhood*, 82–85.

41 Za Slovenijo npr. Burja et al., »Neonatal mortality«.

42 Parkin, *Demography and Roman Society*, 105.

43 Sor. 2.7.17–18.

44 Elm, »Ancient Greece and Rome«, 58.

45 Ganiatsou et al. »Breastfeeding and Weaning«, 13–14.

46 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 901.

47 Mazzoni, *She-Wolf*, 112–114.

48 Sor. 2.18.

49 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 901–902.

50 Parkin, »The Demography of Infancy«, 53.

51 Stevens et al. »A History of Infant Feeding«, 35; Weinberg, »Infant feeding through the ages«, 2020.

Navajanje na dopolnilno in čvrsto prehrano se je v rimski dobi začelo med tretjim in devetim mesecem, odvajanje od dojenja pa med drugim in četrtem letom starosti, sodeč po osteoloških analizah iz Rima, Afrike in Britanije, kar ustreza tudi današnjim smernicam WHO.⁵² Pri tem so verjetno pomembno vlogo igrale tudi posodice za hranjenje.⁵³ Rabile so se lahko kot dojljni pripomoček, pa tudi pri navajanju otrok na pitje različnih tekočin. Soran tako omenja vodo in razredčeno vino kot dodatek mleku v času, ko se je otroke začelo navajati tudi na drugo hrano.

PRIMERI Z OZEMLJA DANAŠNJE SLOVENIJE

1. Posodice za hranjenje otrok

Navdih za pisanje tega članka se je našel v enem izmed grobov z najdišča Hajdina Murko na Ptujju, ki je bil odkrit 2017 med izkopavanji podjetja PJP d.o.o. Med obdelavo gradiva, ki sicer še vedno poteka, je posebno pozornost vzbudila na prvi pogled nekoliko čudna posoda. Sorodna je lokalni keramiki tankih sten, a če si jo ogledamo поблиže, lahko kaj hitro ugotovimo, da je osnovna posoda sumljivo podobna tudi skodelici tankih sten brez dodatnega ornamenta, kakršne so pri nas pogoste v Emoni⁵⁴ in nekaterih manjših naselbinah. Predelana je na način, da je na vrhu posode keramika potegnjena skupaj, tako da tvori manjše ustje in hrbet, ima pa še odprtino na spodnjem delu ostenja. Stene posode so izjemno tanke. Če ne bi bila cela in najdena v grobu, bi jo zlahka zamenjali za ponesrečen lončarski izdelek. Grob z najdišča Hajdina Murko sicer ni edinstven samo po prisotnosti »stekleničke«, je tudi edini pokop v amfori s celotnega najdišča; prav v amfori sta bila najdena posodica in keramični kozarec. Na žalost osteoloških analiz za pokop še nimamo, a gotovo na grobišču z več kot 120 grobovi izstopa.

Iskanje primerjav po Sloveniji je pokazalo, da so pripomočki za hranjenje otrok pravzaprav zelo redki in se, kjer je znan kontekst najdb, pojavljajo v grobovih. Še dve keramični steklenički v obliki askosa sta bil najdeni v grobovih na Ptujju.⁵⁵ Nekaj več je steklenih (Tabela 1). Steklene posodice z dulcem, ki so znane kot tip Isings 99,⁵⁶ se pojavljajo tudi v grobovih Petovione in Emone ter v Neviodunu, kjer pa kontekst ni znan.⁵⁷ Nekatere so bile najdene v paru.

52 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 897 in tam navedena literatura.

53 Npr: Fildes, *Breasts, Bottles and Babies*; Gourevitch, »Les tire-lait antiques«.

54 Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, 14.

55 Vomer Gojkovič in Žižek, *Pot v neznano*, 58, 62.

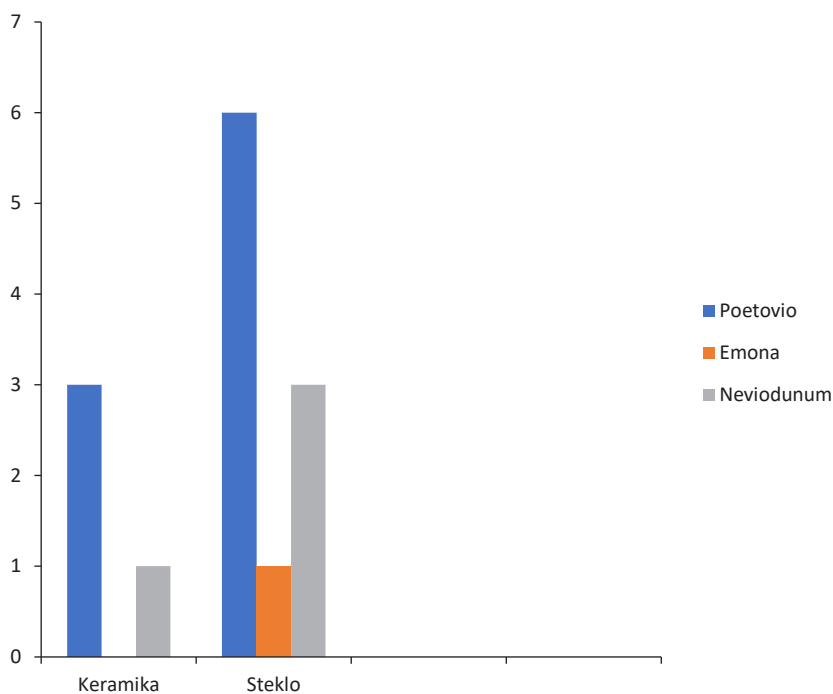
56 Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, 118.

57 Istenič, *Poetovio, zahodna grobišča II*, T. 18: 4; T. 132: 6; T. 158, 1; Kujundžić, *Poetovionske nekropole*, T. 14: 26; Mikl Curk, *Poetovio I*, T. 2: 14; Petru, *Emonske nekropole*, T. CIV, 9; Petru in

V Petovionih pa je bila vsaj ena taka posodica najdena v peči,⁵⁸ po čemer bi se mogoče dalo sklepati na lokalno proizvodnjo.

Slika 1: Posodica z najdišča Hajdina Murko na Ptujju. © PJP d.o.o.

Graf 1: Pojavnost stekleničk po najdiščih in materialu

Petru, *Neviodunum*, T. XXV, 5-7; T. XXXIV, 13; Vomer Gojkovič in Žižek, *Pot v neznanu*, 62.

⁵⁸ Janežič, *Lončarska obrt v Petovionih*, 215: 250.

Posodice, kakršna je ta z najdišča Hajdina Murko in druge iz rimske Slovenije, so bile kot pripomoček za hranjenje otrok interpretirane že vsaj leta 1870,⁵⁹ vendar so se od tedaj zvrstile številne razprave o njihovi namembnosti.⁶⁰ Pri nas ta tema ni bila široko obravnavana, je bil pa za stekleničke z dulecem izražen dvom glede uporabe v zvezi s prehrano otrok.⁶¹

V grobnem kontekstu se tovrstne posodice, tako steklene kot keramične, pojavljajo predvsem v otroških grobovih, izjemoma tudi v grobovih odraslih. Keramične posodice niso uniformne v smislu lončarske mase: nekatere so iz grobih kuhinjskih glin, druge so finejše posode s premazom, najdemo pa tudi primerke iz sigilate.⁶² Večje število (čez 700) primerkov je bilo sistematično preučenih za Galijo,⁶³ kar ni edina študija za to regijo,⁶⁴ poznamo pa jih tudi z drugih koncev, od Egipta do Britanije, od 1. do 5. stoletja n. št.⁶⁵

Stekleničke, kakršne najdemo v grobovih in jih po navadi povežujemo z otroki, imajo tudi več kot eno možnost za uporabo. Prva, že izpostavljena, je hranjenje otrok kot nadomestek dojenja. Vsebino posode je bilo tako možno kontrolirano in počasi zlivati v usta dojenčku. Predvsem za keramične primerke, kjer je površina dulca lahko ostra, so otroci lahko pili čez majhen košček tkanine pritrjene na dulec.⁶⁶ Študije ostankov lipidov v posodicah so bile narejene npr. za Aachen, Köln in Nijmegen, kjer so bili ugotovljeni ostanki mleka, vendar ni jasno, ali je bilo človeškega ali živalskega izvora.⁶⁷ Mlajši otroci pa so takšne posode lahko uporabljali tudi kasneje za pitje vode, mleka, sokov in drugih tekočin ob navajanju na drugo hrano. Modernih primerjav za takšne predmete je precej. V rimski dobi je bilo priporočeno obdobje prehoda z dojenja na preostalo hrano približno enako našemu, saj Soran in Ruf iz Efeza ter Galen priporočajo ekskluzivno dojenje do starosti med 5. in 9. mesecem, potem pa navajanje na ostalo hrano ob dojenju do nekje med 2. in 4. letom. Kljub temu analize zob rimskodobnih otrok do enega leta starosti kažejo na razvojni stres, ki je bil lahko posledica razvojnih sprememb pri navajanju na trdo hrano.⁶⁸

Glede na obliko in možnost ustvarjanja podtlaka se je tovrstne stekleničke lahko uporabljale tudi za iztisk mleka iz dojke. Več primerov s to namembnostjo poznamo iz antične Grčije,⁶⁹ slovenske posodice pa bi lahko delovale

59 Npr. Cuming, »On Early Tetinæ«.

60 Npr. Centlivres Challet, »Tire-lait ou biberons romains?«; Gourevitch, »Les tire-lait antiques«; Gourevitch, »Biberons romains «; Gourevitch, »Tétines naturelles«; Jaeggi »Biberon or not biberon?«; Rouquet, »Les biberons«.

61 Lazar, *Rimsko steklo Slovenije*, 202.

62 Carroll, *Infancy and Earliest Childhood in the Roman World*, 83.

63 Jaeggi-Richoz in Garnier, »Shells and feeding bottles«, 105.

64 Npr. Rouquet, »Les biberons«; Rouquet in Loridan, »Note sur les biberons«.

65 Glej npr. Hermary in Dubois 2012, *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III*.

66 Carroll, *Infancy and Earliest Childhood*, 896.

67 Huttman et al. »Inhaltsanalysen römischer Säuglingstrinkgefäße«.

68 FitzGerald et al. »Health of infants «; Prowse et al. »Isotopic paleodiet studies«.

69 Obladen, »Guttus, tiralatte and teterelle«, 670, Fig. 1, A–D.

po podobnem principu. Za takšno uporabo je ženska potrebovala pomoč. Če pa je hotela sama ustvariti podtlak, se je morala poslužiti stekleničk z daljšim dulcem. Ena takih je bila najdena v antičnem Zadru,⁷⁰ podobne oblike pa so se uporabljale še v 15. stoletju in kasneje.⁷¹

Po vsem imperiju so bile tovrstne keramične posodice najdene še v dveh kontekstih poleg grobov, in sicer v prebivališčih ter, redkeje, v keramičnih delavnica.⁷² V slednjem primeru je na podlagi oblike mogoče sklepati, da so bile uporabljane za nanos finejših glin, se pravi predvsem za nanos barbotina, kajti zaradi viskoznosti barbotinske gline je nanos najlažje kontrolirati z uravnavanjem podtlaka v majhnih stekleničkah ali rogovih.

Občasno so v steklenih primerkih odkrili sledove olj.⁷³ To odpira več interpretacijskih možnosti, saj so posodice uporabne predvsem v situacijah, kjer je potrebna počasi in natančno odmerjena majhna količina tekočine. Predvidevamo, da so bile uporabne predvsem v kozmetiki, zdravilstvu in higieni. Glede na prisotnost olja so bile interpretirane tudi kor predmeti, s katerimi so polnili oljenke.⁷⁴ Posluževali pa so se jih tudi morda v kulinariki, saj nekatere močno spominjajo na posode, v katerih še danes postrežemo olivno olje ali recimo sojino omako.

2. Ptujске nutrice

Druga skupina artefaktov, povezanih s prehrano otrok, pa zajema preko 40 upodobitev nutric in napisov, posvečenih nutricam, ki jih je obsežno obravnavala predvsem Marjeta Šašel Kos.⁷⁵ Večina posvetitvenih napisov božanskim dojljam je znanih iz Petovione, kjer sta predvidoma stali vsaj dve nutricam posvečeni svetišči, od tega eno na spodnji Hajdini, kjer je bilo najdeno tudi večje število obravnavanih napisov.⁷⁶ Samo dva napisa sta bila najdena izven Petovione, in sicer v današnjem Mariboru ter med ostalinami antične Flavie Solve.⁷⁷ Po imperiju se sicer lahko v vlogi božanskih dojlj pojavljajo različne boginje, ptujске nutrice kot posebno božanstvo pa so izjemno lokalno zamejen fenomen, za katerega Marjeta Šašel Kos predvideva predrimске korenine.⁷⁸

70 Obladen, »Guttus, tiralatte and téterelle«, 670, Fig. 1, E.

71 Obladen, prav tam, 670–671.

72 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 899; Roquet, »Les biberons«, 172.

73 Jaeggi-Richoz in Garnier, »Shells and feeding bottles«; Whitehouse, *Roman Glass*, 121.

74 Weinberg, »Infant feeding through the ages«, 2016.

75 Šašel Kos, *Pre-Roman divinities*; Šašel Kos, »Nutrice iz Poetovione«; Šašel Kos, »Nutrices«; Wiggand, »Die Nutrices Augustae von Poetovio«.

76 Šašel Kos, *Pre-Roman divinities*, 154–155.

77 Prav tam, 153; Šašel Kos, »Nutrices«, 154.

78 Šašel Kos, *Pre-Roman divinities*, 154–155.

Figuralne upodobitve nutric so precej tipizirane.⁷⁹ Kjer je boginja ohranjena, je prikazana kot sedeča ženska figura, ki doji otroka, pogosto na dvignjenem podiumu in blizu oltarčka. V večini primerov jo obdajajo ženske, ki nosijo darove ali druge predmete. Izkaže se, da na nobeni od upodobitev med predmeti ni pripomočkov za hranjenje otrok. Te predmete lahko breme kot darove za boginjo, a se jih da razložiti tudi z bolj praktične plati. Več upodobitev kaže na darove v obliki hrane, naložene v košare ali nečke, ki jih ženske nosijo sedeči dojilji. V večini primerov ženske hrano prinašajo na glavi, občasno pa jo žrtvujejo na oltarju. Tipično je upodobitev hrane, ki pa ni pretirano detajlna, interpretirana kot štručke ali štruce kruha, kolači, ali sadje, po večini jabolka. To se ujema z darovanjem prvih sadov in kolačev, značilnim za boginje plodnosti.⁸⁰ Trd kruh iz svežega žita je recimo na Soranovem seznamu priporočene hrane za dojilje. Kruh z dišavnicami je bil hrana doječih žensk tudi že mnogo prej, saj njegove opise najdemo na papirusih 18. dinastije v Egiptu (1587–1328 pr. n. št.).⁸¹

Zanimivi so tudi drugi predmeti, kot so lanterne, patere, in pripomočki za osebno higieno, recimo vrč za toaleta (*urceus*), brisača (*mappa*)⁸² in skleda za umivanje v obliki školjke.⁸³ Podobne školjke, predvsem jakobove pokrovače, se pojavljajo v otroških grobnih kontekstih v antični Grčiji in njenih kolonijah skupaj s posodicami za hranjenje otrok, podatki pa kažejo, da se je vsaj delno praksa ohranila tudi v rimski Galiji.⁸⁴ Glede na to, da je na več reliefih upodobljen več kot en otrok, lahko sklepamo, da je boginja dojila več otrok. Takšna praksa je bila v tostranstvu potencialno nevarna zaradi prenašanja bolezni preko dojenja,⁸⁵ zato je bilo med hranjenji verjetno zaželeno umivanje.

HRANJENJE OTROK V DRUGIH ARHEOLOŠKIH OBDOBJIH

Ideja o specializiranem posodju za hranjenje dojenčkov torej ni ravno nova, niti ni bila nova v rimskem obdobju. Iz evropske prazgodovine poznamo več tipov posod z manjšimi dulci,⁸⁶ v katerih so bili najdeni ostanki mleka, ekspe-

79 Prav tam, 180–184; Šašel Kos, »Nutrices«.

80 Šašel Kos, »Nutrices«, 167.

81 Yalom, A history of the breast, 205–206.

82 Šašel Kos, *Pre-Roman divinities*, 160; AIJ 345.

83 Šašel Kos, *Pre-Roman divinities*, 170, CIL III 4052/3 = AIJ 328.

84 Jaeggi-Richoz in Garnier, »Shells and feeding bottles«.

85 Centlivres Challet, »Feeding the Roman Nursling«, 898–899.

86 Npr. Dunne et al., »Milk of ruminants in ceramic baby bottles from prehistoric child graves«; Fulminante, »Infant Feeding Practices in Europe and the Mediterranean from Prehistory to the Middle Ages«; Lacaille, »Infant Feeding-Bottles in Prehistoric Times«; Rebay-Salisbury, »Breast is best – and are there alternatives?«.

rimentalna arheologija pa je tudi potrdila njihovo uporabnost in priročnost. Podobne kot v rimski dobi se pojavljajo tudi v antični Grčiji, kjer so bile prav tako najdene povečini v otroških grobovih, posamične pa tudi v grobovih odraslih.⁸⁷ Tovrstne predmete poznamo tudi v Sloveniji že iz prazgodovine, pojavijo se na prehodu iz bronaste v železno dobo, pa tudi kasneje. Najdemo jih npr. v Novem mestu na Kapiteljski njivi v grobu I/40⁸⁸ in grobu 513⁸⁹ ter na grobišču na Marofu,⁹⁰ pa tudi drugod, npr. v gomili na Libni,⁹¹ vendar nobena od teh posodic pri nas ni bila interpretirana v smislu hranjenja otrok.

Da gre za uporabno obliko posode, kažejo tudi kasnejše paralele, saj se podobne posode pojavljajo skozi celotno zgodovino⁹² in jih zasledimo še v viktorijanskem obdobju,⁹³ sterilnejše variacije pa so v uporabi še dandanes.

ZAKLJUČEK

Zgodnje otroštvo je bilo v predmodernem obdobju izredno nevarno življenjsko obdobje. Poleg številnih bolezni, za katere še ni bilo zdravil, je otroke ogrožala tudi nepopolna prehrana. Na pomembnost dojenja v rimskem obdobju kažejo pisna pričevanja, in to ne samo ljudi, ki so se z zdravilstvom in medicino ukvarjali profesionalno. V materialni kulturi dojenje srečamo samo v določenih kontekstih, kot so mitološke upodobitve, upodobitve na nagrobnikih in sarkofagih, pa tudi v mali plastiki v obliki kipcev. V Sloveniji imamo nenavadno veliko upodobitev dojenja tudi v sakralnem kontekstu, zgoščene pa so v glavnem v Petovioni, kjer je bilo najdenih več deset upodobitev božanskih nutric. Njihovo čaščenje je najverjetneje koreninilo v predrimskem obdobju, po številu napisov pa prekašajo vsa druga božanstva.

Tudi ena od rešitev za prehrano otrok, ki jim dojenje ni bilo omogočeno, izvira že iz prazgodovine. Peščica posodic, poleg z ustjem opremljenih še z dodatnim sladcem, nikoli prej ni bila pri nas posebej obravnavana. Na podlagi oblike in podobnih najdb drugod po Imperiju jih lahko interpretiramo kot pripomočke za hranjenje otrok. Najdbe tako prazgodovinskih kot rimskih primerkov so redke. Iz rimskega obdobja poznamo keramične in steklene posodice, večino z boljše objavljenih večjih grobišč, kot so tista pri Petovioni, Emoni in Neviodunu. Primerjalne analize z različnih koncev Imperija kažejo,

87 Dubois, »Des objets pour les bébés?«.

88 Knez, *Novo mesto III*, T. 34: Stipančič, *Na mnoga leta!*, 32.

89 Križ et al. »Katalog razstavljenih predmetov«, 236.

90 Knez, »Žarno grobišče v Novem mestu«, 73.

91 Stare, »Kipec ilirskega bojvnika z Vač«, T. XIII: 3.

92 Fildes, *Breasts, Bottles and Babies*; Weinberg, »Infant feeding through the ages«; Wicks, »A History of Infant Feeding«.

93 Fulminante, »Infant Feeding Practices in Europe and the Mediterranean from Prehistory to the Middle Ages«.

da so grobovi s takšnim pridatkom praviloma otroški, na žalost pa za tovrstne slovenske pokope še manjkajo osteološki podatki, ki bi lahko potrdili starost pokojnikov.

Ker tema pri nas prej ni bila obravnavana, je bil glavni namen tega prispevka zagotoviti osnovni pregled obstoječega znanja o otroški prehrani iz različnih virov ter vsaj deloma s tega stališča interpretirati slovensko gradivo.

Kaja Stemberger Flegar

PJP d.o.o.

kaja.stemberger@pjpdoo.com

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

AIJ - Antike Inschriften aus Jugoslawien

CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum

Sekundarna literatura

- Boatwright, Mary T. »Children and Parents on the Tombstones of Pannonia.« V: *The Roman Family in the Empire*, ur. Michele George, 287–318. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Bonfante, Larissa. »Nursing mothers in classical art.« V: *Naked Truths: Women, Sexuality and Gender in Classical Art and Archaeology*, ur. Ann O. Koloski-Ostrow in Claire L. Lyons, 174–196. Nova izdaja. London, New York: Routledge, 2000.
- Bradley, Keith R. »Wet-Nursing at Rome: A Study in Social Relations.« V: *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*, ur. B. Rawson, 201–229. Ithaca: Cornell University Press, 1986.
- Burja, Silva, Milena Treiber, Andreja Tekauc-Golob, Iztok Takač, Dušanka Hajdinjak, Marijana Gajšek-Marchetti in Dušica Mičetić-Turk. »Neonatal mortality in the Maribor region (1997–2008).« *Acta Medico-Biotechnica* 7, št. 1 (2021): 23–31.
- Carroll, Maureen. »Infant death and burial in Roman Italy.« *Journal of Roman Archaeology* 24 (2011): 99–120.
- Carroll, Maureen. »Mother and infant in Roman funerary commemoration.« V: *Infant health and death in Roman Italy and beyond*, Roman Archaeology Supplementary Series 98, ur. Maureen Carroll in Emma-Jayne Graham, 159–178. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 2014.
- Carroll, Maureen. »Archaeological and Epigraphic Evidence for Infancy in the Roman World.« V: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, ur. Sally Crawford, Dawn M. Hadley in Gillian Shepherd, 148–164. Oxford: Oxford University Press, 2018a.
- Carroll, Maureen. *Infancy and Earliest Childhood in the Roman World: 'A Fragment of Time'*. Oxford: Oxford University Press, 2018b.
- Carucci, Margherita. »Domestica Bona on Stage in the Pompeian House: On Viewing and Reading the Story of Pero and Mycon.« *Arctos* 44 (2010): 27–44.

- Centlivres Challet, Claude Emmanuelle. »Tire-lait ou biberons romains?« *L'Antiquité Classique* 85 (2016): 157–180.
- Centlivres Challet, Claude Emmanuelle. »Feeding the Roman Nursling: Maternal Milk, its Substitutes, and their Limitations.« *Latomus* 76 (2017): 895–909.
- Cuming, H Syer. »On Early Tetinæ.« *Journal of the British Archaeological Association* 26, št. 2 (1870): 109–114.
- Dubois, Céline. »Des objets pour les bébés? Le dépôt de mobilier dans les sépultures d'enfants en bas âge du monde grec archaïque et classique.« V: *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison méditerranéenne des sciences de l'homme (MMS H) d'Aix-en-Provence, 20-22 janvier 2011*. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12, ur. Antoine Hermery in Céline Dubois, 329–342. Marseille: Publications du Centre Camille Jullian, 2012.
- Dunne, Julie, Katharina Rebay-Salisbury, Roderick B. Salisbury, Alexander Frisch, Caitlin Walton-Doyle in Richard P. Evershed. »Milk of ruminants in ceramic baby bottles from prehistoric child graves.« *Nature* 574, št. 7777 (2019): 246–248.
- Dupras, Tosha L., Henry P. Schwarcz in Scott I. Fairgrieve. »Infant Feeding and Weaning Practices in Roman Egypt.« *American Journal of Physical Anthropology* 115 (2001): 204–212.
- Elm, Susanna. »Ancient Greece and Rome: Self-formation.« V: *Encyclopedia of Children and Childhood: In History and Society*, ur. Paula S. Fass, 57–59. New York: Macmillan Reference USA, 2004.
- Fildes, Valerie A. *Breasts, Bottles and Babies*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1986.
- FitzGerald, Charles, Shelley Saunders, Luca Bondioli in Roberto Macchiarelli. »Health of infants in an Imperial Roman skeletal sample: Perspective from dental microstructure.« *American Journal of Physical Anthropology* 130 (2006): 179–189.
- Fulminante, Francesca. »Infant Feeding Practices in Europe and the Mediterranean from Prehistory to the Middle Ages: A Comparison between the Historical Sources and Bioarchaeology.« *Childhood in the Past* 8, št. 1 (2015): 24–47.
- Ganiatsou, Elissavet, Vika Efrossini, Angeliki Georgiadou, Tania Protopsalti in Christina Papageorgopoulou. »Breastfeeding and Weaning in Roman Thessaloniki: An Investigation of Infant Diet based on Incremental Analysis of Human Dentine.« *Environmental Archaeology* (2022): 1–19.
- Gifford, William, izd. *Juvenal's satires. With the satires of Perseus*. Prevod William Gifford, popravki in opombe John Warrington, uvod Susanna Braund. London: Dent, 1992.
- Gourevitch, Danielle. »La mort de la femme en couches et dans les suites de couches.« V: *La Mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain: actes du colloque de Caen, 20-22 novembre 1985*, ur. François Hinard, 20–22. Caen: Centre de publications de l'Université de Caen, 1987.
- Gourevitch, Danielle. »Les tire-lait antiques et la consommation médicale de lait humain.« *Histoire des Sciences médicales* 24 (1990): 93–98.
- Gourevitch, Danielle. »Biberons romains: formes et noms.« V: *Le latin médical. La constitution d'un langage scientifique. Réalités et langage de la médecine dans le monde romain. Actes du IIIe colloque international »Textes médicaux latins antiques«, Saint-Étienne, 11-13 septembre 1989*, ur. Guy Sabbah, 117–133. Saint-Étienne: Saint-Étienne Université, 1991.
- Gourevitch Danielle. »L'alimentation artificielle du petit enfant dans l'Antiquité classique.« V: *Les biberons du Docteur Dufour*, ur. Danièle Alexandre-Bidon, 13–18. Fécamp: Musées municipaux de Fécamp, 1997.

- Gourevitch, Danielle. »Tétines naturelles et tétines artificielles du nourrisson antique.« *Réa-
lités en gynécologie-obstétrique* 50 (2000): 48–52.
- Hermay, Antoine in Céline Dubois, ur. *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III. Le matériel
associé aux tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison
méditerranéenne des sciences de l'homme (MMS H) d'Aix-en-Provence, 20-22 janvier
2011*. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12. Marseille: Publica-
tions du Centre Camille Jullian, 2012.
- Hoffiller, Viktor in Balduin Saria. *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft 1, Noricum und
Pannonia Superior*. Zagreb: St. Kugli, 1938.
- Holford-Strevens, Leofranc, izd. *Auli Gelli Noctes Atticae / ab Leofranco Holford-Strevens
recognitae, brevisque adnotatione critica instructae*. Oxford: Imprint Oxonii, 2020.
- Huttmann, Arnold, Helmut Greiling, Ulrich Tillmanns in Matthias Riedel. »Inhalts-
analysen römischer Säuglingstrinkgefäße.« *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*
22 (1989): 365–372.
- Isings, Clasina. *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen: J.B. Wolters, 1957.
- Istenič, Janka. *Poetovio, zahodna grobišča II: grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma
v Gradcu: katalog / Poetovio, the western cemeteries II*. Katalogi in monografije 33. Lju-
bljana: Narodni muzej Slovenije, 2000.
- Jaeggi, Sandra, Alain Wittmann, Nicolas Garnier in Dominique Frère. »Biberon or not bi-
beron? Les analyses biochimiques de contenus et la question de la fonction de vases
gallo-romains communément appelés biberons.« V: *Actes du congrès de la SFECAG,
Nyon (14 - 17 mai 2015)*, ur. Lucien Rivet in Sylvie Saulnier, 561–576. Marseille: So-
ciété Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, 2015.
- Jaeggi-Richoz, Sandra. *Du sein au biberon: culture matérielle et symbolique de l'alimentation
des tout-petits en Gaule romaine*. Doktorska disertacija, Université de Bretagne Sud,
2018.
- Jaeggi-Richoz, Sandra in Nicolas Garnier. »Shells and feeding bottles: continuity or breach
between Greece and Rome?« *Layers* 8 (2023): 103–124.
- Janežič, Maja. *Lončarska obrt v Petovionii: Sledovi lončarske proizvodnje in analiza keramič-
nega građiva z območja Doma upokojencev*. Monografije CPA 12. Ljubljana: Zavod za
varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2021.
- Jr, T. E. C. »Soranus (A.D. 98–138) of Ephesus' fingernail method of testing the quality of
breast-milk – a clinical test widely used for almost 20 centuries.« *Pediatrics* 44, št. 6
(1969) 972.
- King, Cynthia, izd. *Lectures and sayings / Musonius Rufus*. Prevedla Cynthia King, predgo-
vor William B. Irvine. Raleigh, NC: Imprint, 2010.
- Knez, Tone. »Žarno grobišče v Novem mestu.« *Arheološki vestnik* 17 (1966): 51–83.
- Knez, Tone. *Novo mesto III: Kapiteljska njiva / Knežja gomila / Fürstengrabhügel*. Carniola
archaeologica 3. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1993
- Križ, Borut, Petra Stipančić, in Andreja Škedelj Petrič. »Katalog razstavljenih predmetov.« V:
*Arheološka podoba Dolenjske: katalog stalne arheološke razstave Dolenjskega muzeja / The
archaeological image of Dolenjska. Catalogue of the permanent archaeological exhibition
at the Dolenjski muzej Novo mesto*, 199–371. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2009.
- Kujundžić, Zilka. *Poetovionske nekropole / Die Nekropolen von Poetovio*. Katalogi in mono-
grafije 20. Ljubljana: Narodni muzej v Ljubljani, 1982.
- Lacaille, Armand D. »Infant Feeding-Bottles in Prehistoric Times.« *Proceedings of the Royal
Society of Medicine* XLIII (1950): 65–568.

- Lazar, Irena. *Rimsko steklo Slovenije / The Roman glass of Slovenia*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2003.
- Masciadri, Maria Adele Manca in Orsolina Montevecchi. *I contratti di balatico*. Corpora papyrorum graecarum 1. Milano: Università Cattolica del Sacro Cuore, 1984.
- Mazzoni, Cristina. *She-Wolf: The Story of a Roman Icon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Mikl Curk, Iva. *Poetovio I*. Katalogi in monografije 13. Ljubljana, Narodni muzej, 1976.
- Obladen, Michael. »Guttus, tiralatte and tételre: a history of breast pumps.« *Journal of Perinatal Medicine* 40, št. 6 (2012a): 669–675.
- Obladen, Michael. »Regulated Wet Nursing: Managed Care or Organized Crime?« *Neonatology* 102, št. 3 (2012b): 222–228.
- Parca, Maryline. »The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt.« *Illinois Classical Studies* 42, št. 1 (2017): 203–226.
- Parkin, Tim G. *Demography and Roman Society*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1992.
- Parkin, Tim G. »The Demography of Infancy and Early Childhood in the Ancient World.« V: *The Oxford handbook of childhood and education in the classical world*, ur. Judith Evans Grubbs, Tim Parkin, and R. Bell, 40–61. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Pedrucci, Giulia. »Breastfeeding Animals and Other »Wild« Nurses in Greek and Roman Mythology.« *Gerión. Revista de Historia Antigua* 34 (2016): 307–323.
- Pedrucci, Giulia. »Mothers for Sale: The case of the Wet Nurse in the Ancient Greek and Roman World. An overview / Madres a la venta: El caso de la nodriza en el mundo griego y romano.« *Arenal. Revista de historia de las mujeres* 27, št. 1. (2020): 127–140.
- Peterson, William in Maurice Hutton, izd. *Dialogus, Agricola, Germania*. Prevod Dialogov William Peterson, prevod Agricola in Germania Maurice Hutton. London, New York: W. Heinemann, The Macmillan Co., 1914
- Petru, Sonja. *Emonske nekropole: odkrite med leti 1635–1960*. Katalogi in monografije 7. Ljubljana: Narodni muzej, 1972
- Petru, Sonja in Peter Petru. *Neviodunum: (Drnovo pri Krškem): katalog najdb*. Katalogi in monografije 15. Ljubljana: Narodni muzej, 1978.
- Plesničar-Gec, Ljudmila. *Keramika emonskih nekropol / The pottery of Emona necropolises*. Dissertationes et monographiae / Savez arheoloških društava Jugoslavije 20. Ljubljana: Mestni muzej, 1977.
- Prowse, Tracy, Henry P. Schwarcz, Shelley Saunders, Roberto Macchiarelli in Luca Bondioli. »Isotopic paleodiet studies of skeletons from the Imperial Roman-age cemetery of Isola Sacra, Rome, Italy.« *Journal of Archaeological Science* 31, št. 3 (2004): 259–272.
- Rebay-Salisbury, Katharina. »Breast is best – and are there alternatives? Feeding babies and young children in prehistoric Europe.« *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* CXLVII (2017): 13–30.
- Rouquet, Nadine. »Les biberons, les tire-lait ou les tribulations d'une tubulure peu commune...« V: *Maternité et petit enfance dans l'Antiquité romaine. Catalogue de l'exposition Bourges, Musée d'histoire naturelle 6 novembre 2003 – 28 mars 2004*, ur. Danielle Gourevitch, Anna Moirin in Nadine Rouquet, 171–177. Bourges: Service d'archéologie municipale, 2003.
- Rouquet, Nadine in Frédéric Loridant. »Note sur les biberons en Gaule romaine.« V: *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, Actes du Congrès de Libourne, 1er–4me Juin 2000*, ur. Lucien Rivet, 425–440. Marseille: Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, 2000

- Shackleton-Bailey, David Roy, izd. *Memorable doings and sayings / Valerius Maximus*. Prevod in urejanje David Roy Shackleton-Bailey. Cambridge, London: Mass, Harvard University Press, 2000.
- Sparreboom, Anna. *Wet-nursing in the Roman Empire: Indifference, efficiency and affection*. Magistrska disertacija, VU University, Amsterdam, 2009.
- Stare, France. »Kipec ilirskega bojevnika z Vač.« *Arheološki vestnik* 13/14 (1962–1963): 383–434.
- Stevens, Emily E, Thelma E. Patrick, in Rita Pickler. »A History of Infant Feeding.« *Journal of Perinatal Education* 18, št. 2 (2009): 32–39.
- Stipančić, Petra. *Na mnoga leta! / Here's to many years!* Novo mesto: Dolenjski muzej, 2007.
- Šašel Kos, Marjeta. *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*. Situla 38. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1999.
- Šašel Kos, Marjeta. »Nutrice iz Poetovione – trije izgubljeni odlomki.« *Archaeologia Poetovionensis* 2 (2001): 346–348.
- Šašel Kos, Marjeta. »Nutrices: the most popular goddesses at Poetovio.« *V: Zentralort und Tempelberg. Siedlungs- und Kultentwicklung am Frauenberg bei Leibnitz im Vergleich. Studien zur Archäologie der Steiermark*, ur. Manfred Lehner in Bernhar Schrettle, 167–174. Graz: Sonderdruck, 2016.
- Štefanac, Berislav. »Staklene kapaljke s antičke nekropole Relja u Zadru / Glass pouring vessels from the Roman-era Relja necropolis in Zadar.« *Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku* 102 (2009): 109–127.
- Tatarkiewicz, Anna. *The 'cursus Laborum' of Roman Women*. London: Bloomsbury Academic, 2023.
- Temkin, Owsei, izd. *Soranus' gynecology*. Prevod in uvod Owsei Temkin s pomočjo Nicholsona J. Eastmana, Ludwiga Edelsteina, in Alana F. Guttmachera. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.
- Tiwari, Kamlesh, Ishmat Khanam in Neha Savarna. »A study on effectiveness of lactational amenorrhoea as a method of contraception.« *International Journal of Reproduction, Contraception, Obstetrics and Gynecology* 7, št. 10 (2018): 3946–3950.
- Vomer Gojkovič, Mojca in Ivan Žižek. *Pot v neznano: grobišča rimske Petovione / Path beyond: cemeteries of Roman Poetovio*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, 2015.
- Wicks, Ian G. »A History of Infant Feeding: Part I. Primitive Peoples: Ancient Works: Renaissance Writers.« *Archives of Disease in Childhood*, 28, št. 138 (1953): 151–158.
- Weinberg, Fred. »Infant feeding through the ages.« *Canadian Family Physician* 39 (1993): 2016–2020.
- Whitehouse, David. *Roman Glass in the Corning Museum of Glass. Volume 1*. Corning: Corning Museum of Glass, 1997.
- Wigand, Karl. »Die Nutrices Augustae von Poetovio.« *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 18 (1915): 189–219.
- Yalom, Marilyn. *A history of the breast*. New York, Toronto: The Ballantine Publishing Group, 1997.

IZVLEČEK

Materino mleko je običajno prva otrokova hrana, vendar dojenje zaradi različnih razlogov ni vedno možno. Že iz prazgodovine so tako izpričane posode, ki so verjetno služile za hranjenje otrok kot nadomestek dojenja. Iz rimskodobne Slovenije poznamo nekaj takih najdb, a doslej niso bile prepoznane kot posodice za dojenje. Značilne so po tankih stenah in dodatnem dultu poleg ustja. Nalogo dojenja je lahko opravljala tudi dojilja, s čimer je povezanih več antičnih mitov, pa tudi posvetilni napisi in upodobitve dojilj v Petovionii. Razprave o prehrani dojenčkov in otrok najdemo tudi v delih antičnih piscev in zdravilcev.

Ključne besede: Rim, materialna kultura, otroštvo, dojenje

ABSTRACT

Feeding Infants in Ancient Rome

Mother's milk is usually an infant's first food, but breastfeeding is not always possible. Small vessels presumed to have been used as feeding bottles are known even from pre-historic sites. The Roman-period material from Slovenia also includes a few such vessels, although these have previously not been discussed as nursing bottles. They are characterised by thin walls and a spout in addition to the lip. An infant could also be fed or breastfed by a wet nurse. Many Ancient myths include wet nurses or other substitutes for mother's milk, and several Ancient authors, among them physicians, discussed infant and child feeding. In Poetovio, wet nurses are featured in numerous dedicatory inscriptions and figural depictions, and were worshipped as deities.

Keywords: Rome, material culture, childhood, breastfeeding

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.67-83>

Bernarda Županek, Tamara Leskovar

Kje so emonski otroci?

Emona, mesto s statusom kolonije, je bila na levem bregu Ljubljanice zgrajena v začetku 1. stoletja. V tlorisu 433x522 m zgrajena kolonija je imela mrežo pravokotno sekajočih se cest, med katerimi so bile gradbene parcele ter osrednji trg, forum. Mesto, ki ga je obdajalo obzidje s stolpi in obrambni jarek, je živelo vsaj do sredine 5. stoletja.¹

V Emono so naselili koloniste pretežno iz mest v Padski nižini in iz Akvileje; nekaj jih je prišlo iz srednje Italije, manjše število iz južne Italije in iz Galije Narbonensis.² Ti so s sabo prinesli svoj način življenja in razmišljanja, svoj način pokopavanja umrlih, ter odnos do majhnih in večjih otrok, kot ga spoznavamo s kritičnim branjem različnih virov.

Kot je bilo v rimskem svetu v navadi, so emonska grobišča zrasla ob glavnih vpadnicah v oziroma iz mesta: zahodno ob cesti proti Akvileji, vzhodno ob cesti proti Neviodunu in severno ob cesti, ki je vodila proti Celeji. Grobišča so bila del predmestij. Severno in zahodno emonsko grobišče sta bili obsežni in po strukturi zelo heterogeni.³

Doslej je bilo na emonskih grobiščih raziskanih že skoraj 4000 grobov. To je velik vzorec, vendar je kvaliteta podatkov zelo različna, saj so bili grobovi odkrivani od 17. stoletja naprej, naključno ali načrtno, z različnimi metodami dela in različno natančnostjo dokumentiranja. Ocenjeno število emonskih naseljencev se giblje med 2500 do 4800 oseb.⁴ Če predpostavimo, da se generacija zamenja na 25 let,⁵ imamo v Emoni do sredine 5. stoletja 18 generacij.

1 Prim. Županek, *Late Roman Emona*, 30.

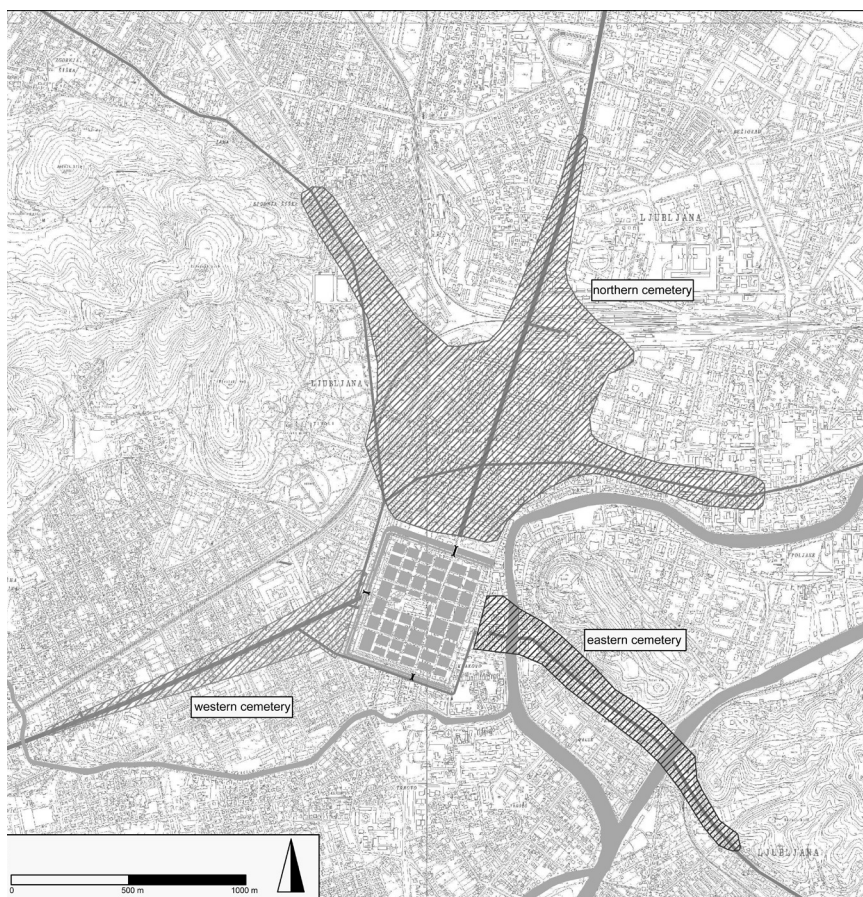
2 Šašel, *K zgodovini Emone*, 45.

3 Županek in Ravnik, A topography of death.

4 Gaspari, »Apud horridas gentis«, 136.

5 Demografsko je generacija povprečen časovni interval med rojstvom staršev in rojstvom potomcev. Kot indikacija za dolžino generacije v rimskem času nam služi izračun R. P. Sallerja, ki domneva povprečno starost ob prvi poroki za ženske 20, za moške 30 let, prim. Saller, *Patriarchy, property and death*, 37–38, 41; zato sva izbrali 25 let. Če vzamemo, da se generacija zamenja na 20 let, bi bilo pričakovano št. grobov v 22,5 generacijah 67.500, na 30 pa v 15 generacijah 45.000.

Pri 3000 prebivalcih v vsaki generaciji bi morale biti število vseh emonskih grobov 54.000; če gremo še malo pod najnižjo oceno, na 2000 prebivalcev, pa 36.000.⁶ Doslej poznamo torej samo približno 1/9 vseh emonskih grobov, ki bi jih glede na povedano pričakovali. Ali z druge strani: če bi bilo število 4000 realno, bi v posamezni generaciji v Emoni živela 222,2 človeka.

Slika 1: Emona s predmestji in okvirnim obsegom grobišč. Avtorica Mateja Ravnik.

6 To so zelo grobe ocene za t.i. zaprto populacijo, brez imigracij, s stabilno stopnjo rodnosti in smrtnosti. Na število prebivalstva vpliva vrsta kompleksnih in med sabo prepletenih dejavnikov, okolje, migracije, epidemije itd.; prim. Séguy, *Current trends in Roman demography*, 26–31.

OTROŠKI POKOPI

V 1. in 2. stol. je v Emoni uveljavljen način pokopa sežig pokojnika, bodisi na skupnem sežigališču (ustrinum)⁷ ali, redkeje, nad/v grobu (bustum).⁸ V 2. stol. se pojavijo prve inhumacije, skeletni pokop pa kasneje povsem prevlada. To načeloma velja tudi za otroške grobove (prim. sliki 2 in 3). Videti je, da so izjema pokopi nedonošenčkov/novorojenčkov v zgodnjem rimskem obdobju (prim. spodaj, najdišče Kongresni trg). Otroci te starostne skupine so na rimskodobnih najdiščih pokopavani skeletno tudi v času, ko je običajni način ravnjanja s truplom kremacija, vendar ne izključno.⁹ Pogosto navajana je omemba Plinija Starejšega, da naj bi otroke kremirali šele po izrasti prvih zob (t.j. okoli 6 meseca starosti).¹⁰ Arheološke raziskave kažejo, da je pri načinu pokopa dojenčkov in otrok možnih več variacij.¹¹

Slika 2: Najdišče Kozolec, grob 1002, kremacija otroka z žganino raztreseno po grobni jami (posodi na fotografiji nista v funkciji žare), 2. stoletje. Foto Grega Babič /MGML.

- 7 V Emoni so bili v zadnjih letih odkriti ostanki treh ustrin, vseh na zahodnem grobišču: Hofman, *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih Tobačna*, 7; Pavković et al., *Prvo strokovno poročilo Tržaška*, 59; Draksler et al., *Prvo strokovno poročilo Trg MDB*, 8.
- 8 Hofman, *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih Tobačna*, 47; Draksler et al., *Prvo strokovno poročilo Trg MDB*, 71.
- 9 Nekaj paralel za kremacijo po izrastu zob navaja Mackensen, »Körperbestattete Neonaten«, 337–339, ki domneva, da je bil ta običaj specifičen za mediteranski kulturni krog. Carroll, »No part in earthly things«, 42, navaja primere kremacij otrok mlajših od šestih mesecev iz Pompejev in Galije. V kolikšni meri so bili novorojenčki in dojenčki na emonskih najdiščih v zgodnjem rimskem obdobju pokopavani skeletno, je težko reči, ker so bili v antropoloških poročilih praviloma zaobjeti v starostno kategorijo infans I, torej skupno kategorijo otrok do vključno šestega leta starosti.
- 10 Plinij, *Naturalis historia* 7.15.72: *Hominem prius quam genito dente cremari mos gentium non est*. Plinij je pisal v času, ko je bila kremacija standarden način ravnjanja s truplom.
- 11 Carroll, »Infancy and earliest childhood«, 181–182.

Za rimsko družbo je bila značilna visoka smrtnost otrok. Po nekaterih ocenah naj bi 20–40% otrok umrlo v prvem letu življenja, do 10 leta življenja pa vsak drugi živorojeni otrok;¹² po drugih, nekoliko nižjih ocenah, naj bi ob visoki smrtnosti novorojenčkov pred desetim rojstnim dnevom umrlo 35% otrok.¹³ Pričakovana življenjska doba ob rojstvu je bila torej nizka, po končanem otroštvu se je zvišala. Polovica tistih, ki so dočakali 10. rojstni dan, je lahko upala, da bo živela do 50. leta, tretjina teh je doživela 60 ali več let.¹⁴

Zaradi visoke rodnosti je bilo v rimskem svetu otrok zelo veliko – otroci do 15 leta so sestavljali eno tretjino rimske populacije, danes jo v zahodnih družbah eno petino – in veliko otrok je umrlo.¹⁵ Za Emono bi pričakovali podobno smrtnost otrok, kot je ocenjena za rimski svet nasploh. Na nekaj objavljenih najdiščih obsežnega severnega grobišča Emone preverjava, ali se število identificiranih otroških pokopov ujema s to oceno.

Najin prvi primer je obsežna raziskava iz osemdesetih let prejšnjega stoletja, ki je obravnavala 238 skeletnih pokopov z več najdišč severnega emonskega grobišča.¹⁶ Raziskava je identificirala 18 pokopov otrok starostne kategorije infans I,¹⁷ kar je 7,6% vseh obravnavanih pokopov, ter 22 pokopov otrok starostne kategorije infans II, to je 9,3% vseh obravnavanih pokopov. Tri pokope (1,3%) je bilo možno določiti samo kot otroške, brez uvrstitve v eno od obeh starostnih kategorij. Identificiranih otroških pokopov, skupaj 18,2%, je glede na pričakovano smrtnost malo, kar je zaključila tudi avtorica raziskave: »Število otroških skeletov z 18,2% je nizko in verjetno nerehalno.«¹⁸

Naslednji primer je najdišče Emonika oziroma Potniški center Ljubljana, arheološko raziskano v letih 2007–2008 s sodobno metodologijo.¹⁹ Na tem odseku severnega grobišča je bilo odkritih 91 grobov; 79% je bilo žganih, 21% skeletnih. Med slednjimi je bilo identificiranih 13 pokopov otrok starostne kategorije infans I, 14,3% vseh obravnavanih inhumacij, ter 6 pokopov otrok starostne kategorije infans II, 6,6% vseh obravnavanih inhumacij. Skupaj je bilo identificiranih 22 otroških skeletov, torej 24,4% vseh določljivih skeletov, kar je več kot v prvem primeru, ki ga navajava zgoraj, vendar glede na pričakovano smrtnost še vedno malo.

12 Carroll, »Infant death,« 102–103; Rohnbogner, *Dying young*, 23.

13 Laes, *Disabilities*, 23.

14 Laes, *Disabilities*, 23.

15 Tako kot rodnost je bila tudi smrtnost odvisna od številnih dejavnikov: lokacije, poklica, statusa, epidemij ipd.; prim. Scheidel, »Roman age structure«.

16 Tomazo-Ravnik, Emonec z antropološkega vidika.

17 Otroške ostanke se je običajno določevalo v starostne kategorije infans I (0–6 let), infans II (7–14 let) ter juvenis (15–21 let).

18 Tomazo-Ravnik, Emonec z antropološkega vidika, 55.

19 Mulh, *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih Potniški center*.

Najdišče Kozolec, prav tako del severnega grobišča Emone, je bilo raziskano v letih 2010, 2011 in 2013.²⁰ Odkritih je bilo 16 žganih in 45 skeletnih grobov. Med slednjimi je bilo 24,4 % otroških, ki z eno morebitno izjemo vsi sodijo v čas od 3. do prve polovice 5. stoletja, torej v čas, ko je bil uveljavljen običaj skeletnega pokopavanja.

Najdišče Kozolec je prvo emonsko grobišče, na katerem so bili starostno opredeljeni tudi kremirani ostanki vseh odkritih žganih grobov. Vsi žgani pokopi na najdišču Kozolec sodijo v čas 1. in 2. stol. Tisto, kar nas je po zaključnih antropoloških analizah presenetilo je, da so bili v posameznem žganem grobu identificirani ostanki dveh (v 9 grobovih) ali v enem primeru celo treh posameznikov (glej tabelo 1).

Tabela 1: Kremacije z najdišča Kozolec: minimalno število oseb v grobu in ocenjena starost. Po Leskovar v Miškec et al., 243, Preglednica 5.

Št. groba	Najmanjše št. oseb	Starost
1001	2	4,5 let +/- 1 leto in odrasel
1002	1	verjetno otrok
1003	1	odrasel < 30 let
1004	2	otrok 5,5 let +/- 1 leto in odrasel
1005	1	mladostnik ali odrasel
1006	2	> 16 let, verjetno odrasel, in 25-35 let
1007	1	odrasel < 30 let
1008	2	odrasel in morda otrok
1009	2	verjetno otrok in odrasel
1010	2	majhen otrok in > 14 let, verjetno odrasel
1011	3	2,5 let +/- 1 leto, 5,5-6,5 let in verjetno odrasel
1012	1	17-30 let
1013	2	odrasel < 30 let in otrok 2,5-5 let
1014	2	mladostnik in odrasel
1015	2	odrasel in morda otrok
1016	2	14,5-30 let in morda otrok

Pogosto so bili v istem grobu kostni ostanki odraslega in otroka. Verjetnost, da sta umrla ob istem času, je majhna. V primeru, da gre za namenski pokop dveh posameznikov, domnevava, da so bodisi prvo truplo pustili depilirano nekje in ga sežgali kasneje, ko je umrl še drugi, ali pa, bolj verjetno, da

²⁰ Miškec et al., *Severno emonsko grobišče - Kozolec*.

so najprej kremirali prvega umrlega, njegov pepel pa shranili do smrti primernega spremljevalca oziroma do skupnega pogreba. Vsaj za grob 1011, v katerem so bile pokopane tri osebe, en odrasel in dva otroka, pa je na podlagi arheološkega konteksta videti, da je bila lahko žganina mlajšega otroka (2,5 +/- 1 leto) dodana v grob naknadno, torej da je bil pokopan kasneje, poleg dveh prej pokopanih posameznikov.²¹ Podobno situacijo poznamo na zgodnjem rimskem grobišču na Laurinovi ulici v Vipavi,²² kjer so v nekaterih primerih v en skupen grob oziroma družinsko grobnico²³ pokopavali umrle skozi daljše časovno obdobje. Z izjemo groba 1011 pa so na najdišču Kozolec ostali žgani dvojni grobovi videti kot rezultat enega dejanja, sočasnega pokopa, ne pa dveh zaporednih pokopov, kjer bi v isto jamo najprej pokopali enega pokojnika, jamo zasuli, nato čez čas spet odkopali in dodali žganino drugega.

Težko pa trditi, da so dvojni pokopi na najdišču Kozolec namenoma taki. Pri sežiganju umrlih na ustrini, torej skupnem sežigališču, je lahko po sežigu in odstranitvi kosti enega umrlega nekaj njegovih ostankov ostalo, in ko je bil sežgan naslednji, so lahko pogrebci skupaj s to žganino pobrali tudi ostanke prvega sežganega.²⁴ Posebej težko je o tem soditi pri otroških ostankih, ki so zaradi krhkosti in majhnosti vedno bolj fragmentarni kot ostanke odraslega. Če pa predpostavimo, da je vsak prepoznan otrok res ena oseba, potem je na najdišču Kozolec v 16 žganih grobovih pokopanih 27 oseb, od katerih je otrok obeh starostnih kategorij infans I in infans II skupaj 44,4%.

Najin naslednji primer je osredotočen na pokop novorojenčkov, doslej na emonskih grobiščih redko odkrite starostne skupine, hkrati pa v rimskem času najbolj ranljive, saj je bila ravno ob času poroda in nekaj tednov za tem smrtnost najvišja.²⁵ Na najdišču Kongresni trg je bilo pri arheoloških izkopavanjih ob gradnji garažne hiše v letih 2009–2011²⁶ na severovzhodnem delu najdišča, na območju, kjer je v prazgodovini stalo šest ali sedem gomil z več grobovi,²⁷ odkrito tudi grobišče iz rimskega časa. Poleg nekaj zelo zgodnjih rimskodobnih grobov odraslih je bilo na območju gomil, ki so bile domnevno v zgodnjem rimskem času še vidne, pokopanih okoli 23 skeletov prezgodaj rojenih in/ali novorojenčkov, en otrok starejši kot leto dni ter dva otroka starejša od 5 let.²⁸ Grobovi novorojenčkov oziroma nedonošenčkov so bili brez prifat-

21 Miškec et al., *Severno emonsko grobišče - Kozolec*, 46.

22 Tratnik, »Rimsko grobišče na Laurinovi ulici«. Vendar tudi v tem primeru ni možno vedno z gotovostjo trditi, da je v 1 žari res samo 1 oseba, prim. op. cit, str. 265–266 (grob 3d), str. 270–271 (grob 10).

23 Mišljena je grobna jama, ne zidana struktura (Tratnik, ustna informacija).

24 Podobno kot se domneva pri nekaterih grobovih na Laurinovi ulici v Vipavi, kjer je kostnih ostankov druge osebe zelo malo oziroma je njihova skupna teža nizka; Tratnik, »Rimsko grobišče na Laurinovi ulici«, 282.

25 Liston, Rotroff, Snyder, Agora bone well, 125, poudarjajo, da se je v antičnem svetu večina smrti v prvem letu življenja zgodila v prvih tednih po rojstvu.

26 Masaryk, *Poročilo o arheoloških raziskavah Kongresni trg*.

27 Škvor Jernejčič in Vojakovič, »Grobišča iz starejše železne dobe v Ljubljani«, 595, sl. 3.

28 Brečić in Badovinac, *Poročilo o arheoloških raziskavah Kongresni trg*, 75–78. Leskovar, *Interno*

kov, zato jih je težko zanesljivo datirati. Urednik korpusa poročil izkopavanja na Kongresnem trgu in avtor I. zvezka Rene Masaryk meni, da so verjetno rimskodobni in jih postavlja v V. fazo najdišča Kongresni trg, med letom 14. n. št. do prve polovice 1. stoletja.²⁹ Brina Škvor Jernejčič in Petra Vojaković pritrjujeta, da naj bi bili rimskodobni, »a ne gre povsem izključiti možnosti, da bi lahko šlo za prazgodovinske pokope«. ³⁰

Statistika naravne smrtnosti otrok kaže, da ta dosega enega od vrhov okoli časa poroda in v prvih dneh po njem,³¹ kar se domneva tudi za rimski svet in antiko nasploh.³² Težko je reči, ali so dojenčki pokopani na Kongresnem trgu živo- ali mrtvorojeni otroci, večina pa je bila umrla med 37 in 42 tedni gestacijske starosti, torej v času, ko bi se porod zgodil ob roku. Videti je, da je bilo odkrito območje na Kongresnem trgu zaradi nekega razloga uporabljano za grobišče novorojenčkov in nekoliko prezgodaj rojenih, medtem ko so bili starejši otroci pokopani drugje. Izkopavalci za nekatere od teh pokopov navajajo, da niso zasledili vkopa za grob, ampak je bil otrok morda samo položen na tla in zasut.³³ Domnevamo lahko, da pokop ni tekel po obredu in pravilih, ki so veljala za starejše otroke in odrasle.

Zadnje izmed izbranih emonskih najdišč, park Ajdovščina, je bilo raziskano leta 2022.³⁴ Odkritih je bilo 22 skeletnih grobov in 1 grob brez kostnih ostankov. Najstarejši grob je iz časa od 2. polovice 1. stoletja. do 1. polovice 2. stoletja. Starost pokojnika je bila določena za 18 pokopov. Delež otrok³⁵ je 27,7%, torej najvišji med navedenimi primeri, vendar je vzorec starostno opredeljenih pokopov majhen.

ZDRAVJE IN BOLEZNI OTROK V EMONI

Z zadnjimi antropološkimi analizami vemo tudi več o zdravstvenem stanju emonskih otrok. V primeru kremacij je izredno težko opaziti morebitne patološke spremembe, saj so posmrtni ostanki običajno preslabo ohranjeni. Nekoliko bolj izpodvedne so inhumacije, pri katerih so najpogosteje opažene patološke spremembe

poročilo Kongresni trg.

29 Masaryk, *Poročilo o arheoloških raziskavah Kongresni trg*, 15–16.

30 Škvor Jernejčič in Vojaković, »Grobišča iz starejše železne dobe v Ljubljani«, 595–596; avtorici kot potencialno prazgodovinske navajata 18 grobov z ožjega območja gomil. Rezultatov C14 analize v času pisanja tega prispevka še ni bilo.

31 Millett in Gowland, »Infant and child burial«, 173.

32 Relativno recen ten je podatek o smrtnosti novorojenčkov v Grčiji v letu 1931: 133,8 smrti na 1000 novorojenih (verjetno še višja, ker so bili podatki iz ruralnih delov nezanesljivi oziroma nesporočeni), 2/3 vseh smrti pa se je zgodila v prvih 4 tednih po rojstvu, prim. Fox, »The bioarchaeology of children«, 412.

33 Brečić in Badovinac, *Poročilo o arheoloških raziskavah Kongresni trg*, 75.

34 Bešter, *Prvo strokovno poročilo park Ajdovščina*.

35 Obeh standardnih kategorij infans I in II.

poroznost različnih skeletnih elementov, tvorba nove kosti, razširjena gobasta kostnina in napake v tvorbi sklenine. Ker ima kost precej omejene možnosti odziva na patogene dejavnike in travme, se omenjene spremembe lahko pojavijo zaradi zelo različnih vzrokov. Vendarle njihova kombinacija in lokacija na skeletu, prevladujoče na kosteh lobanje, redko tudi na drugih skeletnih elementih, največkrat kažeta na posledice pomanjkanja hranil in/ali bolezni metabolizma.

Pogosto pomanjkanje hranil je skladno tudi z razumevanjem prehrane in pogostega pomanjkanja živil v antičnem času, posebej pri otrocih.³⁶ Najpogosteje opažene spremembe so namreč najznačilnejše za stres, ki ga telo občuti bodisi zaradi premalo zaužitih hranil (predvsem različnih vitaminov in mineralov) ali nezmožnosti telesa, da bi zaužita hranila absorbiralo. Oboje je seveda lahko povezano tudi z različnimi drugimi dejavniki, npr. prebolevanjem bolezni, genetskimi predispozicijami, težav pri porodu in podobno. Ločevanje med različnimi vzroki oziroma pomanjkanji je sicer izredno težavno, saj so si spremembe lahko zelo podobne. Poleg tega pomanjkanja različnih hranil pogosto nastopajo skupaj ali pa povzročijo verižno reakcijo, denimo pomanjkanje vitamina C in posledične krvavitve vodijo v anemijo.³⁷ Med patološkimi spremembami je pogosto opažen tudi karies, ki se pojavlja že na mlečnih zobeh, verjetno zaradi slabe ustne higiene in prehrane, osnovane na ogljikovih hidratih. Znano je, da so v rimskem času zaužili precej žitaric,³⁸ tudi prehod iz dojenja na gosto hrano je bil osnovan pretežno na žitaricah.³⁹

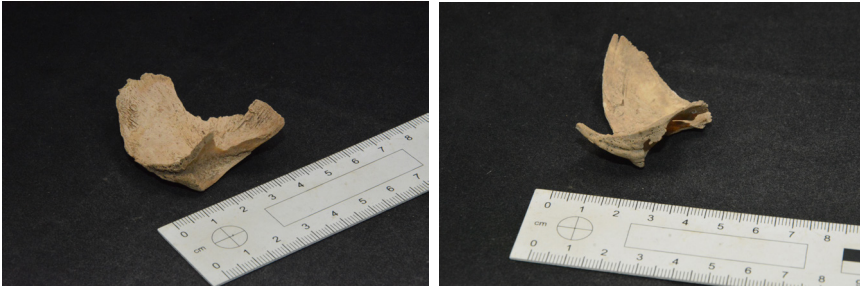
Slika 3: Hipoplazija sklenine, napaka v njeni tvorbi, ki je lahko posledica pomanjkanja hranil, avitaminoz, prezgodnjega poroda oziroma na splošno fiziološkega stresa (okužbe, zastrupitve, mraz, vročina, mišični napor). Foto Tamara Leskovar.

³⁶ Garnsey, *Food and Society*, 51–52.

³⁷ Walker et al., »Causes of porotic hyperostosis«. Rivera in Mirazón Lahr, »New evidence suggesting dissociated etiology«. Brickley in Ives, *Bioarchaeology of metabolic bone disease*.

³⁸ Garnsey, *Food and Society*, 12–13.

³⁹ Garnsey, *Food and Society*, 107.

Slika 4: Poroznost lobanjskih kosti zaradi pomanjkanja hranil. Foto Tamara Leskovar.

Druge patološke spremembe ali travme so zelo redke. Seveda pa se na skeletu opazijo le kronična stanja ali poškodbe, ki neposredno poškodujejo kost (npr. zlomi). Sprememb mehkih tkiv ne moremo opaziti.

KJE SO EMONSKI OTROCI?

Po pregledu izbranih najdišč zaključujem, da je velika večina antropološko določenih otroških pokopov v Emoni skeletnih, in teh je glede na ocene smrtnosti premalo. Tudi drugje po nekdanjem rimskem ozemlju otroških grobov običajno ni veliko, pričakovani odstotek dosegajo na le redkih najdiščih.⁴⁰

Razlogov za to je več. Prvi je majhen delež doslej antropološko proučenih ostankov ter občutljivost oziroma slaba ohranjenost otroških kosti. Prav tafonomski dejavniki so pri otroških kosteh izraziti: otroške kosti so manjše in bolj krhke kot kosti odraslih, njihova gostota je nižja, zato na njihovo ohranjanje različni dejavniki (vrsta grobne arhitekture, globina pokopa, kislost prsti, temperatura tal) praviloma močnejše vplivajo. Zaradi majhnosti in fragmentarnosti je pomembno prepoznavanje in uporaba ustrezne izkopavalne metodologije tako v terenski kot poterenski fazi. Gradivo iz starejših izkopavanj, ki so tekla ob drugačni metodologiji in hudem časovnem pritisku, je težko primerljivo z recentnimi korpusi.

Brez antropološke analize ne moremo trditi, da je nek pokop otroški, saj otroški pokopi v veliki večini nimajo tipičnih pridatkov oziroma takih, ki bi se pojavljali zgolj v otroških grobovih. Fizična antropologija pri ohranjenih otroških ostankih lahko dokaj natančno določi starost; ker otroški skelet raste in gre skozi dobro sledljive razvojne faze (še posebej če so ohranjeni zobje), je starost lahko določena veliko bolj natančno kot pri odraslih, kjer se spremljajo le še obrabe, ki so precej odvisne od človekove aktivnosti. Vendar pa se je v preteklosti otroške ostanke v glavnem določevalo v široki starostni kategoriji

40 Carroll, »Infant death«, 103–104.

infans I in infans II.⁴¹ Zato je na podlagi starejših antropoloških podatkov težko odgovarjati na vprašanje, kje so emonski novorojenčki in dojenčki.

Kot smo videli pri najdišču Kongresni trg, je vzrok za nizko število odkritih otroških pokopov, še posebej pokopov nedonošenčkov, novorojenčkov in dojenčkov, morda tudi v obstoju specializiranih odsekov grobišč, kjer so otroški pokopi oziroma je le-teh več, oziroma se je vanje deponiralo/pokopavalo določene starostno specifične skupine otrok.⁴² Ne pa nujno, na primer, na grobišču v Šempetru pri Celju, kjer je bilo odkritih 5 skeletov novorojenčkov, ti niso bili pokopani na posebnem prostoru, ampak sporadično med drugimi žganimi grobovi iz časa druge polovice 1. – konca 2. stoletja.⁴³

Poleg tega se depozicije/pokopi tako majhnih otrok lahko pojavljajo tudi v naseljih. Trije skeleti novorojenčkov so bili odkriti na osrednjem delu najdišča Kongresni trg, na območju, kjer so od 1. stoletja naprej stali obrtni in bivanjski objekti emonskega predmestja.⁴⁴ Grobovi so bili odkriti na območju objekta B2, z grobno konstrukcijo,⁴⁵ starost pokopanih pa je ocenjena na 40 tednov, torej gre za donošene oziroma že nekaj dni/tednov stare otroke.⁴⁶ Podobne primere otroških inhumacij pod ali v bližini stavb v urbanem okolju ali na podeželju poznamo iz rimske Britanije,⁴⁷ Galije in Italije; tovrstno prakso omenjata tako Juvenal⁴⁸ kot Plinij.⁴⁹ Podobno kot zgoraj naveden primer depozicije novorojenčkov/nedonošenčkov na posebnem prostoru je tudi njihov pokop pod/med stavbami interpretiran kot indikacija njihovega posebnega stanja, še spojenega z materjo/družino, saj naj bi hiše, pod katerimi so bili pokopani, omogočale nadaljevanje te simbolne in prostorske vezi.⁵⁰

Drugačen odnos do otrok te starostne skupine zasledimo tudi v običaju poimenovanja otroka šele osem oziroma devet dni po rojstvu in navadah po zaključenem obdobju 40 dni po rojstvu.⁵¹ V tem času je minilo najbolj kritič-

41 Variacije v terminologiji in starostnih kategorizacijah so problem v bioarheoloških študijah nasploh: različne antropološke šole različno razmejujejo in poimenujejo starostne kategorije. Pri nas v glavnem velja, da kategorija infans I obsega 0-6 let, infans II pa 7-14 let.

42 Kot temeljito raziskan primer depozicije novorojencev na neuradnem prostoru iz grško-rimskega sveta navajamo t.i. »vodnjak kosti« z atenske agore. Tam je bilo v 2. stol. pr. n. št. deponiranih več kot 460 umrlih, večinoma novorojenčkov, skupaj s predmeti in ostanki več kot 150 psov, ki morda nakazujejo, da je bila depozicija namenska oziroma neka vrsta pogreba. Prim. Liston, Rotroff, Snyder, Agora bone well.

43 Mackensen, »Körperbestattete Neonaten«, 336. Nekaj paralel za Francijo, Švico in Nemčijo navaja Carroll, »No part in earthly things«, 41.

44 Masaryk, *Poročilo o arheoloških raziskavah Kongresni trg*, 16.

45 Hrustel, *Poročilo o arheoloških raziskavah Kongresni trg*, 22.

46 Po danes veljavni medicinski definiciji so nedonošenčki otroci, rojeni pred 37 tednom nosečnosti.

47 Millett in Gowland, »Infant and child burial rites«, 174–187.

48 *Saturae* 15.139.

49 *Naturalis historia* 7.15.72.

50 Millett in Gowland, »Infant and child burial rites«, 185–187.

51 Carroll, »Archaeological and epigraphic evidence«, 152.

no obdobje visoke smrtnosti novorojencev. S tem je povezana ideja, na katero naletimo v pisnih virih, naj se za malimi otroci ne žaluje oziroma naj se žalovanje za njimi omeji.⁵² To je med raziskovalci sprožilo številne debate o rimskem odnosu do otrok in zaključek, da kulturni običaji, ki na videz sugerirajo čustveno distanco od majhnih otrok ne pomenijo vedno odsotnosti čustev oziroma žalosti.⁵³ Prej gre za družbeno omejevanje psihofizičnih resursov družbe z visoko smrtnostjo zelo majhnih otrok in za neke vrste »navajenost« na stalno visoko smrtnost.⁵⁴

Na primeru najdišča Kozolec se sprašujeva, ali je bil doslej en del »manjkajočih« emonski otrok »skrit« tudi v žganih grobovih, ki se jih pri nas antropološko raziskuje šele v zadnjem času. Na tem najdišču severnega grobišča Emone je videti, da so otroci od prvega leta starosti v zgodnjem rimskem času pokopani na formalnih grobiščih, kot ostali člani skupnosti. Včasih so pokopani skupaj s še nekom, praviloma odraslim, včasih pa tudi otrokom, v skupnem grobu. Ena od prvih antropoloških analiz kremiranih ostankov iz Emone, ki je tudi pokazala na možnost več posameznikov, pokopanih v skupnem žganem grobu, je poročilo Aline Wiercinske, ki je antropološko pregledala nekaj do takrat arheološko izkopanih grobov in ugotovila v grobu Pl623 iz 2. stol. dvojni pokop odraslega moškega in šest do sedem let starega otroka, v grobu Pl732 iz 1. stol. pa trojni pokop moškega starega od 18 do 20 let, ženske stare 14 ali 15 let, in tri do pet let starega otroka.⁵⁵ V slednjem je kosti moškega očitno več, saj Wiercinska piše, da so morda kosti drugih dveh posameznikov dodali simbolično.⁵⁶ Nekoliko podobna je bila situacija na Laurinovi ulici v Vipavi, kjer ocenjujejo, da je bila v posamezni žari približno četrtina kremiranega skeleta, nekaj žganine ali žganih kosti pa zunaj žare, bodisi namenoma kot del pogrebne obreda ali zaradi postdepozicijskih procesov.⁵⁷ Rebecca Redfern in Rebecca Gowland za nekatera britanska najdišča, kjer ocenjujejo da je bilo v grob pokopanega 50% ali manj celotnega kremiranega skeleta, domnevata, da so bile za pokop izbrane samo določene kosti.⁵⁸

Pri vprašanju, ali je bilo več posameznikov pokopanih v isti grob slučajno ali namenoma, in če slednje, ali v celoti ali zgolj deloma simbolično, nam posodje in deli noše ter osebnih predmetov, odkritih v teh grobovih, ne povedo dosti. Kajti pridatkov, ki bi bili tipični izključno za otroke, je v emonskih grobovih nasploh malo, v žganih grobovih na najdišču Kozolec pa jih ni. Poleg

52 Carroll, »Archaeological and epigraphic evidence«, 155–156; Carroll, »Infant death and burial«, 99–100.

53 Carroll, »Archaeological and epigraphic evidence«, 157–159; Carroll, »Infant death and burial«, 100–102; Larsson-Lovén, »... and lefts his parents in mourning ...«, 159–160.

54 Leas, *Disabilities*, 25.

55 Wiercińska, »Some anthropological remarks«, 328–331 in tabela 1.

56 Wiercińska, »Some anthropological remarks«, 328.

57 Tratnik, »Rimsko grobišče v Vipavi«, 282.

58 Redfern in Gowland, »A bioarchaeological perspective«, 114.

tega je težko reči, ali je količina/struktura pridatkov v dvojnih grobovih v zgodnjem času drugačna kot v enojnih, saj je antropološko pregledanih žganih emonskih grobov zaenkrat malo, kar otežuje primerjave.

Nove raziskave utegnejo potrditi, da imamo na zgodnjem grobiščih dvojne ali trojne grobove, v katerih je eden od pokopanega »para« običajno otrok. Navedli smo že grobišče na Laurinovi ulici v Vipavi, kjer je bilo leta 2005 dokumentiranih 12 (izkopanih 9) zgodnjem grobov.⁵⁹ V isto grobno jamo je bilo pokopanih več pokojnikov zaporedoma, zato so interpretirani kot družinski grobovi. Antropološke analize so pokazale, da je v posamezni žari lahko po en pokojnik, ponekod pa jih je več, običajno sta »v paru« odrasli in otrok (npr. grob 3B, žara 40, odrasla ženska in dva otroka; isti grob, žara 41, odrasla in nedorasla oseba).⁶⁰ Običajno je vsak pokojnik v svoji žari. V 28 grobovih rimskodobnega žganega grobišča na Marofu na Igu so bili človeški ostanki prepoznani v 23 grobovih, od katerih je bil eden (grob 9) dvojni, pokop odraslega in otroka. V času pisanja tega prispevka je v pripravi tudi objava raziskav na območju Ribnice, antične postaje Romule. Neobjavljeno antropološko poročilo navaja, da je bilo v 100 žganih grobovih pokopanih minimalno 113 oseb, devet pokopov je bilo dvojnih, trije trojni.⁶¹ Pri dvojnih pokopih gre v vseh primerih za pokop odrasle osebe in otroka, pri trojnih za pokopa dveh zrelih/starejših oseb in otroka.⁶²

Najdišča, kot sta Kozolec in Kongresni trg, usmerjajo k razmišljanju, da so delno, morda v določenem časovnem obdobju, bodisi v nekaterih pokrajinah ali naseljih, bodisi določena skupina ljudi, pokopavala novorojenčke/nedonošenčke na en način, skeletno in včasih tudi na posebnem prostoru, nekoliko starejše otroke včasih kot skupno kremacijo z odraslimi, odrasle pa, poleg skupnih z otroci, tudi kot samostojne kremacije. Razlike med načinom depozicije trupla glede na starost pokojnika so dokumentirane tudi drugje po rimskem svetu, vendar je obseg teh razlik variabilen znotraj regij in med regijami ter skozi čas.⁶³ Na primer, od vključno 4. stol. naprej je, domnevno zaradi vpliva krščanstva, v Britaniji opazno več pokopov novorojenčkov v uradnih grobiščih.⁶⁴

Relativna maloštevilnost pokopov dojenčkov in majhnih otrok v skupnih grobiščih z odraslimi je ugotovljena tudi za prazgodovino. Raziskovalci ugotavljajo, da gre prej za rezultat kulturnih izbir, ne tafonomskih dejavnikov: najmlajši člani družbe so bili deležni drugačnega pokopa kot drugi in v nekem deležu/pokrajinah/kulturah na način, ki arheološko ni viden.⁶⁵

59 Tratnik, »Rimsko grobišče v Vipavi«.

60 Tratnik, »Rimsko grobišče v Vipavi«, 256.

61 Leskovar in Lisič, *Antropološka analiza najdišča Ribnica na Dolenjskem*, 100, 12.

62 Leskovar in Lisič, *Antropološka analiza najdišča Ribnica na Dolenjskem*, 14.

63 Carroll, »Infant death and burial«, 102–111.

64 Watts, »Infant burials«.

65 Murphy in Le Roy, »Introduction«, 4–6.

Slika 5: Najdišče Kozolec, grob 27, skeletni pokop nedonošenčka (starost 26–30 tednov) v amfori, datiran v 4.–1. pol. 5. stol. Foto Grega Babič /MGML.

ZAKLJUČEK

Antropološke analize človeških ostankov iz žganih zgodnjerskih grobov na najdišču Kozolec so pokazale, da so bili lahko v enem žganem grobu pokopani ostanki dveh ali treh oseb. To je pomemben doprinos k razumevanju rimskih žganih grobišč.⁶⁶ Postavlja nam nova vprašanja o tem, kako se je sežigalo umrle, pobiralo njihove ostanke in kako se je pokopavalo, ter koliko umrlih je bilo namensko pokopanih v en grob.⁶⁷ To število je lahko pomembno višje, kot če kot doslej domnevamo, da je en žgani grob enako en pokojnik.

Zaključujeva, da bomo s sodobno, natančnejšo metodologijo izkopavanj ter z več opravljenimi antropološkimi analizami tudi o vprašanju, zakaj najdemo tako malo otroških ostankov, sčasoma vedeli več. Meniva, da se bo z novimi raziskavami bolj očitno pokazala tudi razlika med pokopi otrok v zgodnjerskem in v poznorskim obdobju.

Poleg tega je očitno, da ni prenizko samo število otroških grobov, ampak emonskih grobov nasploh. Čeprav se zdi, da je doslej dokumentirano število

⁶⁶ Za rimskodobne žgane grobove z več posamezniki v Britaniji prim. Millett in Gowland, »Infant and child burial rites«, 178–179.

⁶⁷ Teža sežganih ostankov nam tu ni v pomoč. Odvisna je namreč od načina sežiga, velikosti osebe, načina pobiranja kosti iz grmade, rituala pokopa (pokop vseh žganih ostankov ali le enega dela; pokop žganih ostankov v žari/depozicija v jamo/raztres po vsej jami) ter načina izkopavanja. Vedno pa je močno pod ocenjenim povprečjem. Pri modernih kremacija odraslih oseb je teža od 1000 do 2400 g, pri arheoloških zelo variira.

emonski grobov, skoraj 4000, zelo visoko, jih je ob najnižji oceni števila prebivalstva v Emoni za samo dve generaciji. Gotovo je eden od razlogov dejstvo, da vsi emonski grobovi še niso bili odkriti, oziroma emonska grobišča še niso bila v celoti raziskana. Poleg tega jih je bilo določeno število uničenih zaradi gradbenih posegov, propada ostankov, pomanjkljivih raziskav. Ne moremo izključiti tudi možnosti, da so nekateri umrli Emonci – ne samo otroci, tudi odrasli – pokopani na lokacijah izven uradnih grobišč ali na način, ki ga z arheološkimi raziskavami ne zaznamo.

Bernarda Županek
Muzej in galerije mesta Ljubljane
Mestni muzej Ljubljana
bernarda.zupanek@mgml.si

Tamara Leskovar
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
tamara.leskovar@ff.uni-lj.si

BIBLIOGRAFIJA

- Bešter, Helena. *Prvo strokovno poročilo o arheoloških raziskavah ob gradnji in arheoloških izkopavanjih v Ljubljani v parku Ajdovščina zaradi obnove vročevodnega omrežja*. Neobjavljeno strokovno poročilo. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, Arheološki raziskovalni konzorcij za Ljubljano, 2022.
- Brečić, Jerica in David Badovinac. *Poročilo o arheoloških raziskavah na območju gradnje parkirne hiše v Ljubljani Kongresni trg, februar 2009–maj 2011*, Zvezek VII od XI. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2011.
- Brickley, Megan B. in Rachel Ives, *The bioarchaeology of metabolic bone disease*. Oxford: Academic Press, 2008.
- Caroll, Maureen. »Infant death and burial in Roman Italy«. *Journal of Roman Archaeology* 24, 2011, 99–120.
- Caroll, Maureen. »‘No part in earthly things’. The death, burial and commemoration of newborn children and infants in Roman Italy.« V: Mary Harlow in Lena Larsson Lovén, ur., *Families in the Roman and Late Antique world*, 41–63. London in New York: Continuum International Publishing Group, 2012.
- Caroll, Maureen. »Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman world.« V: Sally Crawford, Gillian Shepherd in Dawn M. Hadley, ur., *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, 148–164. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Caroll, Maureen. *Infancy and earliest childhood in the Roman world. ‘A fragment of time.’* Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Draksler, Matej, Matic Perko, Marko Sraka, Tina Žerjal, Ana Plestenjak, Rene Masaryk, Karla Varga, Karla, Andreja Krašna in Lina Furlan. *Prvo strokovno poročilo o predhodni*

- arheološki raziskavi – arheološko izkopavanje in arheološke raziskave ob gradnji na Trgu mladinskih delovnih brigad v Ljubljani. Neobjavljeno strokovno poročilo. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, Arheološki konzorcij za Ljubljano, 2022.
- Fox, Sherry C. »The bioarchaeology of children in Graeco-Roman Greece.« V: Mari-Dominique Nenna ur., *L'enfant et la mort dans l'Antiquité II*, 409–427. Alexandrie: Centre d'Études Alexandrines, 2012.
- Garnsey, Peter. *Food and Society in Classical Antiquity*. Key Themes in Ancient History. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Gaspari, Andrej. »*Apud horridas gentis ...*« Začetki rimskega mesta Colonia Iulia Emona / *Beginnings of the Roman Town Colonia Iulia Emona*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljana, 2010.
- Hofman, Barbara. *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih na lokaciji Ljubljana-Tobačna 2009, parc. št. 188/1, 188/2 in 18894 k. o. Gradišče II, EŠD 18810 Ljubljana – Arheološko najdišče ob Tržaški cesti*. Neobjavljeno strokovno poročilo. Ljubljana: Okra, 2009.
- Hrustel, Jožica. *Poročilo o arheoloških raziskavah na območju gradnje parkirne hiše v Ljubljani Kongresni trg, februar 2009–maj 2011, Zvezek III od XI*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2011.
- Laes, Christian. *Disabilities and the disabled in the Roman world. A social and cultural history*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Larsson Lovén, Lena. »'... and left his parents in mourning ...' . Grief and commemoration of children on Roman memorials.« V: Hedvig von Ehrenheim in Marina Prusac-Lindhagen, ur., *Reading Roman emotions, Visual and textual interpretations*, 149–162. Acta instituti Romani regni Sueciae, Series 4 (64): 2020.
- Leskovar, Tamara. *Interno poročilo antropoloških analiz človeških posmrtnih ostankov iz arheološkega najdišča Kongresni trg v Ljubljani*. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Center za interdisciplinarne raziskave v arheologiji, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, 2023.
- Leskovar, Tamara in Nidija Lisić. *Antropološka analiza človeških posmrtnih ostankov iz najdišča Ribnica na Dolenjskem*. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Center za interdisciplinarne raziskave v arheologiji, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, 2023.
- Mackensen, Mihael. »Körperbestattete Neonaten in der Römischen Nekropole von Šempe-ter.« *Arheološki vestnik* 29 (1978): 336–342.
- Maria A. Liston, I. Rotroff, Susan in Lynn M. Snyder. *The Agora bone well*. Hesperia Supplement Series 50, American School of Classical Studies at Athens, 2018.
- Masaryk, Rene. *Poročilo o arheoloških raziskavah na območju gradnje parkirne hiše v Ljubljani Kongresni trg, februar 2009–maj 2011, Zvezek I od XI*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2011.
- Millet, Martin in Rebecca Gowland. »Infant and child burial rites in Roman Britain: a study from east Yorkshire.« *Britannia* 46 (2015): 171–189.
- Miškec, Alenka, Bernarda Županek, Špela Karo in Gojko Tica. *Severno emonsko grobišče – raziskave na najdišču Kozolec*. Situla 45. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2020.
- Mulh, Tadeja. *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih na lokaciji Potniški center Ljubljana 2007/2008*. Neobjavljeno strokovno poročilo. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2008.
- Murphy, Eileen in Mélie Le Roy. »Introduction: Archaeological children, death and burial.« V: Eileen Murphy in Mélie Le Roy, ur., *Children, death and burial, Archaeological discourses*, 1–18. Oxbow in Philadelphia: Oxbow books, 2017.

- Pavković, Sandra, Matej Draksler, Anja Ipavec, Tina Žerjal, Jerica Brečić, Iris Bekljanov Zidanšek, Andreja Krašna, Lina Furlan in Rok Klasinc. *Prvo strokovno poročilo o predhodni arheološki raziskavi – arheoloških raziskavah ob gradnji in arheološkem izkopavanju – v Ljubljani na Tržaški cesti zaradi ureditve površin za pešce in kolesarje ter menjave komunalne infrastrukture*. Neobjavljeno strokovno poročilo. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, Arheološki konzorcij za Ljubljano, 2021.
- Redfern, Rebecca in Rebecca Gowland. »A bioarchaeological perspective on the pre-adult stages of the life course: implications for the care and health of children in the Roman empire.« V: Mary Harlow in Lena Larsson Lovén, ur., *Families in the Roman and Late Antique world*, 111–140. London in New York: Continuum International Publishing Group, 2012.
- Rivera, Frances in Marta Mirazón Lahr. »New evidence suggesting a dissociated etiology for cribra orbitalia and porotic hyperostosis.« *American Journal of Physical Anthropology* 164 (2017): 76–96.
- Rohnbogner, Anna. *Dying young. A bioarchaeological analysis of child health in Roman Britain*. BAR British series 637, Archaeology of Roman Britain 7. Oxford: BAR Publishing, 2022.
- Saller, Richard P. *Patriarchy, property and death in the Roman family. Cambridge studies in population, economy and society in past time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Scheidel, Walter. »Roman age structure: evidence and models.« *Journal of Roman Studies* 9 (2001): 1–26.
- Séguy, Isabelle. »Current trends in Roman demography and empirical approaches to the dynamics of the Limes population.« V: Verhagen, Philip, Jamie Joyce in Mark. R. Groenhuijzen, ur., *Finding the Limits of the Limes. Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, Computational Social Sciences series, 23–41. New York: Springer Cham, 2019.
- Šašel, Jaro. »K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi.« V: *Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografijo*, Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani, 35–45. Ljubljana: Kronika, 1984.
- Škvor Jernejčič, Brina in Petra Vojaković. »Grobišča iz starejše železne dobe v Ljubljani. Različni načini pokopa kot kazalci heterogenih prazgodovinskih družbenih identitet.« *Arheološki vestnik* 74 (2023): 591–632.
- Tomazo-Ravnik, Tatjana. »Emonec z antropološkega vidika.« V: *Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografijo*, Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani, 51–56. Ljubljana: Kronika, 1984.
- Toškan, Borut, Mateja Kovač in Tjaša Tolar. »Bioarheološke raziskave rimskodobnega grobišča Marof na Igu: antropologija, arheozoologija, arheobotanika.« *Arheološki vestnik* 73 (2022): 281–312.
- Tratnik, Vesna. »Rimsko grobišče na Laurinovi ulici v Vipavi.« *Arheološki vestnik* 65 (2014): 255–322.
- Walker, Philip L., Rhonda R. Bathurst, Rebecca Richman, Thor Gjerdrum in Valerie A. Andrushko. »The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis.« *American Journal of Physical Anthropology* 139 (2009): 109–125.
- Watts, Dorothy J. »Infant burials and Romano-British Christianity.« *The Archaeological Journal* 146 (1989): 372–383.

- Wiercińska, Alina. »Some anthropological remarks on human remains from the Dravlje and Emona necropolis.« *Arheološki vestnik* 29 (1978): 324–332.
- Županek, Bernarda. »Late Roman Emona: Understanding the transformation of the city.« *Zgodovinski časopis* 75, št. 1–2 (2021): 26–41.
- Županek, Bernarda in Mateja Ravnik. A topography of death: the funerary landscape of Emona. Predavanje na kongresu Experiencing the landscape in Antiquity 3, Panel 11: Sit tibi terra levis, Per una ricostruzione del paesaggio funerario antico. Rim: Università Tor Vergata, 31.5.2023.

IZVLEČEK

V prispevku raziskujeva vprašanja, povezana z zdravstvenim stanjem in smrtnostjo otrok v Emoni. V ospredje postavljava diskrepanco med ocenjeno visoko smrtnostjo otrok v rimskem času in relativno nizkim odstotkom doslej odkritih otroških grobov v Emoni. Rezultati analiz kremiranih ostankov iz nekaterih zgodnjericinskih emonskih grobov kažejo, da je bila v posamezen grob včasih pokopana več kot ena oseba, pogosto skupaj odrasli in otrok. V prispevku se sprašujeva, ali so to doslej neodkriti pokopi emonskih otrok, in iščeva tudi druge možne razlage. Poleg tega podajava nekaj informacij o zdravstvenem stanju emonskih otrok na osnovi doslej pregledanega gradiva.

Ključne besede: Emona, rimski čas, otroci, novorojenci, umrljivost, pokopi, žgan pokop

ABSTRACT

Where Are Emona's Children?

The article investigates issues related to children's health status and mortality in Emona. It emphasises the discrepancy between the estimated high child mortality in Roman times and the relatively low percentage of child graves discovered in Emona so far. The results of analyses of cremated remains from some early Roman Emona graves suggest that multiple individuals were sometimes buried in a single grave, often adults and children together. The article inquires whether these may be the previously undiscovered burials of the Emona children, exploring other possible explanations as well. Furthermore, some information is provided about the health status of the Emona children based on the materials examined thus far.

Keywords: Emona, Roman era, children, newborns, mortality, burials, cremation burial

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.85-104>

Filip Draženović

Vzgoja po antično v zgodnjem srednjem veku – vladarsko zrcalo Diega de Saavedre Fajarda

UVOD

Vzgoja je imela pomembno mesto v humanistični misli, pri čemer je imela vzgoja vladarja¹ še poseben pomen, kar se je kazalo v posebnem žanru »vladarskih zrcal«. V ta žanr sodi tudi delo *Idea de un Príncipe Político Christiano* (prva izdaja 1640, spremenjena izdaja 1642 – v nadaljevanju krajšamo z *Idea*)² španskega diplomata Diega de Saavedre Fajarda, ki je bilo posvečeno 11 letnemu prestolonasledniku Balthasarju Carlosu, sinu Filipa IV,³ in bo služilo kot vir pričujočega razmisleka. Razen prikaza vzgoje se bo analiza osredotočila na primerjavo Saavedrovih vzgojnih praks z antičnimi ter predstavila antične vire, ki jih je avtor uporabljal, ter njihovo umeščanje v način argumentiranja.

Diego de Saavedra Fajardo se je rodil leta 1584 in umrl leta 1648. V Salamanci je študiral kanonsko pravo, potem pa deloval kot odposlanec španskega kralja – bil je odposlanec v Švici, sodeloval pri mirovnih pogajanjih v tridesetletni vojni, kjer je veljal za enega najpomembnejših španskih odposlancev. Njegove številne izkušnje so legitimirale njegovo pisanje.⁴ Bil je eden tistih avtorjev, ki je, četudi je izhajal iz katoliškega okolja, premostil konfesionalne

-
- ¹ V besedilu bom uporabljal pojem vladar kot generični termin za različne tipe oblastnikov.
 - ² Saavedrino delo bom navajal v besedilu (prva rimska številka pomeni številko zvezka, druga številko eseja, arabska številka pa prinaša stran iz angleškega prevoda); ostale vire navajam pod črto. Glede spremenjene izdaje je pomenljivo, da do sprememb ni prišlo zgolj v besedilu, ampak tudi pri upodobitvi nekaterih emblemov, čemur se bomo posvetili v nadaljevanju. O izdajah glej Bireley, *The Counter-Reformation Prince*.
 - ³ Ne glede na vse Balthasarju Carlosu (1629–1646) vzgoja ni mogla pomagati pri vladanju, saj je preminil že pri 17 letih in ni nikoli zasedel španskega prestola.
 - ⁴ O Saavedri gl. Bireley *The Counter-Reformation Prince*; Dowling, *Diego de Saavedra Fajardo*.

razlike in veljal za enega najbolj branih avtorjev v svojem obdobju. Zaradi številnih ponatisov, tako izvirnika kot prevodov, je bila knjiga izjemno dostopna. Kot zapiše Dietmar Peil, je, četudi ne gre za prvo emblematično knjigo na področju vladarskih zrcal, postala ena najuspešnejših in je veljala za referenco pri oblikovanju zrcal skozi celotno drugo polovico 17. stoletja.⁵ Od zgodnjih del s področja politične emblematike se razlikuje po tem, da poudarek ni zgolj na emblemu, ampak predvsem na besedilu, ki usmerja razumevanje. Delo je zbirka esejev z osnovno temo, in četudi nit pripovedi sledi princu od zibelke do groba, lahko bralec delo začne brati kjerkoli. Ravno esejistični pristop odlikuje *Ideo*, saj pomeni prelom v podajanju politične misli. Dodatno vrednost dela predstavljajo emblemi, svojevrsten način argumentacije in specifičen način razmišljanja, ki je bil v sozvočju z literarnim okusom časa.⁶ Eno izmed pravil emblematike je bilo, da podoba nikoli ne sme biti tako očitna, da bi jo bralec takoj razumel, a hkrati ne tako nejasna, da bi je ne bilo mogoče razvozlati. Predvsem je morala biti prijetna na pogled, njeno razlago pa je dopolnila maksima, ki je vsebovala moto oz. premiso (po večini moralno) ter je bila izražena jedrnato in domiselno.

Vladarsko zrcalo lahko definiramo kot literarno zvrst poučne narave, ki obravnava pravilno vedenje in vladanje monarhov, s prikazom idealnega državnege reda in vladarske službe, pri čemer ne zanemari širše obravnave etične misli, v katero so postavljeni.⁷ Dela niso bila namenjena izključno vladarjem, saj je bil krog bralcev širši, o čemer priča tudi Saavedrov predgovor, saj z *Ideo* ne želi koristiti le mlademu princu, »ampak vsem vladarjem zdaj in v prihodnosti« (nepaginiran predgovor). Na vladarska zrcala lahko gledamo kot na hibriden žanr, ki jih povezuje skupni namen: moralna in politična vzgoja vladarjev. Uporabna so tako za analizo kot legitimizacijo predmoderne družbe. Večina razprav ni bila načrtovanih v smislu dejanskih učnih načrtov pravih vladarjev. Veliko bolj gre za razmišljanje o ureditvi in zamišljanju skupnosti ter način posredovanja etično-političnih sporočil oz. kreposti, potrebnih za vladanje ter sodelovanje v političnem življenju, ter nekakšen opomin vladarju o pomembnosti morale.⁸ Izpostaviti velja posredovanje temeljnih vrlin, ki bi jih moral posedovati vladar. Med temi so pravičnost, pobožnost, usmiljenje, velikodušnost, preudarnost, dobrodelnost, odločnost, pogum ...

5 Peil, »Emblematische Fürstenspiegel«, 56

6 Že v naslovu Saavedra izpostavi, da so emblemi »posebnost« njegove knjige: *representada encien empresas*. Saavedra v predgovoru eksplicitno zapiše, da njegov namen ni pojasnjevanje emblemov, ampak morajo le-ti ostati delno skriti. Literatura o emblemih je številna, kot osnovno izhodišče lahko služi delo Daly, *The Emblem in Early Modern Europe*.

7 Med obsežno literaturo velja izpostaviti: Peil, »Emblematische Fürstenspiegel im 17. und 18. Jahrhundert«; Singer, *Die Fürstenspiegel*; Mühleisen in Stammes, *Politische Tugendlehre und Regierungskunst*.

8 Že Erazem je v *Institutio principis Christiani* (1516) vladarsko zrcalo usmeril predvsem v učenje kreposti.

Pri razdelitvi *Idee* bomo sledili razdelitvi, ki jo je vpeljal sam avtor. Ta jo je razdelil na šest sklopov: prvih 6 poglavij se ukvarja z vzgojo vladarja, naslednjih 31 esejev (tj. 7–38) z vprašanjem, kako naj se vladar vede. Temu sledi 11 esejev o vprašanju odnosa do podložnikov in tujcev (38–48). Emblemi med 49 in 58 so posvečeni obnašanju vladarja do uradnikov, štirinajst poglavij (59–72) pa vladarskim načelom. O obnašanju v notranji ali zunanji politiki vladarja poučujejo primeri med 73 in 95, vodenje vojske k zmagi in mirovne pogodbe obsegajo štiri poglavja (96–99), zadnji dve pa sta posvečeni starosti in smrti.

VZGOJA

Naj v pričujočem prispevku vzgojo⁹ opredelimo na dva načina. V ožji definiciji naj pomeni vzgojo otrok, tj. pedagogiko. V širši definiciji pa naj označuje (samo)spoznanje človeka in sveta, kar povzema pojem *paideia* (παιδεία). Le-to najbolje povzame izrek iz Delfov: spoznaj samega sebe, *gnôthi seautón* oz. *Nosce te ipsum*.¹⁰ Temu toposu lahko sledimo skozi celotno zgodnjenevovski obdobje kot tudi skozi Saavedrino delo. Na to misel nas na najbolj neposredno opomni v sedmem eseju (I, VII, 52), kjer izpostavi, da mora vladar znati obvladati sebe in svoje strasti – kdor ni zmožen vladati sebi, ne more vladati drugim. Vzgoja je za predmoderno širši pojem kot zgolj izobraževanje in usvajanje znanja, saj je njen namen oblikovanje značaja in je poučevanje kreposti.¹¹ Znanje je bilo, tako kot krepost, nekaj, kar je bilo deloma pogojena z prirojeno naravno dispozicijo,¹² a ga je bilo nujno potrebno izboljšati z vzgojo, izobraževanjem in prakso. Kot je navedel Kvintilijan, in po njem povzel Saavedra: »Vse, kar umetnost izpopolnjuje, izvira iz narave, »toda najbolj spretni (govorniki) dolgujejo več pouku kot naravi.«¹³

V tem oziru se zastavlja vprašanje, ali se vladar kot tak že rodi ali se oblikuje z vzgojo? Tako eno kot drugo – če ne bi bil plemenitega rodu, mu vsa vzgoja ne bi pomagala. In obratno: četudi ga rojstvo legitimira za vladanje (pri Saavedri je monarhija dedna), neuk vladar ne sme vladati, saj bi njegova

-
- 9 Za vzgojne ideale antike glej: Bonner, *Education in Ancient Rome*; Morgan, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*; Vidmar, *Vzgoja in izobraževanje v antiki in srednjem veku*; za humanistične ideale glej Bushnell, *A Culture of Teaching*; Hellerstedt, »From Ingenium to Virtus«; isti: »Praeses and Praeceptor«.
 - 10 Z njim sta tesno povezana izreka spoznaj drugega, družbo, in spoznaj Boga. Poznavanje samega sebe je najpomembnejši del preudarnosti. S poznavanjem samega sebe, pravi Saavedra, lahko človek sledi poti zmernosti, kajti le s poznavanjem svojih strasti, svojih nagnjenj, načina, kako se odziva na zunanji svet, svojih pomanjkljivosti in slabosti ter svojih dobrih lastnosti, lahko nauči se obvladati (II, LXIX, 152).
 - 11 Kot povzame Saavedra: Izobraževanje izboljša dobre in pouči slabe (I, II, 11), kar podkrepi z navedkom iz Platonovih *Zakonov*.
 - 12 Prvi stavek prvega eseja je »pogum se rodi, ne pridobi«. Tako se duh posameznika pokaže že zgodaj (I, I, 2), kar se vidi pri Kiru, ki mu služi kot tipski lik.
 - 13 Quint. *Inst.* 2.8.1–15; za odnos med naravo in vzgojo glej 2.13.15.

vladavina uničila deželo in pridobitve predhodnikov. Vladar ne sme zavladati po naključju, ampak se mora za položaj aktivno pripravljati.¹⁴ Ker pa narava ne more zagotoviti krepostnega vedenja, je potrebna izobrazba, da oblikuje značaj. Ta je prirojen, a ga moramo ustrezno izoblikovati. S tem naletimo na enega izmed paradoksov humanistične izobrazbe. Posameznik se lahko, v teoriji, nauči vsega, a ga pri tem omejuje njegova narava, njegova zmožnost pa je razložena s teorijo o štirih tekočinah (humorjih).¹⁵ Rebecca Bushnell trdi, da renesančni humanizem ni poskušal oblikovati vsakogar v univerzalno idealnega posameznika, a hkrati tudi ni zagovarjal edinstvenosti vsakega posameznika, temveč je identificiral različne »tipe« in opozarjal na razlike (premožnje, spol, starost itd.) ter priznaval omejenost učiteljeve moči nad učenci.¹⁶ Tu sta ključni vprašanji. Kakšno je bilo razmerje med podedovanim talentom ter pridobljenimi veščinami in znanjem? Kako točno se je talent (*ingenium*) razvil v spretnost in moralno vrlino? Kot bo razvidno v nadaljevanju, ima vladar prednost zaradi svojega rodu, ki je hkrati ovira, saj se mu zato želi marsikdo prikupiti, zaradi česar vzgoje vladarja ne smemo zaupati vsakomur. Kdo sploh postane vzgojitelj, če sklepamo, da mora imeti specifična znanja, ki si jih lahko pridobi le pri konkretnem soočanju s političnimi problemi?¹⁷ Ob očetu, ki deluje kot vzgojitelj v prvih letih, predvidi Saavedra še niz drugih vzgojiteljev, katerih moč in vpliv je omejen. Pomembno ni le znanje, ki ga taka oseba ima, ampak način učenja moralnih in intelektualnih vrlin, saj se moramo učiti od verodostojnih. Znanje in vrline se smiselno povezujejo in pogojujejo, s čimer Saavedra udejanja holističen humanistični pristop k vzgoji.¹⁸

14 Pogosto se je zgodilo, da je zavladal kdo, ki se za vlogo vladarja ni aktivno pripravjal, npr. zaradi smrti starejšega brata.

15 Saavedra opozarja na pomen lastnosti otrok in njihove narave, ki jih usmerja in pogojuje, in se osredotoči na fiziognomiko otroškega obraza, ki nam lahko razkrije značaj otroka (I, I, 6). O tem, da je vzgojo potrebno prilagoditi »humorjem« (I, II, 12). Tu velja opozoriti na medicinsko tradicijo, ki je bila razvita v Španiji. Juan Huarte de San Juan je v delu *Examen de ingenios para las ciencias* (1575) na podlagi Hipokratove in Galenove medicinske teorije zgradil metodo, s katero je razloži posameznikovo sposobnost za določeno umetnost ali znanost na podlagi konstitucije telesa, saj je telo vzrok razlik v talentu, saj so vse duše so ustvarjene enake v Božjih rokah. Še posebej je pri tem pomembna suhost oz. vlažnost telesa: slednja »daje prednost odličnemu spominu: naredi možgane voljne, tako da se vanje lažje vtisnejo slike in drugi podatki. Suhost pomaga razumeti, toplota pa spodbuja domišljijo. Hlad je neuporaben za um.« Znaki učenčevega videza, kot so barva in gostota las, ton kože in celo način smeha, nudijo učiteljem namige o temperamentu možganov. Galenska teorija o štirih humorjih je dala razlago, zakaj so otroci še posebej vtisljivi. Menili so, da je za otroke značilen hladen in vlažen temperament, zato so bili mehki in upogljivi. Izobraževanje je bilo tako v celoti mogoče prilagoditi prirojenim individualnim in nacionalnim značilnostim, ki izhajajo iz razlik v telesnem temperamentu. Huarte je trdil, da je nemogoče, da bi se človek odlikoval na več kot enem področju, in da je nujno, da vsak najde poklic, ki mu je »aptum natum«. Pregledno Hellested, »From Ingenium to Virtus«, 74-6

16 Povzeto po: Helmsted, »From Ingenium to Virtus«, 76.

17 Nasproti celotni tradiciji humanistične politične pedagogike stoji nasvet Ludvika XI, ki naj bi kot edino stvar, ki se je mora naučiti njegov sin Karl VIII, izpostavil izrek *qui nescit dissimulare, nescit regnare*. O tem Bakos »Qui Nescit Dissimulare, Nescit Regnare«.

18 Tako je npr. premisa, da ni nič boljše od znanja, podkrepljena z bibličnim navedkom iz knjige Modrosti 8.5.

VZGOJA PRI SAAVEDRI

Na koncu prvega eseja Saavedra začrta premiso svojega razmisleka: »Ker sem s temi emblemi predlagal, da podam natančen model vladarja od zibelke do groba, ne bo narobe prilagoditi začetkov in sloga vsaki posamezni dobi, kot sta naredila Platon in Aristotel (I, I, 7–8).«¹⁹ Na tem mestu ne navaja posameznih spisov obeh mislecev, a je iz nadaljevanja opombe razvidno, da je imel v mislih Aristotelovo *Politiko* in Platonove *Zakone*. Saavedra je vzgojo razumel kot obveznost staršev do otrok, saj »le redko katera žival zapusti svoje mladiče brez navodil, kako naj skrbijo zase.« (I, I, 3)²⁰ Kot izpostavi, se moramo vzgoje lotiti na samem začetku, pri čemer jo primerja s sliko, ki je prav tako odvisna od začetka: »Iz majhnega semena vznikne ogromno drevo, ki, čeprav je sprva majhna vejica in zlahka gibljivo v vse smeri, ... kasneje stoji nepremično (I, I, 5).« Otroka primerja s semenom, ki ima zmožnost razvoja, če bo le deležen ustrezne skrbi od začetka.²¹ Aristotel je otroško dušo primerjal s prazno voščeno tablico, pripravljeno za pisanje – otrok je *tabula rasa*, o čemer priča tudi emblem k drugemu poglavju, ki prikazuje prazno slikarsko platno. Podmena Saavedrinega razmisleka je Aristotelova premisa, da imajo slabi začetki vedno slab konec, in da začetek določa nadaljnji potek dogajanja. Podobno razmišlja tudi v 56. eseju, kjer opozarja, da je dolžnost vladarja negovati mlade poganjke z vajo in delom, ki lahko vse popravi – a potrebno je začeti zgodaj: »Večji kot je Duh, bolj nevaren je za državo, razen če ga pravočasno ne ublaži izobraževanje.« (II, LXVI, 122)

Pri tem so možni različni pristopi. Nekatere dežele so mlade vključile v politično odločanje, a sam svetuje drugačen pristop: »Najboljši način je tisti, ki ga uporabljajo vrtnarji, da mlada drevesa presadijo v drugo zemljo, kar jim omogoči, da odvečne veje obrežejo, tako da drevo zraste ravno in visoko. Mladi redko dobro uspevajo v domači državi, kajti njihovi prijatelji in sorodniki jih zaradi prevelike popustljivosti naredijo ekstravagantne. V tujini je drugače, saj jih nujnost zavezuje, da urejajo svoja dejanja in si prizadevajo pridobiti spoštovanje ljudi.« (Prav tam.)²² Potovanja je Saavedra izpostavil kot najboljši

19 Četudi nikjer ne navede obdobja, so bila najzgodnejša leta razdeljena na tri obdobja: *infantia* (od rojstva do približno 7. let), *pueritia* (približno 7–14) in *adolescencia* (približno 14–25). Vsako obdobje odraščanja ima svoje značilnosti in posledično zahteva različne oblike vzgoje.

20 Da je narava človeku mačeha, saj ga ni opremila z ničimer za življenje, je bil topos predmoderne. A dala mu je razum, ki mu lahko nadomesti vse drugo.

21 Podobno: »Otroci so kot mlada drevesa, na katera morate vcepiti vejo (kot lahko rečem) istega Očeta, da jih pripeljete do popolnosti. Ti cepiči so slavni primeri, ki v prihodnost vlivajo vrline svojih prednikov in obrodijo odličen sad.« (I, II, 16) Metafore semena, kot tudi druge vrtnarske metafore, so bile med humanističnimi misleci izjemno pogoste. Bushnell, *A Culture of Teaching*, 81–93.

22 Kot zapiše v nadaljevanju, so ravno potovanja naredila Platona, Likurga, Solona in Pitagoro za preudarne zakonodajalce in filozofe. Zapiše tudi, da če vladar ne more umiriti svojega sina, je najboljšje zdravilo, da ga dajo v izobrazbo na drug dvor pod zaščito kakšnega drugega vladarja.« (II, C, 371).

način učenja preudarnosti, če so le namenjena pridobivanju informacij. Kot drugo svetuje ustanovitev internatov, kjer bi se šolali otroci plemičev: »V Španiji je bilo v ta namen postavljenih več visokih šol, ki so veljala za semenišče sposobnih mož za upravljanje vlade; čeprav so se te ustanove morda zdele nečimrne in lahkomišelné, pa so bile koristne, saj so naučili ubogati tiste, ki so nato ukazovali.« (II, LXVI, 123) Taka izobraževalna ustanova je poskrbela za vzgojo novih voditeljev: »Narava je postavila v glavo, ki ima poveljstvo nad celotnim telesom, razumevanje za dojetanje znanosti in spomin za njihovo ohranjanje, rokam in drugim delom pa je dala nagnjenost k poslušnosti.« (Prav tam.) Saavedra s korpološko metaforo izenači vladarja z glavo, ki mu daje intelektualne sposobnosti.

Delikatnosti vzgoje je posvečen tretji esej, kjer izpostavi nenehno iskanje srednje mere, ki ni nikoli dosežena. Tako starši kot vzgojitelj so soočeni z vprašanjem, katero znanje in koliko znanja potrebuje otrok, predvsem pa prestolonaslednik, ki mora biti pripravljen na ključno nalogo: uspešno vladanje. Saavedra Aristotelov ideal srednje mere izrazi skozi ideal zmernosti.²³ Odmik od srednje mere vladarja spravi v težave, pri čemer nezmernost ne škodi le njemu, ampak tudi, če ne še bolj, njegovim podanikom. Kreposten človek bi se moral izogibati skrajnostim in dober vladar mora ravnati enako: »Umetnost vladanja je v izogibanju skrajnostim, išče pa srednjo pot, kjer prebivajo vrline.« (II, LXVIII, 146) Zatorej se mora vladar naučiti obvladovati svoje strasti, da deluje v skladu z razumom (II, LXVIII, 148).²⁴

Pedagoški ideal, ki mu Saavedra sledi, je horacijevski *utile dulci*, o čemer piše v XLII. eseju, kjer navede Horacijeve verze (I, XLII, 299) in poudari, da se mora vladar med učenjem igrati: »Otroške igre, h katerim prestolonaslednika vodi naravni impulz, so znak in napoved zrelejših dejanj. Narava ni nikoli niti za trenutek mirna, toda od samega rojstva svojega potomstva je marljiva v oblikovanju uma in telesa.«²⁵ Še več, vladar lahko načelo *utile dulci* uporabi tudi v politiki: »*Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci*. V tem je glavna umetnost vladanja; to je prva politika na svetu, česar nas je naučila starodavna filozofija, ki navaja, da je Orfej prisilil zveri, da so mu sledile.« (I, XLII, 300) Bodoči vladar se z igro uči vlog, ki jih bo moral opravljati: »Končno naj igra vlogo kralja ..., sprejema prošnje, daje avdience, posvečuje; kaznuje, nagrajuje, poveljuje ali vodi vojsko, oblega mesta V tovrstnih poskusih se je Kir izobraževal od malega in pozneje postal ugleden general.« (I, II, 17)²⁶ Učenje

23 Da je potrebno pazljivo pristopati k vzgoji, izrazi takole: »Nazadnje je potrebno vaje uporabljati zmerno, da ne naredijo uma niti divjega niti neumnega ... Zato ni primerno utrujati tako telesa kot uma hkrati, kajti to početje ima nasprotujoče učinke; tisto, kar spodbuja telo je ovira za um, in obratno.« (I, 25)

24 Saavedra iz narave izbere primer zmernosti: »Narava je med surovost poletja in zime postavila blagodejnost pomladi in jeseni« (i, IV, 37–38).

25 O tem tudi Hellerstedt, »From Ingenium to Virtus«, 86.

26 Pri tem ne navede opombe, a je verjeti, da gre za podatek iz Ksenofonta.

poteka kot *mimesis*, oponašanja preteklega, ki je umeščeno v igro. To pomeni, da je treba poučevanje izvajati z uporabo »igre in užitka« (*lusu & oblectatione*) in ne kaznovanjem.²⁷ Hkrati se uči tudi preko podob, kot so na primer kipi, ki delujejo kot *loci communes*, in spomnijo ter opominjajo na določene kreposti. Saavedrina pedagogika je bila scela potopljena v humanistično kulturo. Sam vzgojitelj je predstavljen kot zgled kreposti in zmernosti, preudarne presoje v zasebnih in javnih zadevah, ki ga je vredno posnemati. Sam ne sme le poznati predmetov in veščin, ki jih poučuje, ampak, mora biti utelešenje izobraževalnih ciljev.

S premikom k tematiki *utile dulci* in načinom poučevanja se dotaknemo uravnavanja časa, namenjenega študiju, in prostega časa, kar povzame pojem *re-creatio*, saj je potrebno skrbeti tako za dušo kot telo ter najti pravo mero.²⁸ Prestolonaslednik se mora izogibati »brezobzirni nevednosti, ki rodi prezir in posmeh, poleg tega pa je izpostavljena tisočerim napakam« (I, 29), a tudi pretiranemu študiju, saj »odvrča um od skrbi vladanja. Pogovor muze je zelo prijeten in nihče ga brez nejevolje ne bi zamenjal za utrujenost in težave posvetovanj.« (I, 30)

Vzgoja zahteva tudi odmor, saj dela ni mogoče nadaljevati brez odmora: »Iz gibanja pride počitek in od tod ponovno gibanje«, s čimer se naveže na Aristotela. Zaradi tega sta dan in noč razdelila ure na delo in počitek, saj »nenehno delo oslabi telo in omami um; tako kot tudi preveč sproščenosti.«²⁹ Zato bi moral spanec delovati kot »zalivanje rastlin, ki jih osveži, ne pa utopi: pretiran spanec izčrpava telo.«³⁰ Po Saavedrinem mnenju ni boljših popestritev od tistih, ki hkrati poustvarjajo in poučujejo um, kot je npr. pogovor izkušenih in učenih oseb.³¹ A kaj ko dandanes bolj kot obkrožanje z učenjaki, med vladarji prevladuje družba norčkov (II, LXXII, 178).

Prosti čas je čas, ki ga mora vladar dobro izkoristiti. V tem lahko vidimo nenehno prisilo, kar se da najbolje uporabiti čas. Gre za umetnosti, kjer naj združi delovanje uma in telesa. Saavedra tu spet našteva antične primere. »Pri uporabi in izvajanju teh umetnosti je treba upoštevati dve stvari; eno je, da jih ne smemo izvajati javno, temveč zasebno, kot je to počel cesar Aleksander Sever,« ... »da jim ne namenja preveč časa in si ne želi preseči drugih,« ter da ne pozabi, da je njegov osnoven namen dobro upravljanje države (I, VI,

27 Ideja, da bi študij naredili privlačnejši z uporabo iger, je bila običajna v humanistični tradiciji. Bila je tesno povezana z vprašanjem individualnosti genija. Uporabo lesenih črk je zagovarjal tudi sveti Hieronim.

28 Podobno izpostavi tudi Plutarh, *O vzgoji otrok*, 8b–8e.

29 Kot avtorja te misli navede Senekovo delo *De tranquillitate animi*.

30 V nadaljevanju izpostavi, da mora biti delo pomešano z razvedrilom in zabavo, »da ga ne bi niti tlačilo prvo niti izčrpavalo drugo: kot mlin, ki nima česa zmlati, nosi ven sam.« (II, LXXII, 179)

31 V podkrepitev navede primere cesarja Hadrijana, neapeljskega kralja Alfonza, pa tudi Trajanov odnos s Plinijem.

40–1).³² Obstaja delitev na znanosti, ki naj jih vladar izvaja v javnosti, in tiste, ki jih izvaja zasebno – tako npr. glasba sodi v njegovo zasebnost. Pomembna je podoba, ki jo vladar oblikuje o sebi, pri čemer Saavedra sledi ideji vladarja, ki se karseda malo pojavlja v javnosti.

Pri počitku je potrebno upoštevati naravo in starost učenca pa tudi kakovost razvedrila, saj to ne sme biti žaljivo: »Nekatere zabave ne samo ponižajo uma, ampak tudi zmanjšajo vladarjevo avtoriteto,« pri čemer navede primere vladarjev, ki so se nedostojno zabavali (II, LXXII, 179). Počitek ne sme biti brezdelje, ampak osvežitev, ki si ga lahko privoščijo tudi državljani: »Včasih bi bilo primerno zabavati ljudi z javnimi zabavami, da bi malo zadihali in se živahneje vrnili k svojemu delu ... kajti če so vedno žalostni in melanholični, se upirajo. Če jim je dovoljena osvežitev in rekreacija, so pripravljene prenesti marsikatero breme in živeti poslušno. (II, LXXII, 180)

Pri Saavedri beremo, da je študij lahko naporen in včasih tudi dolgočasen, zlasti za tiste, ki ga niso vajeni, zato ga je potrebno obogatiti z drugimi dejavnostmi. Eden bolj priljubljenih neformalnih načinov učenja je bil lov, saj po mnenju Saavedre spodbuja aktivnost in utrjuje telo, daje priložnost za uporabo vojaških veščin, spoznavanje terena in priložnosti za napad ter uči, kaj lahko pričakujemo na bojnem polju; pogled na kri divjih zveri in njihovo gibanje pa »utrdita um in navdihneta velikodušne misli, kot so prezir strahu in nevarnosti«. Kot poslednje, a ne najmanj pomembno, samota gozda in tišina povzdigneta misli k veličastnim dejanjem (I, II, 25).³³ Lov ni zgolj način neformalnega učenja in sredstvo za krepitev telesa, ampak tudi način, kako lahko mlad vladar »potrjujejo um in telo«. Podobno je s sabljanjem, konjskimi dirkami ... pa tudi umetnostmi, kot sta glasba in slikarstvo, ki so del izobraževanja: »saj so potrebne za osvežitev duha, ko je izčrpan zaradi vztrajnosti,« pod pogojem, da je ukvarjanje z njimi zmerno: »da ne bi zapravili časa, ki bi ga bilo potrebno posvetiti politiki.« (II, LXXII, 179)³⁴ Prepletenost igre, užitka in dela je potrebna zaradi *moderatio* čustev, zato je mora vzgojitelj pri vzgoji delovati z zmernostjo, poglavitnim *modus vivendi*. Preveč izobrazbe lahko slabo vpliva – predvsem pa učencu pred oči ne smejo postaviti ničesar, kar bi lahko nanj negativno vplivalo (I, I, 7–8). Vse vaje morajo biti zmerne: »kajti um ni nič manj utrjen zaradi obilice dela, ter lahko postane brezčuten in neobčutljiv kot Telo. Zato ni primerno utrujati obeh hkrati, saj to povzroči nasprotno učinke« (I, II, 25), s čimer povzame Aristotelove misli iz osme knjige *Politike* (8.4), ki jo navaja v opombi.

32 »Razlog za to je, da mislimo, da je prezira vreden pogled videti roko, ki nosi žezlo in vlada kraljestvu, kako drži palico ali svinčnik.« (I, VI, 40)

33 Kot avtoriteta mu tu služi Plinij.

34 Pogosto je opazen monarhov strah pred specializacijo, ki se zdi najbolj intenziven v odnosu do umetnosti. Ničesar ne sme poskušati obvladati bolje od ljudi, ki so iz ene od teh dejavnosti naredili poklic. Podobno: »Kajti obstajajo nekatere svobodne znanosti, katerih površno poznavanje hvalevredno, vendar je škodljivo, če jih naredimo za edino delo in želimo v njih doseči popolnost.« (I, IV, 31)

Vzgojo se začne v domačem okolju, a mora oče hitro poskrbeti za ustrezno pomoč. Usmerimo pozornost k njegovem premisleku o izbiri pedagoga:

In kdo, prosim, je primernejši, da nauči svojega Sina, kako naj se vede, ohrani lepoto v vseh stvareh, svojo avtoriteto in dobro vladanje podanikom, kot vladar sam? Sam ima popolno znanje o vladanju, ki ga drugi poznajo le delno in s špekulacijami: Salomon se ni brez razloga hvalil, da je prejel veliko nasvetov iz navodil očetov; ker pa očetje včasih sami nimajo sposobnosti, potrebnih za dobro vzgojo svojih otrok, ali nimajo prostega časa, da bi prevzeli te težave nase, je treba iskati učitelje neoporečnega življenja in pogovora ... Iz vseh teh razlogov bi morali kralji skrbeti za svoje otroke in jim izbrati vzgojitelje iz dobre družine in dobrih jeter, zdrave tako v umu kot telesu, predvsem pa zveste in pravične, zavezane interesu vladarja in domovine.« (I, I, 4)

To podkrepi še z analogijo iz narave: »Če bi sova učila orla, ga ne bi naučila gledati v sonce ali se dvigniti nad vzvišene cedre; njena šola bi bila v celoti v temi.«³⁵ Enako se pripeti prestolonasledniku, če njegova vzgoja pride v neprave roke. Vzgojitelji morajo biti »hrabri možje velikega duha, izkušeni v vseh zadevah, tako v miru in vojni«, kot je bil npr. Seneka (I, I, 4). Vsak poklic zahteva svojo metodo, ki omogoča, da izpelje svoje delo, in poučevanje je eno najtežavnejših: tako pri kmetijstvu in umetnosti krotjenja divjih živali mora biti tisti, ki upravlja ljudi, obdarjen z izjemnim deležem modrosti.³⁶

Nikakor pa vzgoje ne smemo zaupati ženskam, saj te s svojim vedenjem oslabijo um in vanj vtisnejo strasti, ki s časom poženejo globoke korenine, in vplivajo na vedenje: »tisti, ki so vzgojeni tako nežno, da do njih ne more priti niti sonce, niti veter niti drug zrak, temveč le dišave, se izkažejo za preveč občutljive in malo primerne za vladanje; nasprotno so močni in sposobni tisti, ki svoja telesa usposobijo za naporene vaje.« (I, III, 20)³⁷ To ponovno podkrepi z analogijo iz narave, kjer primerja vrtnice in korale³⁸ – vladar mora biti močan in robusten kot korale, ki jih nenehno premetavajo valovi. Kot se retorično vpraša Saavedra: »Čemu služi vladar občutljivega telesa, če zadovoljuje samo Oči in ne izpolnjuje Dolžnosti?« (I, III, 23) Življenje na dvoru človeka izpridi. Nasproti temu postavi življenje v vojaškem taboru:

Potem ko so bile razvade dvora (kolikor je to mogoče) popravljene in so vladarjeva nagnjenja dobro znana, naj si njegov mojster ali učitelj prizadeva, da ga vodi k velikemu podvigu, tako da v njegov um zaseje seme kreposti in časti,

35 Podobno (I, I, 4–5), kjer vzgojitelj primerja z vrtnarjem.

36 V opombi 5 se sklicuje na Ksenofonta: »Vsaki živali je lažje poveljevati kot človeku, zato mora biti zelo moder, kdor želi vladati ljudem.« (I, IV, 28)

37 Oporo najde v 17. poglavju sedme knjige Aristotelove *Politike*.

38 Pri Saavedri poudarki iz narave predstavljajo enega temeljev argumentacijskega sistema.

tako dobro skrito, da bo, ko odraste, težko presodil, ali sta plod narave ali umetnosti. Naj spodbudijo kreposti s častjo, pregrehe označijo z sramoto, vznemirijo posnemanje s primerom. (I, II, 16)³⁹

Zato je mladeniče potrebno obvarovati pred razvadami, še zlasti tistimi, ki vodijo k lenobi ali sovraštvu, saj se ravno te najlažje vtisnejo v možgane: »Paziti je treba, da princ ne sliši nobenih umazanih ali opolzkih izrazov, še manj pa mu sme biti dovoljeno, da jih uporablja sam.« (I, II, 15) Posebno pozornost nameni izbiri dojilje, ki jih sicer zavrača, saj je matere narava oskrbela s hrano, a jih skrb za lepoto včasih odvrča od dojenja. Če je potrebno dati otroka dojilji, naj bo ta: »zdrava, iz dobre družine in dobro vzgojeni; kajti kakor je otrok od spočetja do rojstva hranjen v telesu svoje matere, tako je tudi od svojega rojstva do odstavitve na prsih dojilje; to obdobje je daljše od drugega, zato otrok vsrka več narave dojilje kot svoje matere.« (I, I, 2) Tudi Plutarh v *O vzgoji otrok* opozarja, da je pomembno, da ga doji in hrani njegova mama, saj to opravijo z večjo ljubeznijo in skrbjo kot dojilja, ki delo opravi za denar, hkrati pa dojiljino mleko lahko preoblikuje značaj otroka.⁴⁰

Vrnimo se k vprašanju izbire pravega vzgojitelja. Saavedra navede primer Perzijcev, ki so, da bi se izognili nevšečnosti, zaupali sinove v skrb vrednim in preudarnim osebam,⁴¹ katerih »skrb bi morala biti v prvih sedmih letih njihovega življenja, da organizirajo njihova telesa, v drugem (tj. obdobju) pa, da okrepijo njihovo telo z mečevanjem in podobnimi vajami.«⁴² Tem vzgojiteljem so v nadaljevanju dodali še štiri izbrane osebe, ki so dale vzgoji zaključne poteze: »prvi jih je naredil za učenjake; drugi, preudaren, trezen mož, jih je naučil vladati in brzdati strasti; tretji je bil ljubitelj pravičnosti in jim je vcepil pravo; nazadnje jih je četrti, izjemno hraber in izkušen, poučeval o vojaški disciplini; še posebej si je prizadeval s spodbudami k časti, da bi njihove misli odvrnil od strahu«. (I, II, 10–11)

Ustreznega učnega načrta ni mogoče sestaviti brez poznavanja otrokove narave (I, I, 5). Pri izbiri vzgojitelja ne smemo izbirati zgolj tistih, ki »so najuglednejši za učenje in znanje, saj so na splošno preveliki ljubitelji miru in marljivega brezdolja, tuji pogovoru, ljudje brez odločnosti in neprimerni za vodenje preudarnih zadev. Toda tisti, ki so učeni in izkušeni politiki, lahko princa poleg znanosti naučijo tudi umetnosti vladanja.« (I, IV, 31) Pomenljiv primer, ki dokazuje, kako pomembna je dobra in častna vzgoja, je Filip Makedonski,

³⁹ Gl. tudi 12.

⁴⁰ Po Aristotelovi teoriji je bilo mleko prevreta kri, zato je s pitjem mleka posredno prevzemal lastnosti tistega, ki doji, in posrkal tudi del nje, kar bo vplivalo na njegovo življenje. Hkrati pa je z načinom življenja dojilje povezana tudi kakovost mleka. Predno mati izbere dojiljo, mora spoznati tudi lastnosti svojega otroka, njegove humorje in značilnost, kar ji bo pomagalo pri izbiri.

⁴¹ Kot podkrepitev navede Plutahovo misel, ki navaja, da je Alkibiad rekel, da otroka ne vzgaja dojilja, ki je premalo častna, ampak evnuhi, ki veljajo za najboljše od tistih, ki se nahajajo ob kralju.

⁴² Pred tem navaja primer medvedke, ki poskrbi, da se vse okončine razvijejo.

ki je »v svojih pismih Aristotelu ob rojstvu sina Aleksandra izjavil, da mora biti hvaležen bogovom, ne toliko zato, ker mu je dal sina, ampak ker je bil rojen v času, ko lahko izkoristi takega Mojstra. In prav gotovo nikoli ni prikladno vsega prepustiti delovanju narave. Ta je sicer dobra, a tudi najboljše je nepopolno in zahteva nekaj zunanjega truda oz. vzgoje.« (I, II, 11)⁴³

Pri tem ne smemo spregledati načina poučevanja in podajanja snovi, ki je prilagojeno vladarju: »Učitelj mora vladarja grajati na samem, ne pred družbo, saj lahko postane trmast, ko vidi, da so njegove razvade javne. V dveh Homerjevih verzih je primerno opisano, kako ga mora poučiti, kako naj uboga: »Svetuj, ukazuj mu in predlagaj, kaj je dobro / Ubogal bo, ko bo zanj najbolje.« (I, II, 18) Vzgojitelja mora omejiti in usmeriti prestolonaslednikove interese, saj ta še nima razvite preudarnosti in težko sam presodi, kaj je zanj dobro. Njegova naloga je, da

nekoliko ublaži željo po znanju, ki je običajno najbolj goreča pri najbolj razumih; kot beremo o Agricolovi materi, ki je ohladila vročičnost sinovega uma, ko se je v mladosti zdelo, da preveč vneto študira filozofijo ... Tako kot pri telesnih pregrehah je tudi pri učenju presežek škodljiv za um. Zato bo dovolj, da princ okusi umetnost in znanost »en passant«. (I, IV, 31)

Nihče ne potrebuje toliko modrosti kot vladar, ki vlada vsem, oziroma kot to zapiše Vegecij, ki ga Saavedra navaja: »Nikogar ni, s katerim bi bila modrost bolj primerna kot princ, čigar doktrina bi morala koristiti vsem njegovim podanikom« (I, IV, 29). Poudarek naj bo na praktičnem znanju, zlasti tistem, ki zadeva vojno in mir, pri čemer bo vzgojitelj »vzel toliko, kolikor bo zadostovalo za ponazoritev njegovega razumevanja in urejanje njegove presoje; naj preživi samo svoje ure prostega časa v tej plemeniti vaji, kot pravi Tacit, da je to počel Helvidij Prisk«. Tu vidimo primer argumentacije, ki je pri Saavedri pogosta. Četudi bi lahko zgolj navedel, da mora vladar vaditi, kot avtoriteta nastopi Helvidij Prisk (v opombi je naveden tudi neposreden navedek iz Tacita), ki naj s svojim zgledom podkrepi nujnost takega delovanja. Velja se vprašati, ali je argumentaciji res usmerjena k Tacitovi avtoriteti in ali je bralcem ime Helvidija Priska res kaj pomenilo.

Vrnimo se k pedagoškim praksam, ki jih Saavedra predstavi. Kot dobro prakso poučevanja razen Homerjeve misli izpostavi rimsko prakso poučevanja, ki je bila na začetku dobra, a se je spridila:

Rimljani so, da bi preprečili zlo, izmed svojih družin izbrali za učitelja svojih sinov starca, čigar skrb in služba je bila, da jim zagotovi dobro izobrazbo. V njegovi prisotnosti ni bilo dovoljeno govoriti nesramnih besed ali priznati nespodobnih

43 Kot drug primer je izpostavljen Plutarh, ki je svetoval Trajanu, kar Saavedra izpostavi kot razlog, da je le-ta postal ugleden vladar (I, II, 12).

dejanj. Zasnova te stroge discipline je bila, da bi njihova narava ostala čista in neomadeževana, da bi zlahka sprejeli poštene poklice. Kvintilijan obžaluje, da so v njegovem času zanemarjali ta način vzgoje. Otroci so običajno vzgajani med služabniki, s čimer so se učili posnemati njihove razvade. (I, II, 13–4)

Pričujoči odstavek, ki v temelji na Kvintilijanovem premisleku, pokaže ideal vzgoje: starejši vzgojitelj iz dobre družine, obdarjen s preudarnostjo in izkušnjami, bo omejil vsakršno nespametno govorjenje in tudi sam ne bo govoril nespametno. V tem odstavku ne smemo videti zgolj lamentacije nad propadom vzgoje, ampak tudi priznanje pomena učenja s posnemanjem – slabi vzori vodijo v razvrat, zaradi česar je nujno potrebno poskrbeti za čim boljšega vzgojitelja. Vladar je, kot je bilo že omenjeno, pod vplivom številnih prilizovalcev, ki mu poskušajo povedati tisto, kar želi slišati, resnico pa utajijo.⁴⁴

Vzgojitelj mora biti marljiv pri načinih poučevanja. Učno snov mora: »prikriti v neko prijetno igro«, da bi se učenčev um učil nezavedno, pri čemer Saavedra navede pedagoške pripomočke. Da bi ga naučili brati, lahko vzgojitelj naredi štiriindvajset majhnih kock, na vsako od njih vgravira črko abecede, pri čemer zmaga tisti, ki sestavi največ zlogov ali celotno besedo. Pisati ga lahko nauči, če vgravira črke na tanko ploščo, ki jo postavi na papir, tako da otrok sledi brazdam, z roko in peresom. Tudi znanje jezikov ni manj potrebno za princa, saj sta nenehna prisotnost tolmača ali branje prevoda nezaželena, pa tudi resnica s tem izgubi veliko svoje moči in energije.⁴⁵

Med nujno znanje sodita tudi geografija in kozmografija, brez katerih je politika »slepa«. Kot učno metodo ponuja umetno izdelano tapiserijo, ki bi predstavljala splošni opis, oziroma »zemljevid vesolja, sveta in najbolj izjemnih držav, skupaj z bolj slavnimi rekami, gorami, mesti in drugimi zanimivimi kraji.« A najpomembnejše znanje je vljudnost, ki jo retorično poimenuje »krona znanosti«, kar podkrepi s Kasiodorjevim mnenjem, da gre za diadem vladarjev (I, V, 38/9). Znanosti morajo biti »središče duše«, medtem ko je »znanje enega, brez okraskov drugega, neke vrste nevednost, saj je znanje podobno devetim muzami, ki si sežejo v roke in naredijo krog, ko plešejo.« (I, V, 39) V nadaljevanju se dotakne toposa učenja kot početja, ki zahteva napor: »Kako utrujajoča stvar je filozofija, če je prestroga in ni prilagojena z vljudnostjo in človečnostjo? Ti sta potrebni, da vladar ublaži osornost svoje vladavine.« (I, VI, 39)

Poseben pomen je pripisan glasbi in poezije, ki sta pri Saavedri povezani: »Včasih bo glasba (ta ljubka in čudovita guvernerka strasti), pravilno dvignila razpoloženje. Včasih mu dovolite (tj. prestolonasledniku), da sliši Panegirike, ki jih recitirajo, da bi ga spodbudili k posnemanju vrlin, občasno naj jih

44 Klasičen antični primer so Plutarhovi spisi. Sunčič, »Moralna vzgoja grških veljakov«.

45 Kot navaja v nadaljevanju, se jezikov najlažje naučimo preko stika z drugimi kulturami, ne pa s pomočjo predpisov, saj ti zmedejo um. (I, V, 35)

recitira sam ali pa s svojimi mladimi spremljevalci nastopa kot na odru, s čimer podžge svoj um: kajti moč in učinkovitost dejanja se postopoma vtisneta vanj, da se zdi enak osebi, ki jo predstavlja. Končno naj igra vlogo kralja med njimi, sprejema prošnje, daje avdience, kaznuje, nagrajuje, poveljuje ali vodi vojsko ...« (I, II, 16–7). To nas lahko spomni na prej navedeno misel o igranju vlog. Še posebno moč ima glasba, ki je zmožna oblikovati človekovega duha in ga spodbuditi k celostnem udejanjanju, kakor je priporočil tudi Aristotel: »Kar se tiče Poezije, imajo rime enak učinek kot note. ... In vendar mora biti vladar z njo zmeren, saj je sladkost velika ovira za plemenita dejanja, kajti ko je um enkrat očaran s čari svojih misli in predstav kot slavček z melodijo svojega glasu, postane tako navdušen nad pesniškimi lepotami, da se njegova ostrina otopi in se ni več zmožen soočiti s težavami, s katerimi se srečuje pri vladanju«. (I, VI, 41/2)

Med znanosti, ki ne pritičejo vladarju, sodijo kemija, ki je v tistem obdobju še vedno predvsem alkimija (I, VI, 42), astrologija in tudi teologija.⁴⁶ Mladini je potrebno vcepiti strah pred bogom, kar pa ne pomeni, da se morajo ukvarjati s teološkimi razpravami. Saavedra se jasno zoperstavi spekulativnem znanju, s čimer sledi duhu novoveških mislecev političnega. Um, ki je preveč osredotočen na spekulacijo, je: »počasen v delovanju in strašljiv v razrešitvi,« kar omejuje presojo.⁴⁷ (I, IV, 30)

Čeprav v prvih šestih esejih ni predstavljena, ne moremo mimo vojaške discipline in urjenja. Poglaviten vir novoveških avtorjev je bil Vegecij, ki je opisal idealno usposabljanje rimske cesarske vojske v trenutku njenega največjega obsega. Usposabljanje je poimenoval »bitke brez krvi« ter pokazal, da slednje ni nujno zgolj zaradi enotnega delovanja vojske, ampak tudi, ker bi lahko preobilica prostega časa pri vojakih spodbudila pregrešne misli. Kot drugi pomemben vir nastopajo primeri iz Tacita, ki opisuje urjenje vojske.⁴⁸ Da bi imela država karseda dobre vojake, je dolžnost princev, da jim podeljujejo usluge in časti in predvsem skrbijo za njihovo vzgojo: »kajti narava proizvede malo hrabrih mož; toda delavnost z dobrim poukom jih vzgoji veliko«⁴⁹, za kar bi morali skrbeti kapitani, polkovniki in generali (II, LXXXII, 250).⁵⁰ V nadaljevanju ponudi primerjavo, ko zapiše, da ima cerkev svoje vzgojne zavode za vzgojo svojih duhovnih vojakov, ki jo branijo, medtem ko jih posvetna

46 Pri geometriji bo dovolj, če bo znal z instrumenti meriti razdalje, meriti višine in globine. Kot nepotrebno znanje npr. navaja znanje kralja Alfonza Modrega o potresih (I, IV, 30).

47 »Če oko gleda na predmete z odbito sončno svetlobo, jih jasno in razločno vidi takšne, kot so; če pa je pritrjen neposredno na sončne žarke, je tako zaslepljen s preveč sijaja, da ne more niti razločiti njihovih barv in figur. tisti, ki se preveč vneto ukvarjajo s študijem modrosti in učenja, so manj primerni za javni posel. Pravi razum nikoli ne sodi bolje kot takrat, ko je svoboden in ločen od sporov in subtilnosti šol – kot avtoriteta Salomon.«

48 Za vojaško izobraževanje v antiki gl. Bannard, »Vegetius«, 492.

49 Gre za navedek iz Vegecija.

50 V poglavju se prepletajo antični in biblični navedki.

nima (II, LXXXII, 251). Edina priprava na vojaško službo ni le lov, ki smo ga predhodno navedli, ampak se spoznavanje z vojsko začne že v ranem otroštvu preko igre:

Prav tako mora vladar vedeti, kako voditi vojsko; v ta namen naj ima vojake vseh vrst, pešce in konje, ulite v kovino; z njimi lahko sestavi vojsko, jih razdeli v polke, čete, ter posnema nek model. Predstave bi morale vedno posnemati stvari, ki jih je treba kasneje izvajati z večjo resnostjo. S tem se bo nečutno in brez kakršnih koli težav lotil teh umetnosti; in ko v njem zasveti luč Razuma, bo bolj sposoben popolnega spoznanja o njih s Pogovorom izobraženih mož in zlasti takšnih, ki so bili seznanjeni z zadevami miru in vojne in so se v njih vadili, ki bodo pojasnili vzroke in posledice. Kajti znanje o teh stvareh je v tem času bolj uporabno, lažje pridobljeno in najmanj utruja um.

Ključna političnega delovanje je preudarnost, ki je od Aristotela naprej glavna vrtilina soočanja s posebnim (*Nikomahova etika* 6.8, 1142a13–15). V zgodnjem novem veku je postala avtonomnejša v odnosu do krščanske etike in klasične moralne filozofije.⁵¹ Preudarnost je moč uma, ki gleda v vse smeri, se spominja preteklosti, ocenjuje sedanjost, sluti prihodnost. Glavne lastnosti so diskretnost, ostrina, bistroumnost in duhovitost. Vse to se lahko pridobi z izobraževanjem, potovanji, izkušnjami, starostjo, branjem:

Naj nihče ne misli, da so te vaje nepomembne pri vzgoji otrok vladarjev; kajti Izkušnja, najboljša Gospodarica, nas uči, da se fantje sami od sebe naučijo veliko stvari, ki jih niso dosegli z navodili Mojstra. Še manj pa bi si moral kdo predstavljati, da raznolikost teh metod prej ustvarja predsodke kot spodbuja izobraževanje. Če hočemo ukrotiti in obvladati konja, je potrebnih toliko orodij, kot so brzda, uzda ...; če je potrebnih toliko predpisov, kakšna skrb in delavnost se nam zdita dovolj za oblikovanje popolnega princa, ki ne sme poveljevati ne le nevedni drhali, ampak celo mojstrom znanosti? Vladati ljudem ni darilo narave, temveč izkušnje in špekulacije; zdi se, da je umetnost umetnosti, znanost znanosti,⁵² katere popolnosti ne bo nikoli nihče dosegel.

Četudi je preudarnost deloma pogojena z naravo, »jo mora Učenje izpolniti; kajti da bi dobro vedeli, kako izbrati dobro in zavrniti nasprotno, je potrebno splošno znanje in dolgotrajno opazovanje primerov iz preteklosti in sedanjosti, česar ni mogoče popolnoma doseči brez dela in študija; nič torej vladarju ni tako potrebno kot luč in okras dobre literature; Kajti zaradi pomanjkanja znanja o teh stvareh (pravi Alfonz Modri) bo princ dolžan vzeti za

51 Najboljši pregled razvoja prinaša Viroli, *From Politics to Reason of State*.

52 *Ars artium, scientia scientiarum*. Gre za izrek Gregorja Nazianskega.

pomočnika tistega, ki ga razume.« (I, IV, 27/8)⁵³ Kot zapiše na drugem mestu: »Naj izbira preudarne ministre, prijatelje miru in javno tišino; kajti na ta način si bodo njegovi podložni umi, oblikovani za lahkotno in nežno uporabo, obljubili isto od Naslednika in zato ne bodo poskušali z nobeno inovacijo.« (II, C, 374)

Saavedra zagovarja idejo, da se mora vladar naučiti vsega, a z mero. Cilje vzgojnega programa definira v smislu »modrosti in filozofije« potrebne za življenje, ki mora biti uravnavana v skladu z najvišjimi moralnimi vrednotami, ki jih je potrebno izoblikovati. Povzetek razmisleka ponudi v stotem eseju, kjer izpostavi, da je skrb za dediča naravna dolžnost staršev, »ki bi jo morali izpolnjevati z največjo skrbnostjo, saj v svojih sinovih na nek način živijo večno«, ter izpostavi, da ga k temu zavezuje narava, ne glede na nekaj slabih primerov: »Če bi princ te sume preprečil s političnimi metodami, naj svojemu sinu dovoli sodelovanje pri upravljanju tako civilnih kot vojaških zadev, nikoli pa pri razdeljevanju naklonjenosti ... Z eno besedo, lahko ga sprejmejo v državne skrivnosti, ne pa v srca podanikov.« (II, C, 369/70)

EMBLEMI

Pred koncem se ustavimo še pri emblemih, ki zadevajo prvih petih poglavij. Kot smo izpostavili v uvodu, so bili le-ti pomembni pri oblikovanju argumentacije. Emblemi so bili delno spremenjeni glede na prvo izdajo. Prvi emblemi z motom HINC LABOR ET VIRTUS (od tod delo in vrednost) prikazuje Herkula, ki v zibki pod baldahinom z majhnimi rokami raztrga kačo. Namen emblema je ponazoriti, da je pogum prirojen in ne pridobljen, a bo prstolonaslednikova izobrazba pomagala izpopolniti njegovo telo in duha in tako ustvarila celostno osebnost. Tudi drugi emblemi z motom AD OMNIA (za vse) je enak v obeh izdajah. Vidimo prazno platno, pred katerim se vidi slikarjeva roka, ki drži paleto z razporejenimi barvami in več čopiči. Belo platno simbolizira, da se človek rodi gol in si šele kasneje pridobi razum, spomin in domišljijo. To izhaja od Aristotela, ki je v tretji knjigi spisa *O duši* otrokovo razumevanje enačil s prazno ploščo. Tretji emblemi z motom ROBUR ET DECUS (moč in lepota) prikazuje korale, ki se dvigajo iz morja in se v stiku z vetrom strdijo, kar nakazuje, da bo vladar, ki se podredi izobraževanju in utrjevanju duha, boljši od tistega, ki se obdaja z darili in podreja razvajanju.

Razliko vidimo v četrtem emblemu, ki nosi moto NON SOLVM ARMIS (ne samo z orožjem). Četudi je moto ohranjen pa se je podoba spremenila. Če je bil najprej upodobljena kraljeva krona, iz središča katere izstopa več peres

53 Opomba 4 na str. 27 prinaša Kvintiljanovo misel: »Tudi če preudarnost vzame določene vzgibe iz narave, mora biti izpopolnjena z doktrino.« (Quint, *Inst.* 12.12)

(vojnih perjanic), ki počiva na Homerju (temelj umetnosti) in Evklidu (temelj znanosti, oz. matematike) kot dveh ključnih referencah, je v ponovljeni izdaji upodobljena roka, ki izhaja iz oblaka (torej bog), ki drži goniometer, nastavljenega na strelni kot, na topu, da lahko izračuna pravi položaj za streljanje. To nakazuje, da je top bolj neposredno izražal misel poglavja, kot sta to zmogla Evklid in Homer skupaj. Četudi se Saavedra Fajardo nikjer neposredno ne sklicuje na Evklida, je ta veljal za poglobitveno referenco. Evklid in Homer sta obči mesti, ki ju vsakdo prepozna, a očitno nista bila tako neposredna kot top. Mogoče moramo razlog tega iskati tudi v tem, da sta obe deli postavljeni v spodnji del podobe, torej ne zavzemata ključnega mesta. Vsekakor pa je avtor ohranil enako misel: mir in vojna morata biti preudarno naravnana, da ne odstopata od pravičnega in oba gledata v cilj razuma.

Peti emblem je spremenjen glede na prvotno izdajo, zato ju tu ne bomo primerjali, ampak bomo navedli zgolj popravljen primer z motom *DELETANDO ENSENA* (navduševanje uči). Emblem nam ponuja pogled iz zraka na vrt z vrati, hodniki in živimi mejami, ki tvorijo figuro bastiona, v središču katerega je videti kroglo. Podobo si lahko razlagamo tako, da je priporočljivo, da se nauk prikrije tako, da se ga usvoji brez napore oziroma s pomočjo igre. Gre za enega redkih motov v španščini, ki se nanaša na Horacijevo zapoved *utile dulci* ali na Kvintilijanovo *ut doceat, moveat, delectet*.

ANTIČNI VIRI

Antika ni nikoli oblikovala zaokrožene pedagoške teorije, so pa antične pedagoške prakse pokazale izjemno vztrajnost in odpornost na spremembe. Zgornji prikaza je pokazal na sorodnost Saavedrinega pogleda z nekaterimi antičnimi predstavami oziroma njegovo skladnost z antičnimi vzgojnimi ideali. Saavedrin miselni svet naseljujejo misleci, ki so nasploh imeli največji vpliv na miselne tokove zgodnjega novega veka: Tacit, Aristotel, Plutarh (slednji predvsem z življenjepisi), Seneka, ki ga Saavedra redkeje izpostavi v kontekstu pedagogike. Bolj kot imena nas zanimajo načini umeščanja avtorjev v argumentacijo in ideje, na katere se opira. Saavedrin miselni sistem ni sistematiziran, pogostokrat gre za nestrukturirano navajanje drobcev. Redko se sklicuje na Kvintilijana, redkeje, kot bi se lahko, pa še tedaj ni možno prepoznati Kvintilijanove sistematike.⁵⁴ Na njegov vpliv bi lahko sklepali tudi iz nekaterih zapisov o najzgodnejši vzgoji (dojilje, dilema ali naj izobraževanje izvaja oče ...), pri čemer ne moremo z gotovostjo trditi ali je te misli res prevzel od njega. Lahko,

54 Celó pri sklicevanju, da mora vladar biti elokventen, Saavedra navede biblični primer. Retorika ponuja vzorce mišljenja in ne le besed, idej in njihovih predstavitvenih struktur. Z vzorci mišljenja mislim na nagljenost, videti svet in govoriti o svetu, o razumevanju sebe in drugih na določene načine.

da jih je prevzel od katerega izmed svojih sodobnikov ali iz zbirk občnih mest. Neposredno se sklicuje na Aristotelovo sedmo knjigo *Politike* (predvsem na 17. poglavje), ki prinaša pogled na vzgojo. Ne sklicuje pa se na osmo knjigo, kjer je prikazana vzgoja, predvsem glasbena, četudi omenja pomen glasbe pri oblikovanju duha bodočega vladarja. Aristotel ni oblikoval specifične teorije vzgoje, a je v *Politiki* izpostavil njen pomen za družbeno življenje in pomen izobrazbe za dobro življenje polis.⁵⁵

Pomenljivo je, da se navedki antičnih avtorjev nahajajo v opombah pod črto, kar bralcu omogoča, da jih preskoči, če se z njimi ne želi soočiti, saj ne vplivajo neposredno na potek besedila, hkrati pa delujejo kot podkrepitev Saavedrine argumentacije, s čimer kažejo, da ne govori iz »nič«, ampak svoj razmislek utemelji na podlagi avtoritete; del tega so tudi antične in svetopi-semske reference. To pomaga ohraniti esejistični pristop, hkrati pa lahko avtor z navedki tudi ponuja maksime, ki jih lahko sami prepisejo v svoje knjige občnih mest.

Izjemno bližino lahko zaznamo tudi s Plutarhovim delom o vzgoji, ki ga Saavedra neposredno ne navaja, a lahko zaznamo, da mu je temeljno.⁵⁶ Plutarhov vpliv ni bil omejen na pedagoško področje, ampak je scela prežemal tako antično kot predmoderno miselnost. Kot je zapisala Sophia Xenophontos, je Plutarh »svet spremenil v učilnico«. Temelj vzgoje oblikuje predstava, da mora idealni politični vodja utelešati lastnosti dobrega učenca ter spoznati in se prilagoditi naravi ljudi, ki jim vlada. Sam mora postati učitelj, ki usmerja značaj svojih podanikov h kreposti.⁵⁷ V delu *O napredku v vrlini* Plutarh pokaže, da se od etičnega usposabljanja pričakuje, da ne bo veljalo samo za otroke, ampak da prežema tudi življenje odraslih. Plutarh krepost razume kot najboljšo in najbolj božansko lastnost, ki določa pravilnost presojanja, kar je nujna lastnost voditeljev. Če voditelji ravnavo preudarno, potem uspešno vodijo svoje skupnosti in premagujejo sovražnike.⁵⁸

ZAKLJUČEK

Beseda *educatio* ima v latinščini kot sestavino glagol *ducere*, »voditi«, kar se ujema z idejo o učitelju kot zgledu. Pri tem moramo biti pozorni na značaj ljudi in naloge, ki jim je potrebno prilagoditi izobrazbo. Vrlina zahteva dobro naravo učenca, dobrega učitelja in dobre zapovedi. To je bilo povezano z idealom kreposti, ki izvira iz klasične antike, izobraževanje pa narekovalo

55 Za prikaz Aristotelove pedagoške teorije: Curren, »Aristotle's educational politics«.

56 Glej tudi prispevek Dragice Fabjan na letošnjem simpoziju in prispevek v tej številki. Ker sta bili predstavitvi ena za drugo, smo lahko opazili izjemno sorodnost med obema avtorjema.

57 Xenophontos, *Ethical Education in Plutarch*, 5 in 6 poglavje, predvsem 132–135.

58 Cedičnik »Izobrazba kot pot do najvišjih moralnih vrednot«, 33.

do konca *Ancien Régima*. Etika kreposti je v predmoderni dobi zagotavljala stalen okvir za razpravo o značaju in družbenih odnosih, vsi diskurzi pa so jezik kreposti sprejeli kot osnovni miselni okvir. Vzgoja vladarja je bila močno odvisna od humanizma, s čimer je bila več kot le prisvajanje znanja, ampak je šlo za proces nenehnega (samo)raziskovanja, ki mora biti ponotrnanjen. Kot opozori Andreas Hellerstedt, moramo izpostaviti dvojno naravo humanistične izobrazbe, ki je bila polna paradoksov in uravnovešanja: teži k temu, da bi bilo izobraževanje hkrati igra in delo, svobodno in regulirano, podložnost in osvoboditev. Tak pristop je nekakšno orodje, ki ga je možno uporabiti za različne namene, in ne koherentna teorija,⁵⁹ o čemer priča tudi Saavedrova misel:

Vendar ne bi želel, da bi se na ta moja razmišljanja o otroštvu gledalo kot na nezmotljiva in brez izjeme, kajti narava včasih skrene s svoje skupne poti in zavede preveč radovednega Spraševalca. Obstajajo nekateri, ki so zlobni v otroštvu, v poznejših letih pa se spremenijo, kar se morda zgodi, ker nekdo velikega in ošabnega duha prezira izobraževanje in je posledično podvržen svojim narnavnim strastem, medtem ko je pravi razum prešibek, da bi se jim upiral, dokler ne pridobi moč in napake učinkovito popravlja. (I, I, 7)

Saavedrov namen ni, da bi ponudil podroben učni načrt, kakršnega lahko zasledimo v nekaterih vladarskih zrcalih. Aristotelovska etika kreposti je v veliki meri vzgoja, spremenjena v moralno filozofijo. To je vplivalo na humanistično pedagogiko in prevevalo humanistično misel, s tem pa tudi Saavedro. Vladar mora biti predvsem kreposten, pri čemer potrebuje določeno mero učenosti, saj enega brez drugega ne more razviti. Krepostno dušo pa mora zagotoviti tudi svojim podanikom.

Filip Draženović
Zvezda 4, 1210 Ljubljana-Šentvid
filip.drazenovic@gmail.com

BIBLIOGRAFIJA

Saavedrovo besedilo je uporabljeno po izdaji Diego Saavedra Fajardo, *Idea De Un Principe Politico Christiano: Representada en cien Empresas/ Dedicada. Al Principe De Las Españas Nuestro Señor. Por Don Diego Saavedra Fajardo del Consejo de su Magestad en el Supremo de las Indias, i su Embajador extraordinario en Mantua i Esguizaros i Residente en Baviera*. München, 1640.

⁵⁹ Hellerstedt, »From Ingenium to Virtus«, 89.

DRUGA LITERATURA

- Bakos, Adrianna E. »Qui Nescit Dissimulare, Nescit Regnare: Louis XI and Raison d'État during the Reign of Louis XIII.« *Journal of the History of Ideas* 52 (1991): 399–416.
- Bannard, Preston. »Military Training.« V: *A Companion to Ancient Education*, ur. Martin Bloomer, 483–495. Chichester: John Wiley & Sons, 2015.
- Bireley, Robert. *The Counter-Reformation Prince*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990.
- Bonner, Stanley F. *Education in Ancient Rome, from the Elder Cato to the Younger Pliny*. Los Angeles: University of California Press, 1977.
- Bushnell, Rebecca. *A Culture of Teaching: Early Modern Humanism in Theory and Practice*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.
- Cedilnik, Alenka. »Izobrazba kot pot do najvišjih moralnih vrednot: Plutarhov pogled na vzgojo in izobraževanje.« *Kerla* 19 (2017): 19–38.
- Curren, Randall. »Aristotle's educational politics and the Aristotelian renaissance in philosophy of education« *Oxford Review of Education*, 36 (2010): 543–559.
- Daly, Peter M. *The Emblem in Early Modern Europe: Contributions to the Theory of the Emblem*. Burlington: Farnham, 2014.
- Dowling, John Clarkson. *Diego de Saavedra Fajardo*, Twayne Publishers: Boston, 1977.
- Hellerstedt, Andreas. »From Ingenium to Virtus: The Cultivation of Talent in Seventeenth Century Dissertations from Uppsala.« *Nordic Journal of Educational History* 6 (2019): 71–93.
- Hellerstedt, Andreas. »Praeses and Praeceptor: A Late 17th-Century University Dissertation as a 'Mirror for Princes'.« V: *Early Modern Academic Culture*, ur. Bo Lindberg, 161–176. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2019.
- Morgan, Teresa. *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Mühleisen, Hans-Otto Mühleisen, Stammen, Theo (ur.). *Politische Tugendlehre und Regierungskunst. Studien zum Fürstenspiegel der frühen Neuzeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1990.
- Peil, Dietmar. »Emblematische Fürstenspiegel im 17. und 18. Jahrhundert: Saavedra – Le Moyne – Wilhelm.« *Frühmittelalterliche Studien: Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, ur. Karl Hauck, 54–92. Berlin-New York: De Gruyter, 1986.
- Singer, Bruno. *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation: bibliographische Grundlagen und ausgewählte Interpretationen: Jakob Wimpfeling, Wolfgang Seidel, Johann Sturm, Urban Rieger*. München: Fink, 1981.
- Sunčič, Maja. »Moralna vzgoja grških veljakov.« V: *Plutarh, Politika in moralna*, ur. in prev. Maja Sunčič, 45–151. Ljubljana: ISH publikacija, 2008.
- Vidmar, Tadej. *Vzgoja in izobraževanje v antiki in srednjem veku*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.
- Viroli Maurizio, *From Politics to Reason of State. The Acquisition and Transformation of the Language of Politics (1250–1600)*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Xenophontos, Sophia. *Teaching and Learning in Plutarch: the Dynamics of Ethical Education in the Roman Empire*. Berlin-New York: De Gruyter, 2016.

IZVLEČEK

Namen je predstaviti sistem vzgoje vladarja v vladarskem zrcalu *Idea de un Príncipe Político Christiano* (1640, spremenjena izdaja 1642) Diega de Saavedre Fajarda. Prispevek bo predstavil vzgojo vladarja v delu pri čemer se bomo osredotočili na različne pedagoške prakse. Izhodišče prispevka je ideja o dvojnem pomenu vzgoje: pedagogike kot tudi (samo)spoznanje. Drugi fokus prispevka je analiza antičnih virov, ki jih avtor uporablja, njihovo umeščanje v način argumentiranja in prakse, ki jih povzema. Hkrati bom njegov razmislek primerjal z antičnimi vzgojnimi praksami (Aristotel, Plutarh ...), kot tudi humanističnimi sodobniki.

Ključne besede: vladarsko zrcalo, vzgoja, Diego de Saavedra Fajardo, zgodnji novi vek

ABSTRACT

Antiquity-Based Education in the Early Modern Era: The Mirror of Princes by Diego de Saavedra Fajardo

The purpose of the paper is to present the system of educating rulers in the 'mirror of princes', *Idea de un Príncipe Político Christiano* (1640, revised edition 1642). It outlines the education of the ruler, focusing on various pedagogical practices. The starting point is the idea of a double meaning of education: both pedagogy and (self) knowledge. The second focus of the paper is an analysis of the ancient sources used by the author, their placement in the way of argumentation, and the practices he summarises. At the same time, his thinking is compared with ancient educational practices (Aristotle, Plutarch...) as well as his humanistic contemporaries.

Keywords: ruler's mirror, education, Diego de Saavedra Fajardo, early modern era

Prevodi

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.107-119>

Ovidij: *Fajdrino pismo Hipolitu* (*Heroides* 4)

Prevedla Polonca Zupančič

Pesem je del Ovidijevih *Pisem junakinj*,¹ niza ljubezenskih pisem v verzih, ki jih svojim nesojenim ljubimcem ali oddaljenim možem pišejo slavni ženski liki. Fajdra je tako v grški mitologiji hči kretskega kralja Minosa in Pazífae ter Tezejeva žena na dvoru v Trojzénu. Z njim je imela sinova Akamanta in Demofonta, strastno pa se je zaljubila v pastorka, Tezejevega prvega sina Hipólita, ki ga je imel s kraljico Amazonk Hipólito. Bil je ljubitelj lova in častilec boginje Artemide, zato se ni zmenil za ženske in jih je odkrito zavračal. Ker je zavrnil Fajdrino ljubezen, ga je v besu lažno obtožila posilstva in s tem povzročila njegovo smrt. Tezej je namreč Hipolita izgnal iz Trojzena in priklical nadenj Pozejdonovo kazen: morski bog mu je poslal na pot morsko pošat, bika, ki je splašil mladeničeve konje. Hipolit je izgubil življenje, resnico o njegovi nedolžnosti pa je Tezej izvedel od boginje Artemide po tem, ko se je Fajdra iz obupa ubila. Ovidijevo pismo se na več mestih zgleduje po Evripidovem *Hipolitu*, material pa je kasneje uporabil Seneka Mlajši za svojo tragedijo.

Pesem od ostalih izstopa v več vidikih: samo po sebi je zanimivo že zaradi delikatne teme razmerja med odraslo žensko in mladeničem, medtem ko so ostale junakinje praviloma mlajše od svojih izbrancev. Dalje Fajdra ni svobodno dekle, ampak poročena ženska, ki se ne osredotoča na že obstoječe razmerje, pač pa želi vzpostaviti novo, tukaj pa nastopi še vprašanje potencialnega incesta, saj je Fajdrin izbravec pravzaprav njen pastorek. Komentatorji tega besedila so zato v Fajdri pogosto videli groteskno in/ali neprišteveno starejšo žensko, ki je pripravljena zmanipulirati svojega moža in pastorka z vsemi možnimi sredstvi, da bi le zadostila svojim nagonom.² Druga skupina razisko-

1 Tradicionalni lat. naslov je *Heroides*, prvotni pa je bil najbrž *Epistulae heroidum*. Delo sodi v zgodnje obdobje Ovidijevega ustvarjanja – verjetno je nastalo pred letom 15 pr. Kr., druga skupina pisem (pisma treh zaljubljenecv z odgovori) pa v letih 4 do 8.

2 Tako npr. Howard Jacobson, *Ovid's Heroides* (Princeton: Princeton University Press, 1974), 147.

valcev je poskušala pismo brati intertekstualno in videti Fajdro kot tragiški lik, ki se poskuša prikazati v vlogi elegične ljubimke – v njej so videli žensko, ki jo je ljubezenska strast prisilila v neprijetno situacijo.³ Spet tretji pa poudarjajo, da je Ovidijeva Fajdra bolj brez sramu kakor njene literarne predhodnice: pri njem se namreč ne bori toliko s strastjo, kakor bolj z načinom, kako bi ta svoja nerazumna in nenaravna občutja izrazila.⁴

Ovidij je nastanek pisma mojstrsko umestil v trenutek, ko se Fajdra zaradi moževe odsotnosti vendarle opogumi in Hipolitu razkrije svoja čustva, ne ve pa še, kakšna bo njegova reakcija in kaj vse bo to razkritje potegnilo za sabo. Po uvodnem pozdravu tako Fajdra razkrije, da je sicer poskušala z njim govoriti, a zaman – preveč jo je sram svojih želja (1–10), hkrati pa ji Amor, ki ji razvema prsi, ukazuje pisati (11–16). Sicer ne želi razdreti svoje zakonske zveze s Tezejem, a čuti, da se v njej rojeva nova ljubezen; kolikor kasneje je prišla, toliko huje jo žge (17–25). Vzrok njenega hrepenenja je prav Hipolit, ki bo užil sadove njene ljubezni, če bo le želel (26–36). Fajdra zato bolj kot vse hrepeni po tem, da bi mu postala čimbolj enaka in se ukvarjala s podobnimi dejavnostmi: želi si loviti divje zveri, častiti boginjo Diano, se podati v naravo na lov ali pa poganjati konjsko vprego (37–46); v sebi čuti prisotnost Bakha in gozdnih božanskih bitij, ki jo poganjajo v ekstazo (47–52). V nadaljevanju pisma se sprašuje, ali ni morda ta strast del prekletstva svoje rodbine in jo Venera pravzaprav kaznuje. Spominja se namreč nesrečne Evrope, matere Pazifae in sestre Ariadne, ki so postale Venerine žrtve (53–60). Ona je morda naslednja v vrsti nesrečnih ljubezni Minosove rodbine – Tezej in Hipolit sta namreč ugrabila in osvojila obe sestri iz iste hiše (61–66).

Na tem mestu Fajdra prekine svoj tok misli in se spominja, kako sta s Hipolitom obiskala Elevation: tam jo je očaral s svojo mladostjo in videzom, da se je zaljubila vanj. Ne motijo je trde poteze obraza, razpuščeni lasje in zanemarjen videz (67–78), ravno nasprotno: rada ga opazuje med krotanjem konj, pri lučanju sulic in kopij, le trdosrčnosti si ne želi (79–86). Zaveda se, da ji posnemanje Diane ne koristi, če hkrati Veneri odreka njen delež – kot v vsaki stvari, je tudi tukaj potrebna prava mera (87–92). V dokaz Hipolitu našteje izbrane mitološke junake (Kéfala, Adonisa in Meleagra), ki so sicer ljubili naravo, a so se vseeno vdali ljubezni (93–100). Tudi sama se želi prišteti k tem zgledom, zato se mu ponuja, da ga bo spremljala na lovu in z njim živela v Trojzenju, ko bo Tezej odsoten (101–111). Ta ji je namreč prizadejal že mnogo gorja: prijatelju Pejritou vedno daje prednost pred ženo in sinom, ubil ji je brata Minotavra in zapustil sestro Ariadno, krivico pa dela tudi Tezeju: ubil mu

3 Npr. Ann F. De Vito, »The Essential Seriousness of *Heroides* 4«, v: *Rheinisches Museum* 137 (1994): 312–30.

4 Npr. Linda S. Kauffman, *Discourses of Desire: Gender, Genre, and Epistolary Fictions* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1986), 35 in Laurel Fulkerson, *The Ovidian Heroine as Author* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 126.

je mater Hipolito ter mu zaplodil brata – tekmeča, ki mu bo odvzel prestol in oblast (112–126). Fajdra ga zato poziva, naj se vendarle preda njeni ljubezni in se pri tem ne boji starokopitnih predstav o incestu, saj je še sam Jupiter za ženo vzel svojo sestro in tako dal smrtnikom zgled (127–136). Dalje bosta zlahka prikrla svoja ljubezenska čustva, saj bosta opazovalcem dajala vtis, da gre za intimen odnos med mačeho in njenim pastorkov, ki ne bo nikomur sumljiv (137–146). Hipolita zato znova poziva, naj se ji že vda; zaveda se, da prosjači, a je ni sram – strast v njej je močnejše čustvo, ki jo je povsem prevzelo (147–156). Če vladajo čustva, ji nič ne koristi slavno poreklo, ki od Minosa sega do bogov Helija in celo Hiperiona. Hipolitu ob tem podarja Kreto, spomni ga na svojo mater Pazifao, ki je podlegla svoji strasti, in ga prosi, naj sam ne bo več tako trdosrčen do nje (157–166). Pismo Fajdra zaključí s prošnjo Veneri, Diani, Satirom, Panu in nimfam, naj bodo Hipolitu še naprej naklonjeni, ta pa naj se vda njej in njeni ljubezni (167–176).

Kretsko dekle⁵ amazonskemu možu⁶ pošilja pozdrave,
sama pa zdrava ne bo, če jih ne pošlješ nazaj.⁷

Beri,⁸ karkoli je v pismu – saj branje ne bo ti škodilo,
v njem bi lahko bilo kaj, česar se boš veselil.⁹

V takih zapisih se tajnost razširi po kopnem in morju,

[5]

-
- 5 Tj. Fajdra, ki v pismu večkrat opozori na svoj izvor (prim. 55–66, 115isl., 163isl.). To dejstvo verjetno ni zanemarljivo, saj je pri Evripidu Kreta označena kot prostor zla, smrti in seksualnih odklonov, poleg tega pa so Krečani pogovorno veljali za lažnivce. Dalje se Fajdra predstavi kot »dekle« (lat. *puella*) in se tako poistoveti s klasičnim likom elegične pesnitve (prim. tudi v. 173), Hipolita pa predstavi kot »moža«, torej njenega ljubimca – dejansko pa je bila v resnici ona odrasla ženska, Hipolit pa mladenič.
- 6 Tj. Hipolitu. Čeprav ga Fajdra kasneje v pismu pokliče po imenu (gl. verz 36 in 164), se v uvodu temu previdno izogne, medtem ko je v popolnem nasprotju Hipolitovo ime največkrat omenjeno ime lika v istoimenski Evripidovi drami (prim. v. 11, 53, 310, 352, 513, 581, 689, 728, 885, 900, 1162, 1436).
- 7 Gre za variacijo običajnega pozdrava v pismu: *s(i) v(ales) b(ene) e(est) e(go) q(uoque) v(aleo)* (prim. *Her.* 16.1–2). Ovidij se poigrava z dvojnimi pomenom besede *salus*: lahko pomeni »pozdrav« ali pa »zdravje, dobro počutje«. Zdravje, ki manjka Fajdri, je pravzaprav Hipolitova prisotnost – njena želja po fizičnem dobrem počutju je tako metafora za ljubezensko hrepenenje, ki se izraža kot bolezensko stanje, to pa je uveljavljena tematika v rimski poeziji (prim. tudi podobe bolezenskega stanja v Evripidovem *Hipolitu*, kjer fizična bolezen odraža ljubezensko trpljenje). Charilaos Michalopoulos pa poudarja še dodatno komponento: *salus* lahko v Fajdrinem primeru pomeni tudi »svobodo«, saj se preko svoje prešušne ljubezni osvobaja zakonskih vezí (*Ovid's Heroides 4 and 8. A Commentary with Introduction*, doktorska teza, University of Leeds, 2006, 129–30).
- 8 Db. »Preberi vse, preberi natančno« (lat. *perlege*), kar kaže na nujnost tega dejanja. Ironija je toliko večja, če pismo primerjamo z likovnimi upodobitvami, na katerih Hipolit pogosto zavrže njeno pismo in s tem njeno ljubezen. Komentatorji zato v tem verzu poudarjajo intertekstualnost: gre za spomin na njeno prejšnje literarno življenje ali vsaj za poskus boja proti vnaprej določeni usodi (tako Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 132).
- 9 Ironija je očitna: čeprav Fajdra zatrjuje, da je pismo nedolžno, se bo Ovidijev bralec gotovo spomnil na grozovite posledice njenega pisma v Evripidovem *Hipolitu* (tako Howard Jacobson, *Ovid's Heroides* (Princeton: Princeton University Press, 1974), 146; Sergio Casali, »Strategies of tension (Ovid, *Heroides 4*)«, v: *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 41 (1995): 1–15, tu 5).

tekmec pregleda zapis, ki mu ga pošlje rival.¹⁰
 Trikrat sem s tabo načela pogovor, a trikrat ničvreden
 jezik zatajil je, glas trikrat je v ustih zastal.¹¹
 Sram naj se meša k ljubezni, v kolikor to je mogoče,
 kar me izreči je sram, strast mi pisati veli.¹² [10]
 Tvegaš, če gledaš s prezirom na to, kar je Amor ukazal:
 on je vladar in ima vpliv na gospostvo bogov.
 Ko sem v začetku oklevala s pismom, prav on mi je rekel:
 »Piši! Brezčutnež ti bo zmagane roke predal.«
 Naj mi pomaga, saj kakor s pogoltnim plamenom požira [15]
 mozeg,¹³ tako ti v srce moje željé naj vsadi!
 Svojih poročnih vezi že ne bom po nemarnem razdrla;
 kar pozanimaj se, brez greha je moje ime.¹⁴
 Pozno prišla je ljubezen, a toliko huje me znotraj
 žge, glej, gorim in srce rano nevidno ima. [20]
 Kakor je mladi teliček odrgnjen od prvega jarma,
 konj pa, iz črede odvzet, komajda uzde trpi,¹⁵

- 10 Fajdra namiguje na erotično vsebino pisma, hkrati pa se morda v poti čez morje skriva spomin na njeno potovanje od Krete do Aten. Morje in nevarnosti plovbe se v pismu pojavljata večkrat. Latinska beseda *hostis* ima erotičen podton: lahko označuje jeznega tekmeca v ljubezenskem trikotniku, Michalopoulos pa opozarja tudi na odnos med mačeho in pastorkom, ki tradicionalno velja za sovražnega (*Ovid's Heroides 4 and 8*, 134).
- 11 Številka tri je povezana z mistiko, z magijo in zarotitvenimi obrasci. Fajdrin neuspešen poskus, da bi Hipolitu razkrila svoja čustva, je poln seksualnih podtonov, npr. omemba ležanja, jezika in nezmožnosti – impotence (James Noel Adams, *The Latin Sexual Vocabulary* (London: Duckworth, 1982), 46 in 181sl.).
- 12 Fajdra se želi prikazati kot krepotna ženska in s tem upravičiti svoje skrite namene, tako pa obrne tradicionalno pojmovanje sramu (lat. *pudor*) in ljubezni oziroma strasti (lat. *amor*) kot nezdržljiva (Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 135). V naslednjih vrsticah se lat. beseda *amor* ponovi in tako še poudari prisotnost teh občutij. Hkrati se Ovidij poigrava s pomenom besede: lahko označuje občutje ali pa boga ljubezni in je tipični element elegične poezije.
- 13 Kosti kot del telesa, kjer napade ljubezen, so tipičen motiv v helenistični poeziji, enako velja za povezano ognja in ljubezenske strasti.
- 14 Lat. *foedera socialia*. Čeprav je Fajdra grška junakinja, je njena podoba zveze kot partnerske zveze (lat. *societas*) v temelju rimska, saj so se Rimljani zelo ukvarjali z idejo dveh, ki si delita življenjsko pot in vso lastnino. Toda čeprav se skuša Fajdra prikazati krepotno, daje s podobo nasilnega pretrganja vezi vtis, da je vendarle proti svoji volji ukleščena v zakon s Tezejem. Ovidijeva Fajdra se kot rimska matrona ukvarja s slovesom oziroma dobrim imenom (lat. *fama*) in uteleša ideal univire, tj. enkrat poročene žene, ki je zvesta svojemu možu, čeprav bo ta ideal vsak čas prekršila s prešuštvom (lat. *crimen*). Upodobitev same sebe kot krepotne [rimske] žene je dvodelna: poudarja svojo neizkušenesost v ljubezni (vv. 19–26) in zagovarja svojo (domnevno) nedolžnost (vv. 27–36) (na rimske elemente opozarja Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 139–40).
- 15 Krotenje goveda in konjev je pogost motiv v ljubezenski poeziji. Michalopoulos opozarja na povezo z Erosom kot podeželskim bogom plodnosti, ki se je rodil med pastirji na deželi, na krotenje kot prehod v odraslo dobo, pa tudi na izbiro goveda in konja, ki ni naključna: medtem ko je prvi povezan s Kreto in Fajdro (mit o ugrabitvi Evrope, Pazifaina strast do bika, Tezejev uboj Minotavra), iz grškega izraza za konja izvira Hipolitovo ime (Hipolit = tisti, ki odveže konje – Hipolit je bil tudi izjemen konjenik). Navsezadnje podoba deluje tudi kot aluzija na Hipolitovo smrt (tako glasnik pri Evripidu, prim. *Hipp.* 1213isl.), ki so jo povzročili divji bik, razburkano morje in Hipolitovi prestrašeni konji (*Ovid's Heroides 4 and 8*, 142–3; prim. tudi Rebecca Armstrong, *Cretan women: Pasiphae, Ariadne, and Phaedra in Latin literature* (Oxford: Oxford University

- prvo ljubezen tako mi le težka vzdržijo nevešče
 prsi, to breme sedaj dušo močno mi teži.¹⁶
- Če se v mladosti pregreh priučiš, to postane večšina, [25]
 kdor pa pozneje začne, slabše ljubimkati zna.
 Ti boš izpil najnovejšo daritev ohranjene slave,
 vsak bo tako prav enak delež pri krivdi dobil.
- Nekaj velja, če utrgal bi sadje s prepolnega drevja,
 če ti prefinjeni prst¹⁷ zgodnje bi cvetje nabral. [30]
- Če mi že mora to prejšnjo dostojnost, zaradi katere
 nisem grešila, sedaj skvariti zdrš še neznan,
 vse se je dobro končalo, saj plamen me vreden razvnama:
 slabši od greha je le ta, ki greši brez sramu,¹⁸
- Če bi Junona mi brata in z njim še moža prepustila,¹⁹ [35]
 zdelo bi se, da ima prednost Hipolit pred njim.²⁰
- Komaj verjameš, da jaz se podajam v neznane večšine,
 čutim vzgib, naj se zdaj spravim na divje zveri,²¹
- Že mi je glavna boginja, izjemna z ukrivljenim lokom –
 Delija,²² tudi v tem tvojemu sklepu sledim. [40]
- Rada namenim se v gaje, v mreže potiskam srnjake,
 pse bronzoge podim preko najvišjih vrhov
 ali z iztegnjeno roko zalučam tresočo puščico

Press, 2001), 159). Ovidij dalje jarem (lat. *iugum*) uporablja tudi kot sinonim za ((izven)zakonsko) zvezo, motiv pa se ponavlja že pri Evripidu: Hipolit je predstavljen kot nekdo, ki odveže svoje konje, kar simbolno ponazarja njegovo nasprotovanje kakršni koli ljubezenski zvezi, a postane žrtev teh vezi (Claude Calame, *Choruses of young women in ancient Greece: their morphology, religious role and social function* (London: Rowman&Littlefield, 2001), 241; glede (homo)erotičnih podtonov gl. mdr. Elisabeth Mary Craik, »Language of sexuality and sexual inversion in Euripides' Hippolytos«, v: *Classical Association of South Africa* 41 (1998): 29–44, tu 36–42).

- 16 Fajdra v teh in naslednjih verzih zatrjuje, da je v ljubezenskih večšinah neizkušena, vendar nadaljnja vsebina pisma nakazuje ravno nasprotno (prim. v. 37 in 52). Ravno zato verjetno toliko bolj poudarja tudi zavedanje o krivdi in grehu (lat. *crimen*).
- 17 Db. »noht«. V omenjenih motivih je močno prisoten seksualni podton: zlasti jabolka so veljala za simbol ljubezni in so pogosto omenjena v erotični poeziji, medtem ko je cvetje povezano z Venero in njenim kultom.
- 18 Db. »ničvreden, sramoten prešuštnik«.
- 19 Jupiter in Junona sta bila brat in sestra. Gre za zanimivo zamenjavo vlog, saj Fajdra, ki Hipolita istoveti z Jupitrom, moškega občuduje kot božanstvo, dalje pa omemba sorodstvenih vezi med bogovoma nakazuje tudi na njeno notranjo stisko, saj se zaveda, da gre za incestno razmerje (tako Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 149–150).
- 20 Db. »Jupitrom«.
- 21 Verzi 37–52, v katerih Fajdra spregovori o svojem vzgibu po lovu, posnemajo Evripida (prim. *Hipp.* 207–49), se pa ta podoba, ki ima erotični podton, pojavlja tudi v elegiji. Dalje je prisotna tudi povezava z Amazonkami – morda gre za še en Fajdrin poskus, da bi ugajala Hipolitu (tako Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 151).
- 22 Tj. Diana. Ta vzdevek je dobila po rojstnem otoku Delosu. Z omembo loka Fajdra znova spomni na svoj izvor, saj so tudi Krečani veljali za dobre lokostrelce, hkrati pa bralca spomni tudi na Kupida, boga ljubezni – lok in puščice imajo seveda erotični podton.

ali na travnata tla svoje telo položim.²³
 Večkrat z veseljem v prahu usmerjam lahkotno vprego, [45]
 z uzdami gobec krotim konja, ki stran mi beži,²⁴
 zdaj kot vriskalke²⁵ divjam, ki Bakh jih podžiga z besnenjem,
 sem kakor ta, ki pod Ido na boben igra,²⁶
 ali kot te, ki ob stiku s polbožjo Driado in Favnom
 dvojno rogatim jih ta s silo božansko navda.²⁷ [50]
 Ko se naposled poleže divjanje,²⁸ mi one povejo
 vse, a molčečo me žge strast, ki za sebe že ve.
 Kaj, če zaradi usode rodbine prestajam ljubezen,
 davek rodu je, ki ga Venera terja od nas?²⁹
 Jupiter nekdanj je vzljubil Evropo – in tu je poreklo [55]
 tega rodu, ko se bog v bika podobo je skrnil.³⁰
 Mati Pazífaa legla nekoč je s prevaro pod bika,
 v svojem drobovju ima plod, ki je hkrati zločin.
 Ta verolomni Ajgíd,³¹ ki preji sledil je na poti,

- 23 Znova gre za podobe z erotičnim podtonom: tavanje po gozdu kot dejanje neuslišane ljubezni, mreže kot sredstvo za lov na ljubimca, lajanje psov kot nesrečna ljubezenska izpoved, kopje kot ponazoritev spolnega uda, skupno ležanje na tleh kot podoba spolnega akta (gl. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*).
- 24 Podobno željo izrazi Fajdra tudi pri Evripidu (prim. *Hipp.* 228–31), omemba kočije pa bralca spomni tudi na trgično Hipolitovo smrt, ki bo sledila.
- 25 Db. »Eleleide«, Bakhove privržence, poimenovane po Bakhovem vzdevku »Eleleus«, ki ga je ta morda dobil po kraju, kjer so izvajali orgiastično čaščenje, verjetneje pa po zvokih, ki so spremljali takšno obredje: gre za onomatopoejski izraz, povezan z orgiastičnim vzklikom, žalostinko, vojaškim krikom ali izbruhom noroosti oziroma panike. Bakhanalije so vključevale nočne obrede in promiskuitetno vedenje, uživanje vina, seksualno svoboščino in celo kriminalna dejanja. Kult, ki je bil najprej popularen na podeželskih predelih, se je hitro razširil tudi med rimsko elito, leta 186 pr. Kr. pa so ga zaradi nespodobnega vedenja celo uradno prepovedali.
- 26 Db. »na timpanon«, ki je vrsta tolkala. V mislih ima častilce boginje Kibebe, ki so jih sicer večinoma sestavljali svečeniki in evnuhi, oblečeni v ženska oblačila, včasih pa so se divjemu sprevodu od Ide do gore Olimp pridružile tudi ženske. Omemba tega mesta najverjetneje ni naključna, saj je bil kraj pomembnih ljubezenskih zgodb (npr. ugrabitve Ganimedea, Parisove sodbe, srečanja Venere in Anhiza).
- 27 Driade (gr. Dryádes) so bile gozdne nimfe. Ljudje naj bi ob stiku z božanskim bitjem padli v trans, telo pa naj bi jim preplavila tresavica in krčji.
- 28 Lat. *furor* – ljubezen kot blaznost – je pogost motiv v elegični poeziji. Podobno svoja čustva predstavi tudi Evripidova Fajdra (prim. *Hipp.* 214, 232, 236–8, 241, 398 in 1146).
- 29 Vulkan, Venerin zakonski mož, je razkril njeno afero z bogom vojne Marsom z Apolonovo pomočjo. Venera se mu je maščevala tako, da je v njegovem rodu vžgala močno poželenje, da se mu ni mogla upreti nobena ženska. V verzih 53–66 gre za prvega izmed dveh krajših katalogov mitoloških primerov, s katerimi Fajdra ponazori misel o rodbinski krivdi, ki jo navidez razrešuje odgovornosti.
- 30 Ko se je Jupiter oziroma grški Zevs zagledalv Evropo (gr. Európe), hčerko fenicijskega kraljea Agenorja, se je prelevil v belega bika in jo s tem očaral, da se je brez strahu usedla na njegov hrbet. Bog je izkoristil trenutek in dekle ponesel čez Bospor v novo deželo, ki je po njej dobila svoje ime. To zgodbo je Ovidij dodal Evripidovi Fajdri, ki ravno tako našteva družinske ljubezenske prigode (gl. *Hipp.* 337–43).
- 31 Ajgêjev sin = Tezej.

- zbežal krivini je streh, sestra bila je v pomoč.³² [60]
 Zdaj pa še jaz, da ne zdi se morda, da je v meni premalo
 Minosa, zadnja se vdam skupnim zakonom rodu.
 To je usoda, da dvema ugajala ista je hiša,
 mene prevzema tvoj mik, sestro očaral je starš.
 Sestri sta dve ugrabila Tezej in Tezejev potomec³³ – [65]
 dvoje nagrad, ki jih moj dom je že dal, je dovolj!
 O ko bi me zadržala knosoška zemlja, ko prvič
 šla v Elevzino sva, kjer Cerera dom svoj ima.³⁴
 Zlasti tedaj si bil všeč mi (čeprav si že prej mi ugajal),³⁵
 znotraj v kosteh je bila bridka ljubezenska strast. [70]
 Nosil si belo obleko in s cvetjem lase si ovenčal,
 svetel obraz je tedaj prav sramežljivo zardel.³⁶
 Tisto obličje, ki drugim se zdelo je trdo in grobo,
 zame bilo ni grobó, videla hrabrost sem v njem.
 Naj se umakne mi vsak mladenič, naličen kot ženska, [75]
 moška podoba ima raje bolj skromen okras.
 Zate primerna je tvoja trdota, lasje razpuščeni,
 dalje še drobci prahu zaljša ti krasni obraz.³⁷
 Kadar nemirnemu konju, ki brani se, uzdo zategneš,
 čudim se gibčnosti nog v tesnem zavoju poti, [80]
 kadar zalučaš okorno sulico s krepko desnico,
 v divjo desnico tedaj lasten usmerim pogled,

32 Tj. Ariadna.

33 Db. »Tezeíd« = Hipolit. Tezej je pred Parisom ugrabil Heleno, po eni razlagi pa tudi Fajdro (drug mit govori, da je bila njuna poroka del dogovora). Fajdra skuša z omembo Tezeja kot ugrabitelja žensk Hipolita pozvati, naj posnema očetov zgled (tako Michalopoulos, Ovid's *Heroides* 4 and 8, 165).

34 Elevzina (gr. Eleusís) je mesto na zahodnem delu pokrajine Atike, ki je bila v antiki znana po misterijski religiji in kultih plodnosti. V verzih 67–84, ki predstavljajo osrednji del pisma, Fajdra opisuje Hipolitovo zunanost, kot se ga spominja iz srečanja med elevzinskimi misteriji. Pri tem poudari tri vidike njegove lepote: lepo opravo in skrb za zunanost (vv.71–8), telesno vzdržljivost (vv. 79–80) in lovski talent (vv. 81–84).

35 V nasprotju z Evripidovo Fajdro, ki se v Hipolita zaljubi na prvi pogled ob prvem srečanju (prim. *Hipp.* 24–8), ji je ta pri Ovidiju ugajal že prej.

36 Bela oblačila in cvetje so tradicionalno povezani s praznovanji v čast Cereri, ponazarjajo pa tudi moralno čistost, notranjo lepoto in blaženost. Bled obraz je veljal za ideal lepe ženske in se pojavlja pri opisu boginj oziroma elegičnih izvoljenk – v tej luči je moč razumeti tudi opis Hipolita, svetla polt oziroma lasje pa so bili značilni za heroje, bogove (npr. prav Cerero) in ženske, ki so jih opevali elegiki.

37 Hipolitovo zanemarjanje osebne nege je v skladu z rimsko idejo moškosti; s tem junakova romanizacija doseže svoj višek, saj Fajdra presoja Hipolita skozi prizmo Ovidijevih sodasnih standardov lepote. Pretirana skrb za osebno nego je pri Rimljanih namreč vzbujala strah o pomehkuženosti, poleg tega pa je Fajdra nejasna tudi glede Hipolitove dolžine las: kratki lasje so bili pri Rimljanih značilni za odrasle moške, medtem ko so dolgi kodri povezani z mladostjo.

- ali če drenovo kopje s široko ostjo bi podržal,³⁸
 skratka, karkoli počneš, ljubo je mojim očem.
 Le trdosrčnost prepusti gozdovom na gorskih pobočjih, [85]
 res ne zaslužim, da mi smrt tvoja drža zada.
 Kaj mi koristi, da vadam večšine odete³⁹ Diane,
 hkrati pa Veneri s tem vzamem del njenih glasov?
 Kar se odvija brez vmesnih počitkov, že ni dolgo trajno,
 s tem si povrneš moči, trudno telo poživiš. [90]
 Kajti še lok – saj posnemati moraš orožje Diane –
 prožnost bo izgubil, če ga nikdar ne boš popustil.⁴⁰
 Kéfal⁴¹ je znan bil gozdovom, na tla so popadale trume
 divjih zveri, ki jih je s svojim udarcem pobil.
 Vendar se rad je predajal Avrori, da ta ga ljubkuje, [95]
 modra boginja je šla k njemu od starca moža.⁴²
 Večkrat je Venera skupaj s potomcem Kiníra⁴³ pod ceri
 travo polegla, kjer njun prostor za spanje je bil.
 Tudi Ojníd⁴⁴ je nekoč se za májnalsko⁴⁵ vnel Atalanto,
 v jamstvo za čustva je dal delež ulova zveri. [100]

-
- 38 Gre za tipične aktivnosti, s katerimi so Rimljani dokazovali svojo moštost. Omemba konjskih dirk znova bralca spomni na tragično Hipolitovo smrt, ki so jo povzročili vznemirjeni konji (gl. Evripid, *Hipp.* 1218). V elegiji je sicer občudovanje rok pogostje povezano z žensko kot moško lepoto – zato je pri Hipolitu v resnici znak pomehkuženosti (tako Craik »Language of sexuality«, 35).
- 39 Db. »prepasane«. Omemba obeh boginj ni naključna, saj se skuša na ta način Fajda približati Hipolitu – Diana je namreč božanstvo, ki jo zaradi zaobljube čistosti najbolj časti.
- 40 Omenjena dejanja oziroma stvari (trudno telo, lok, napeta struna) imajo znova erotični podton (gl. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*, 211sl).
- 41 V verzih 93–104 sledi drugi Fajdrin katalog mitoloških zgledov, v katerih predstavi tri ljubezenske zgodbe in tako znova omenja temo »ljubezenskega lova«. Kéfal (gr. Kéfalos) je v grški mitologiji Hermesov sin in znani mitološki lovec, v katerega se je zaljubila boginja zarje, ga med lovom ugrabila in odpeljala s sabo na Olimp. Zgodbo omenja tudi Evripid, da bi poudaril vseprisotno moč ljubezni (prim. *Hipp.* 454–6), dogajanje pa spominja na Fajdrin opis dogajanja na podeželju zgoraj (prim. v. 38, 41, 43, 44). Dalje je Kefal idealni zgled za Hipolita, ker imata oba herojski izvor, sta izvrstna lovca in potencialna ljubimca, hkrati pa sta si nasprotna v tem, da se je Kefal po Fajdrini verziji mita prostovoljno predal Avrori (na to opozarja Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 180).
- 42 Tj. Titona. Ko se je Avrora zaljubila vanj, je pri bogovih zanj izprosila večno življenje, ne pa tudi mladosti, zato se je Titon vedno bolj staral in se naposled skrčil v škržata.
- 43 Tj. Adónis (gr. Ádonis). Kiníras je v grški mitologiji znameniti junak in kralj na Cipru, Adonis pa njegov sin – bil je lep mladenič, v katerega sta se istočasno zaljubili boginji Afroditita in Perzefona. Po Zevsovem sklepu bi moral mladenič tretjino leta preživeti pri eni boginji, tretjino pri drugi, tretjo pa tam, kjer bi sam želel (mladenič se je odločil za Afroditito). Po najpogostejši verziji ga je v lovu ubil divji merjasec; iz solza, ki jih je za njim potočila Afroditita, so zrastle cvetovi anemone, iz njegove krvi pa rdeče vrtnice. Te zgodbe ni pri Evripidu.
- 44 Ojnéjev sin = Meleager. Michalopoulos (*Ovid's Heroides 4 and 8*, 181) opozarja na zanimivo dejstvo, da Fajdra edina v elegiji omenja ljubezensko zvezo med Meleagrom in Atalanto, medtem ko je v mitološki tradiciji povezana bodisi s Hipomenom (bojotska verzija) ali Milanionom (arkadska verzija).
- 45 Májnjal je bila gora v Arkadiji, posvečena bogu Panu, kar te verze povezuje z omembo orgiastičnih kultov (gl. vv. 47–50).

- Dajva, še midva se hitro prištejva v to množico zgledeov,
 če boš zavrnil to strast,⁴⁶ gozd bo pustinja postal.
 Sama ti bom spremljevalka, ne bom se plašila zakotnih
 skal ne merjasca, ki bi s krivim čekanom strašil.
- V Ístmos dve morski gladini zaganjata svoje valove, [105]
 z ozke zaplate zemlje sliši se morji obe:⁴⁷
 tu bom prebivala s tabo v Trojzenu, Pitêjskem kraljestvu,⁴⁸
 mesto je meni že zdaj dražje kot rodni okraj.
 Ravno je zdoma junaški Neptunov potomec, še dolgo
 breg ga zadržal bo tam, kjer je Pejritoov dom.⁴⁹ [110]
 Njemu Tezej je dal prednost – če že govoriva odkrito –⁵⁰,
 prednost pred mano ima, prednost ima pred teboj.
 To ni edina krivica, ki on bi jo meni povzročil,
 v večjih stvareh je poprej škodo obema zadal.
 Mojega brata kosti, ki grčav jih kij je prelomil, [115]
 stresel na tla je, kot plen sestro predal je zverem.⁵¹
 Prva v pogumu od sekironosnih deklet je rodila
 tebe, po moči bila svojemu sinu je kos.
 Vprašaj, kje je – Tezej ji je bok s svojim mečem prerezal,
 niti s poroštvom otrok mati ni varna bila.⁵² [120]

46 Db. »Venero«.

47 Omemba merjasca, morja in Korinta verjetno ni naključna, saj bralca spomnita na Hipolitovo smrt (enako tudi omemba Neptuna v v. 110): iz morske pene se je namreč prikazal bik, ki ga je pokončal (prim. Evripid, *Hipp.* 1205–9 in 1213isl.). Morsko valovanje je sicer v elegiji pogosto povezano s stanjem notranjega nemira, zlasti z občutji jeze, skrbi, pa tudi čustvene stiske, prehoda in nestabilnosti (na to opozarja Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 185).

48 Pitêj (gr. Pittheús) je v grški mitologiji vladar v Trojzenu, pri katerem je odraščal mladi Tezej.

49 Tj. v Tesaliji. Neptunov potomec je seveda Tezej, Pejritoos (gr. Peirithoos) pa je v grški mitologiji Zevsov sin in kralj Lapotom, ki je postal Tezejev najboljši prijatelj. Tezejeva odsotnost je za Fajdro razlog in hkrati opravičilo za njeno željo po prešuštvu – v njenih besedah odzvanja tudi sočasna rimska pravna praksa, saj se je lahko dolgo fizično odsotnost razumelo kot potrditev o ločitvi (gl. Susan Treggiari, *Roman marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 451). V verzih 110–28 Fajdra dalje v potrditev svojega prav našteva Tezejeva krivična dejanja zoper njo in Hipolita (110–14), zoper Minotavra in Ariadno (115–116), Amazonke (117–20) in še enkrat zoper sina (121–8).

50 Db. »če ne zanikava očitnega«. Medtem ko je pri Evripidu Tezej na poti v preročišče (prim. *Hipp.* 281), pa je pri Ovidiju s Pejritoom v podzemlju, kjer poskuša ugrabiti Perzefono in je za ta zločin tudi kaznovan. Fajdra z izbiro besed namiguje, da je morda njun odnos tudi homoerotičen.

51 Brat je seveda Minotaver, sestra pa Ariadna, ki jo je Tezej zapustil na otoku Naksos. S tem Fajdra dopolni prvi mitološki katalog iz v. 53–64, v katerem pripoveduje o tragični zgodovini svoje družine. Pri tem pri omembi uboja Minotavra ni duha o Tezejevem junaštvu – za Fajdro ni osvoboditelj svojega ljudstva, pač pa brezčuten ubijalec (tako Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 190). Klasično Tezejevo orožje, ki se pojavlja na upodobitvah, je sicer meč, tukaj pa je omenjen kij, ki ga implicitno povezuje s Herkulom. Zanimivo je tudi, da Fajdra ne omeni Ariadnine pomoči kot zgoraj (gl. v. 60), saj želi vso odgovornost preložiti na Tezeja in ga tako še bolj očrniti.

52 V skladu z mitom je do poboja Amazonk prišlo, ker so te vdrlle v pokrajino Atiko kot odgovor na Tezejevo ugrabitev ene od njih, morda pa kot odgovor na Tezejevo zvezo z Ariadno. Opis uboja ima znova erotične konotacije, zlasti pri omembi meča in predrtja (gl. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*, 19–21).

- Ni poročena bila, ni bakle poročne sprejela –
vse, da kot pankrt ne bi prestol očetov dobil.
Poleg tega je po meni še brata dodal ti, a vendar
nisem jaz kriva bila, on ju je vzdignil od tal.
O ko bi vsaj, o najlepši na svetu, preminil v drobovju [125]
sredi poroda ta plod, ki ti prinaša skrbi.⁵³
Pojdi sedaj in počasti ležišče zaslužnega starša,
ki se ogiblje ga sam, sinu se s tem odpove.
Tudi če zdi se, da s svojim pastorkom bi mačela spala,⁵⁴
naj ne plašijo duha prazni pomeni besed. [130]
To je le stara spodobnost, prešla bo v naslednjem obdobju,
ta zastarel običaj vpeljal Saturn je kralj,⁵⁵
Jupiter pa je razglasil za sveto prav vse, kar ugaja,
njemu je prav, da se sestra z bratom moži.
Taka zaveza preide v trdno vezivo rodbine, [135]
sploh če še paru prida Venera svoje vezi.⁵⁶
Zlahka ljubezen prikrijem, da nama je dano grešiti,
tvoje sorodno ime krivdo zakrinka lahko.⁵⁷

- 53 Fajdra je Tezeju rodila Akamanta in Demofonta. Zadnja Tezejeva krivica je tako povezana z dejstvom, da je Hipolit nezakonski otrok (prim. Evripid, *Hipp.* 1082isl.) – Fajdra na tem mestu omenja rimski obred vzdigovanja dojenčkov: v znak, da ga oče priznava za svojega, je moral pred pričami in sorodstvom otroka vzdigniti s tal; na ta način so mu pripadle pravice in dediščina. V nasprotju z Evripidovo Fajdro, ki jo resnično skrbi za svoje otroke in njihovo prihodnost (prim. *Hipp.* 420–5 in 313isl.), Ovidij pušča politične posledice izvenzakonske skupnosti ob strani in namesto tega raje poudari Fajdrino ljubezen do Hipolita, ki presega njena čustva in skrb do lastnih otrok. Latinski izraz *viscera* je večpomenski: označuje drob in notranje organe, pri ženskah zlasti maternico in spolne organe, lahko pa tudi otroke.
- 54 V Fajdrinih besedah odzvanjajo besede, ki jih kot očitek Hipolitu pri Evripidu navaja Tezej (gl. *Hipp.* 408, 651isl., 885isl, 1003 in 1011), vendar tukaj z njimi vabi Hipolita v zločin, hkrati pa želi pretrgati vezi med njim in njegovim očetom. Že v antiki je imela mačeha negativen prizvok, saj so navadno zelo grdo in nepravično ravnale s svojimi pastorki.
- 55 Saturn je starodavno italsko božanstvo poljedelstva in rodovitnosti, pozneje poistoveteno z grškim Kronosom. Fajdra se v teh in naslednjih verzih na kratko dotakne ideje o dobah sveta: zlata doba, ki je bila prva po vrsti, je veljala za čas večne pomladi, večnega miru in izobilja, pa tudi moralne in seksualne neoporečnosti (glede te teme gl. Erossini Spentzou, *Reader and writers in Ovid's Heroides: Transgressions of Genre and Gender* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 43–53). To se je spremenilo z vladavino Jupitra, ki se je poročil s svojo sestro Junono in dal drugačen zgled.
- 56 S svojo trditvijo se Fajdra odreka tradicionalizmu in se približuje elegičnemu pogledu na ljubezen (tako Michalopoulos, *Ovid's Heroides* 4 and 8, 201–2) – gre za še en primer romanizacije grškega lika: *pietas*, spodobnost v najširšem smislu, je bila temeljna rimska vrlina in je vključevala spoštljiv odnos tako do bogov, staršev kot do drugega človeka nasploh. Poročanje znotraj rodbine, zlasti zaradi ekonomskih razlogov, Rimljanom ni bilo tuje, vendar so se vseeno izogibali porok z ožjimi sorodniki. Fajdrina zveza bi v njihovih očeh gotovo veljala za škandalozno. Fajdra je že prej primerjala Hipolitovo lepoto z Jupitrom (v. 35isl.), sedaj pa sta jima kralj in kraljica nebes zgled tudi v svoji incestuozni zvezi, ki jo s svojimi »verigami in zanko« (lat. *catena, nodus*) podpira sama boginja ljubezni Venera. Vozle in vezi, ki imajo pomemben dobeseden in preneseni pomen, v svoji tragediji pogosto omenja tudi Evripid (prim. *Hipp.* 515, 671, 777, 779, 781, 783 etc.).
- 57 Po tem, ko je Fajdra utemeljila svojo zvezo s Hipolitom z božjim zgledom, zdaj v verzih 137–46 navaja nadaljnje argumente, s katerimi bi spodbila morebitne komentarje proti njuni zvezi.

- kdor bi zagledal objeme med nama, oba bi pohvalil,
 rekel, da mačeha sem, vdana pastorku povsem. [140]
 Zate ni vrat, ki jih moral bi v temi odpreti pred strogim
 možem, še paznika ni, da ga nato preslepiš.
 Dva je sprejela ta hiša⁵⁸ in dva bo sprejemala dalje,
 javno si dal mi poljub, dal jih tako boš naprej,
 varen boš z mano, s prestopkom zaslužil boš same pohvale, [145]
 vsem na očem boš lahko v postelji moji ležal.⁵⁹
 Daj, ne pomišljaj si, spusti se v zvezo, h kateri te vleče,
 Amor, ki v meni divja, tebi naj bolj popusti!
 Ni pod častjo mi, da prosim te kakor ponižna prošnjica,⁶⁰
 Joj, kje je zdaj moj ponos? Kje je nadutost besed? [150]
 Res sem verjela, da dolg bo moj boj, da ne bom se predala
 grehu – če v strasti je kaj, čemur zaupaš lahko.⁶¹
 Zdaj te premagana prosim, s kraljevsko rokó ti objemam
 noge ... zaljubljen ne ve, kaj mu spodobnost veli.
 Ni me več sram, saj odšla je dostojnost, sledi le pustila, [155]
 tej, ki prizna, daj odpust, trdo srce omehčaj!

Sprva vzbudi vtis, da ji je lasten dober glas pomemben, a se to hitro spremeni – namesto tega raje zatrdi, da bo Hipolitovo ime ostalo neomadeževano. Pri tem pokaže svojo retoriko in logiško spretnost, saj se poigrava s protislovnimi pojmi in izjavami, npr. mačeha, ki je vdana pastorku, čeprav bi ta zvestoba po vseh pričakovanih pripadla možu, pojmovanje incestuozne zveze kot zakona. Dalje omeni tudi vse tipične teme ljubezenske elegije, kot so neizpolnjeno hrepenenje, prva skupna noč, zaklenjena vrata, mož kot paznik etc.; omemba vrat pa bi lahko imela tudi seksualni pomen (gl. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*, 89 in Jeffrey Henderson, *The Maculate Muse* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 137–8).

- 58 Višek Fajdrine argumentacije vidi Michalopoulos prav v tem verzu: pri Evripidu je hiša sprva zagotovilo vloge, ki jo imata moški in ženska (se pravi patriarhata in ločenih ženskih prostorov, gl. *Hipp.* 131isl.), zato se Fajdra kot krepotna žena zadržuje v notranjih prostorih, ko pa jo preplavi poželenje, pa se upira vnaprej dodeljenim prostorom – hiša jo vedno bolj utesnjuje, dokler znova ne vstopi vanjo, da bi se ubila. Ovidijeva Fajdra pa nasprotno vidi svojo hišo kot prostor ljubezni in seksualnosti, tako da kontrast med tragedijo in elegijo ne bi mogel biti bolj očiten (*Ovid's Heroides 4 and 8*, 206).
- 59 Zanimiv kontrast z verzom 127, v katerem govori o skupnem ležišču, tukaj pa o postelji, ki pripada samo njej. S tem se distancira in osvobodi Tezejeve vloge v njenem življenju in v središču postavi svojo lastno seksualnost – vzame si nazaj pravico do užitka, ki ni več odvisna od zakonskih vezi, pač pa samo še od nje svobodne volje (tako Michalopoulos, *Ovid's Heroides 4 and 8*, 208).
- 60 Fajdra pismo zaključí v tipičnem elegičnem slogu – s čustveno obarvanimi prošnjami, čeprav vsebinsko ne prida nič novega, ampak samo ponovi glavne teme: borbo s poželenjem (v. 151), njeno skrb za videz spodobnosti (154–6), družinsko zgodovino in kretski izvor (157–64), motiv bika (165–168) in ljubezenski lov ter njen zblaznel tek po gozdovih (169–74). Potem ko je nagovorila Hipolitov razum in zmožnost rabsodbe, sedaj cilja na občutja in čustva, s tem pa spominja na dvojno priprošnjo do jilje pri Evripidu: ta nagovarja tako Fajdro (prim. *Hipp.* 325–35) kot Hipolita (*Hipp.* 605–15). Čustven naboj in stiska sta razvidna tudi iz slovničnih elementov, saj na nju po hitrem odgovoru kaže pogosta raba imperativa (npr. 156, 161, 162, 165, 176), medtem ko raba retoričnih vprašanj (150, 166), vzklikov in ponavljanj (157–9, 169–73) nakazujejo notranji nemir in zmedo.
- 61 Fajdra znova poudari, da se do konca upira svojim željam in vendarle želi biti vzorna žena, vendar ne more hkrati zadostiti ljubezni in spodobnosti (prim. v. 79 in *Hipp.* 392).

- Kaj mi pomaga, da oče je Minos, vladar nad vsem morjem,
 kaj, da pošilja praded strele z migljajem roké,⁶²
 kaj, da bodičasti žarki obdajajo dedovo čelo,
 kadar škrlatni mu voz zgage toplino na dan?⁶³ [160]
 Čustvom podvržen ugled je. Do prednikov bodi usmiljen,
 če že do mene ne boš, daj, prizanesi vsaj njim!
 Meni za doto bo Jupitrov otok⁶⁴ – ozemlje na Kreti,
 naj bo Hipolitu vsa zemlja podložna odslej!⁶⁵ [165]
 Končno popusti, surovež! Saj mati lahko je še bika
 spridila, zdaj pa boš ti krut bolj kot bik podivjan?⁶⁶ [165]
 Prosim pri Veneri, ki je pogosto z menojo,⁶⁷ da bi blag bil,
 da ne bi ljubil nikdar te, ki lahko te prezre,
 da bo okretna boginja⁶⁸ ob tebi v skrivnostnih globelih,
 da ti visoki bo gozd nudil zveri za pokol, [170]
 da ti naklonjen bo Satir in Pani, višavska božanstva,
 da bo merjasec obstal, s sulico tvojo zadet,

-
- 62 Tj. Jupiter. Fajdra znova spomni Hipolita na svoje poreklo, a se tokrat osredotoči le na moške prednike, dalje pa preteklosti ne omenja z namenom, da bi tako utemeljila svojo sedanjo sedanjo nesrečo, pač pa je bolj opomnik o rodbini, na katero je lahko ponosna (tako Michalopoulos, Ovid's *Heroides* 4 and 8, 211–2). Minos je v nasprotju z verzi 53–66 tu dejansko poimenovan in omenjen kot vladar morja, Jupiter pa je kot bog neba in vremena predstavljen v pozitivnejši luči kot prej (prim. v 35isl. in 133isl.).
- 63 Tj. Helij (Sonce). Kot tretji izmed slovityh prednikov je imenovan sam bog sonca in svetlobe, ki je, mimogrede, razkril prešuštvo Venere in Marsa – s tem ga Fajdra poveže z verzi 53–64. Opis ožarjenega božanstva in njegovih spretnosti z vprego spominja na opevanje Hipolitovih lepot (prim. vv. 71, 72, 79isl.), škrlatna barva pa ima erotičen podton.
- 64 Jupitrova mati Rea se je skrivala na tem otoku pred svojim možem Saturnom, ki je žrl lastne otroke iz strahu pred prerokbo, da ga bo lastni potomec vrgel s prestola.
- 65 Na tem mestu Fajdra znova omeni posledice Tezejeve nepravčnosti v oziru do lastnega sina (prim. vv. 121–4), vendar ponudi nepričakovano rešitev: če je Tezej Hipolitu odrekel dedne pravice, mu bo sedaj ona ponudila ozemlje Krete. S tem Ovidij v grški lik znova vpelje rimske značilnosti: dota je bila namreč ena izmed redkih pravic, ki jih je uživala rimska ženska, in je tudi po ločitvi ostala njena last. Problem pri Fajdri nastane, ker je formalno še vedno poročena, torej z njenim imetjem upravlja Tezej. Michalopoulos v svojem komentarju opozarja še na en zanimiv vidik: čeprav je dajanje daril tipična tema v sklopu elegij, je Fajdra s svojo ekstravagantno ponudbo dejansko bolj podobna bogatemu rivalu, ki skuša podkupiti žensko, kakor pa revnemu elegičnemu pesniku, ki jo želi osvojiti z ljubeznijo in drobnimi darilci (Ovid's *Heroides* 4 and 8, 215).
- 66 Fajdrina omemba materine nenaravne ljubezni do bika bralca spomni na zgornje verze v mitološkem katalogu (gl. 75isl.), vendar tokrat Fajdra jasno pove, da je bila Pazifaa tista, ki je zasnula past. Primerjava trdosrčnega ljubimca z divjo zverjo (pogosto levom) je splošen motiv, Fajdrina izbira bika točno na tem mestu pa verjetno ni naključna.
- 67 Morda je Fajdrina prošnje pri Veneri ironična aluzija Hipolitove smrtne prošnje pri Evripidu (gl. *Hipp.* 611, 657–8, 1025–31 in 1191). Ponavljanje v naslednjih vrsticah spominja na klasično formulo zarotitvenih obrazcev, njena trojna prošnja pa bralca spomni na tri želje, ki jih je Neptun izpolnil Tezeju in s tem povzročil Hipolitovo smrt.
- 68 Tj. Diana.

da ti ponudijo nimfe, četudi morda res sovražiš
 ženske, vodó, da si z njo žgočo boš žejo gasil.⁶⁹
 Solze še k prošnjam pridam: in ti, ki besede prošnjice [175]
 bereš, zamisli si zdaj, da moje solze uzreš.⁷⁰

Polonca Zupančič
 Škofijska Gimnazija Vipava
 polonca.etc@gmail.com

-
- 69 Znova se ponovi motiv in besedišče (ljubezenskega) lova, ki je navzoče skozi celotno pismo in ima erotične podtone; zlasti je očitna povezava med njeno ljubezensko poblaznelostjo v verzih 49isl.
- 70 Zanimivo, da Fajdra ne konča pisma s smrtno grožnjo ali pogrebnim napisom, kot je sicer značilno za elegična pisma, ampak z omembo joka (prim. *Hipp.* 245), ki je tudi običajni način, kako prepričati izvoljenca (glede solz v elegiji glej npr. Sharon L. James, »Her Turn to Cry: The Politics of Weeping in Roman Love Elegy,« v: *Transactions of the American Philological Association* 133 (2003): 99–122). Solze in kri so dalje najpogostejši fizični znaki, ki prikazujejo psihično bolečino in so nekakšna posebna pisava, saj junakinje pripovedujejo svojo zgodbo preko joka in pisanja – njihovo telo postane besedilo, telesne tekočine pa črnilo (Tako Spentzou, *Reader and writers*, 111). Fajdrina prošnja, naj si Hipolit predstavlja njene solze, tako postane zloveški znak, ki napoveduje tragičen konec.

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.121-137>

Vittoria Colonna: *Soneti*

Prevedel Brane Senegačnik

Pesnico Vittorio Collona (1492–1547) literarna zgodovina običajno (in upravičeno) uvršča v tok petrarkizma, a je izjemen pojav, ne le zato ker so ženski glasovi v 15. stoletju razmeroma redki, temveč zaradi pesniške izjemnosti, katere pomen presega zgodovinsko dobo njenega življenja. Izvirala je iz mogočnega aristokratskega rodu. V tem okolju je bila deležna vrhunske humanistične izobrazbe, vse življenje se je gibala v različnih eminentnih kulturnih krogih na italijanskem ozemlju, v katerih je igrala zelo dejavno in pomembno vlogo: skratka, bila je izjemna intelektualka v specifičnem okolju renesančne družbe. Že v mladih letih se je uveljavila kot pesnica, sčasoma pa je postala eno najslavnejših pesniških imen 16. stoletja. Njena poezija, napisana v sonetni formi, se po vsebini deli na dve veliki temi: ljubezen in duhovno življenje, tretja, epistolarna poezija, je minorna. V referenčni izdaji Allana Bullocka iz leta 1982 se soneti z ljubezensko tematiko označujejo s kratico A (za »rime amorose«), soneti z religiozno, duhovno tematiko pa s kratico S (za »rime sprituali«), natančnejše oznake A 1, A 2 in S 1 in S 2 so nadrobneje določene z ozirom na rokopisno oziroma tiskano tradicijo, z E pa so označeni njeni posvetilni soneti, ohranjeni v raznih virih.

V t. i. ljubezenskih sonetih objokuje moževo smrt (Ferdinando Francesco d'Avalos, vojaški poveljnik v službi Ferdinanda II Aragonskega, je umrl za posledicami bojnih ran lta 1525) in v globoko osebnih tonih izraža neutolažljivo hrepenenje po njem, zato jih včasih imenujejo tudi soneti vdovstva. T. i. duhovni soneti pa so nastali v času njenega iskanja osebne tolažbe, obenem pa so povezani z njenimi reformističnimi iskanji, ki so jo v času krize katoliške cerkve pripeljali v bližino protestantskih idej. Čeprav je ostala laikinja, je težnja po prenovljeni, močni osebni duhovnosti (v konsonanci s t. i. *devotio moderna*) zelo zaznamovala njeno življenje in poezijo. Posebej znamenito je njeno dolgoletno prijateljstvo z Michelangelom Buonarrottijem, za katerega je ustvarila in poklonila posebno rokopisno zbirko svoje duhovne poezije (103 soneti). Sloviti umetnik, katerega duhovnost je močno zaznamovala, pa jo je

upodobil na nekaterih svojih risbah in ji posvetil nekaj svojih najlepših stihov. Čeprav so njeni slogovno dovršeni in kompleksni verzi po koncu 16. stoletja stopili v ozadje, pa nikakor nimajo samo zgodovinskega pomena, ampak se uvrščajo med visoke dosežke renesenčne umetnosti in vseh časov.

A 1: 24

Eneja edinstvenim junaškim delom
ta um sijajni daje odmev in slavo;
če sloga vredno temo bi mu dalo
Nebo, bi moje Sonce mu žarelo.

Ta od sveta čaščena bi svetloba
povzdignila njegov izraz v višave,
a zdaj srce je manjše ne zajame –
nikomur ni po volji lastna doba.

Saj ne, da snov mu jemlje večno ime:
zaslužen je avtorju spisala
izraza moč bleščečo zgodovino.

A če slavil resnično bi vrlino,
ki bi v Nebo, ne v Pekel nas peljala,
še bolj žarela slava bi obeh.

A 1: 25

Če Jupiter v zlato, v laboda, v bika
spremenil se je v poželenju slepem,
z neba prestola v labirinte zemske
premaknil se – on sam, ki vse premika –,

če ti le čudežne dokaze ceniš,
verjameš v blodno slo in prazno slavo,
ponesi k mojemu me Soncu, Amor,
kjer zdaj z lučjo vrline lastne sveti.

Bolj čudežen, bolj vzvišen bo podvig
prenesti mene v smrtni tja tančici,
kot pa boga na zemljo v nizki obliki;

če pa v visokih željah duh blazni,
ker koprnenje stiska ga tesnó,
daj mojim mislim svojo drzno moč.

A 1: 71

Kako je soncu mojemu usoda
bila nasprotna! Ah, zakaj ni vnelo,
z vrline ognjem vas že prej – žarelo
tedaj bi še čez tisoč let vrh svoda?

To ime lepota vašega bi sloga,
ki antiko osramoti, a v nas razvnema
zavist, iztrgala iz časa objema,
in druge smrti želo odbiti zmogla.

Ko vsaj lahko v srce bi vam poslala
ta žar, ki mene žge! Ko meni vi
duha, da najdem rime njega vredne!

Kaj bo, če se Neba bo jeza vžgala,
na vas, ker ste izbrali druge teme,
na mé, da o taki luči govorim?

A 1: 74

Zbudila v meni glas je bolečina,
a sloga vrednega ni znal ubrati:
prikrito v tej očitni je napaki
trpljenje pravo, ki me vso prešinja.

Spev žalosti, ki bolj in bolj je silna,
nadležan drugim prej, kot zmore dati
oporo meni, neresničen hkrati –
najbolje, da zagrne ga tišina.

Ni meni v prid ne moji luči sveti;¹
še kdor na Helikonu je najvišje,
bi nje vrlin in muk ne znal zaobjeti.

Če znotraj me plameni skriti žgejo,
je čas, da solz si z lic nič več ne brišem:
le v meni naj rode se in umrejo.

1 »Moja sveta luč« je pesničin pokojni mož Ferdinando Francesco d'Avalos.

A2: 3

Naročje videla sem, vrh, pobočje
ponosne gore, ki Tifona skriva:
veselo plamenela je vsa živa,
lepo žarelo kamenje je vroče

za tvojo slavo, da bo zmeraj jasna;
dokler stojijo tla in val se giba,
bo znano ji, da je nedosegljiva:
nikdar se ne zaceli takšna rana.

Povsod sem zrla zmagoslavje novo,
povsod nesmrtna hvalnice donele
so tvojih del in vzvišene vrline.

To ni bil en sam dan, vem zagotovo,
gospod: vse tvoje ure so žarele
somerno v letih, vse enako čiste.

A 2:4

Če ta ošabni hrbet težo gore
nositi mora iz veka v vek zato,
ker hotel je v nebo, v solzah tako
goreč vzdihuje, obdan z brezbrežjem vode,

veselje zdajšnje izravnava muke
pračavnih dni: na tleh Tifon leži,
ki rojen bil je za visoki cilj.
Ne sodi lepa želja v čase gnusne.

Zgubljenih upov zdaj sadove obira,
ki vir so dolge, slavne zgodovine,
in slast mu lajša bolečin spomine;

Ni slabša ječa, ki v njej srečen biva
– če res božanstev slava ne premine –,
od te, ki stari Atlas jo podpira.

A 2: 6

O srečna ženska,² ki ti bolečina
duha je strla, slo življenja izžela
iz žlahtnih prsi upe vse razvela
v pozabo slepo, z grozo te ogrnila.

Soprogu ljubemu plašč pordecila
je tuja kri – in misel se je zmédla
od muke strašne in si onemela:
ljubezen v duši si najhujše slika.

O koliko ti smrti, dolgih, pravih,
ta ena vzela je in v hipu dala
za beg pred težkim zlom ti lahka krila.

Četudi v meni je še globlja rana,
po volji sonca mojega v višavi
pred srcem, ah, je muka pokleknila.

2 Julija, hči Julija Cezarja in njegove druge žene Kornelije, žena Gnaja Pompeja Velikega, ki je po Plutarhovem poročilu (*Pompejev življenjepis* 53) ob pogledu na okrvavljen možev plašč splavila; pesnica je to poročilo priredila, kot da je Julija ob tem prizoru storila samomor.

S 1: 1

V ljubezni čisti dolgo je gorela
za slavo moja duša in redila
na prsih kačo; zdaj se oslabela
h Gospodu obrača, kjer je vir zdravila.

Naj sveti žebli bodo bolečine,
črnilo moje dragocena kri,
naj mrtvo sveto bo telo papir,
da kar trpel je, zase nanj napišem.

Ni prav k Parnasu, k Delosu klicati;
tu po drugačni vodi se hlepi,
po gori, kamor človek sam ne vzpne se:

naj tisto sonce odpre izvir sijajni,
ki ožarja vse nebo in elemente,
in mi globoko žejo pogasi.

S 1: 4

Če pač nikdar ne vzamem v roke pile
pretanjenega okusa in ne oziram
naokrog se prezirljivo, ne poliram,
ne lepšam grobe in robate rime,

je to zato, ker prva skrb mi ni
loviti hvalo in preziru uiti,
ne da po moji radostni vrnitvi
v Nebo, bi svet obsipal jo s častmi;

božanski ogenj, ki duha razvnema
mi milostno, prši kdaj skozi mene
te iskrice, četudi sama nočem;

če prsi plemenite kdaj katera
ogreje, tisočkrat zahvalim vroče
se za napake, srečno zagrešene.

S 1: 28

Zatisnila bi ušesa, oglušela,
da v zbranih mislih slišala bi mili
glas angelov, ki v njem se mir resnični
z ljubeznijo resnično zliva scela.

Življenjski dih od strune veje k struni,
božansko čist, iz živih teh glasbil
in tisoč spevov vodi na en cilj,
da harmonija večna se ne zruši.

Ljubezen viša in niža te glasove,
ureja jih, neizmerno mero udarja,
ki znamenja nikoli ne zgreši;

in zmeraj slajši zvok je, če skoz nove
in nove spet premene not zveni,
saj On za to skrbi, ki spev ta sklada.

S 1: 33

Če s srebrom deževalo bi zlato,
bi videli, kako lovijo v roke,
si tisti ta zaklad minljiv, nizkoten,
ki drugo jim življenje skriva dvom.

Dobiček slepi, prazna opravila
najdražja so največjim učenjakom,
ker ne zasluge, danes le bogastvo
te z listjem palm in lovora obsipa.

Ne tečejo pa k Bogu, ki z Neba
iz desne prsne rane nam prši
nenehen dež neskončnega zaklada,

in pravijo, ko kdo odpre mu vrata,
da vara svet (če sam se ne slepi),
ker previsoko lastna misel nosi ga.

S1: 77. fol. 39v

Moj Bog je, vidim, gol, na križ razpet,
prebodene dlani so in stopala,
odprta stran in v trnju je vsa glava,
drhal okrog ga žali spet in spet,

neznansko težo nosi na ramenih,
ves greh sveta, vso krivdo; s tem trpljenjem
zmaguje smrt, sovražnikov besnenje,
le ker srce v ljubezni je plamenih.

Pokorščina, ponižnost, potrpljenje
bile so zvezde – sonce usmiljenja
so skupaj z drugimi krepostmi obdale;

po bridki bitki in sveti smrti daje
še lepši sij to sonce in zvezd žarenje
dobroti večni Božjega srca.

S1: 78 fol. 40R (Brundin str. 118)

Kar storil Bog za nas je čudovito,
ko je na krutem križu umrl, presega,
vrlino vsako, um naš ne dojema,
človeški moči to ostaja skrito.

Skrivnosti žarek v prsi umrljive
pronikne, silen ali droben – vera
v božansko, nadnaravno z njim se odpira,
le iz Božjih rok ta dar, popoln in čist, je.

Zato le ta, ki vanj oči upira,
ne kdor je več dojel in je več knjig
prebral na zemlji, bo v nebesih blažen.

Ni pisana na liste iz papirja
postava, v čisto jo srce kot žig
je vtisnil Jezusov ljubeči plamen.

S 1: 110

O večna luna, ko med našimi očmi
je in resničnim soncem tvoje smrtno vstalo,
ga ni umazalo, podala si zrcalo,
da zremo v njem luči Njegove sveti sij.

In nisi ga zasenčila, le zagrinjalo
izvirne krivde naše, črno, nepredirno,
je s prošnjo tvojo in z Njegovo lúčjo živo
zgubilo senčno težo, láchko zasijalo.

Z jasnino, ki od Njega jo prejemaš,
temo noči topiš, svetloba tvoja mirna
neredko zopet silni žar Njegov blaži.

In čisto mleko, ki si z njim ga tu dojila,
blodeč po svetu kakor rosa zdaj hladi
Njegovo jezo, ki pravično se razvnema.

S 1: 137

Preprosti val živahnega izvira
ob gorskem vznožju nas razveseljuje,
in ko v razkošje odet se razkazuje,
podobe zlate in marmorne obliva,

vaš gibki slog pa svetu oboje odkriva,
nikjer tako to dvoje ne kraljuje:
moči naravne jasno izkazuje,
z močjo umetnosti jih v eno zbira:

ta čiste vode vsepovsod zajema
in pušča da leskeče neskalsjena
se njihovih izvorov še narava.

Moj dragi Bembo, če srce se vnema
vam zdaj le za Boga, še muza vaša
k resnici naj se obrne prerोजना.

*Brane Senegačnik
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
branko.senegacnik@ff.uni-lj.si*

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.1.139-147>

Francesco Petrarca: Pismo Giacomu Colonna (*Rerum familiarium libri 2.9*)

Prevedla Anja Božič

Petrarcovo pismo Giacomu Colonna¹ je sedmo pismo druge knjige Petrarrove zbirke proznih pisem v latinščini z naslovom *Pisma o osebnih zadevah* (*De rerum familiarium*) ali na kratko *Familiars*. Giacomo Colonna je bil četrti sin pomembnega rimskega senatorja in Petrarrovega prvega pokrovitelja Stefana di Colonne Starejšega. Giacomo in Petrarca sta se spoznala v Bologni med študijem prava pri Giovanniju D'Andrea in postala bližnja prijatelja. Leta 1328 je Giacomo postal škof v Lombezu, kamor je za stalno odpotoval leta 1330, spremljali pa so ga Petrarca, Ludwiga van Kempen in Angelo Tosetti. Potovanje pa je ostalo med Petrarcovimi najljubšimi spomini in se ga pogosto spominja v svojih pismih. Leta 1333 se je Giacomo odpavil v Avignon, da bi obiskal svojega brata, vplivnega kardinala Giovannija Colonna, a je bil nato odpoklican v Rim. Tam se je zadnjič v življenju srečal s Petrarco. Leta 1440 se je preselil nazaj v Lombez in nekaj mesecev zatem umrl. Petrarca globoko žaluje za njim v *Fam.* 4.13.

Skupaj s *Fam.* 1.6. in 4.6. pričujoče tradicionalno velja za enega pomembnejših virov o škofovi biografiji in njegovem odnosu s Petrarco.² Vendar pa

- 1 Giacomo Colonna je bil četrti sin Stefana di Colonne Starejšega. Študiral je v Bologni, kjer je spoznal Petrarco in kmalu postal eden njegovih bližjih prijateljev. Leta 1328 je postal škof v Lombezu in kamor je za stalno odpotoval leta 1330 v spremstvu Petrarce, Ludwiga van Kempena in Angela Tosettija, potovanje pa je ostalo med Petrarcovimi najljubšimi spomini. Giacomo je Petrarco istega leta predstavil tudi svojemu vplivnemu bratu, kardinalu Giovanniju, ki je postal njegov pokrovitelj. Leta 1333 se je Giacomo odpravil v Avignon, da bi obiskal svojega brata, a je bil nato odpoklican v Rim. Tam se je s Petrarco srečal drugič in zadnjič v svojem življenju. Leta 1440 se je preselil nazaj v Lombez in nekaj mesecev zatem umrl. Petrarca globoko žaluje za njim v *Fam.* 4.13. Giacomo je tudi naslovnik *Fam.* 1.6 in 4.6.
- 2 O tem npr. Henry Cochin, »Pétrarque et Jacques C.«, *Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France* 59 (1922), 96–134; Francesco Lo Parco, »Il Petrarca e G. C. a Tolosa (con xv documenti inediti dell'Archivio Vaticano)«, *Memorie della Real Accademia di archeologia, lettere e belle arti (Napoli)* 1 (1911), 227–249; Arnaldo Foresti, *Aneddoti della vita di Francesco Petrarca, a cura di Antonia Tissoni Benvenuti* (Padova, Antenore, 1977); Giuseppe Billanovich, »Gli umanisti e le cronache medioevali. Il *Liber pontificalis*, le *Decadi* di Tito Livio e il primo umanesimo a

novejši literarni zgodovinarji³ opozarjajo, da je korespondenca med Petrarco in Giacomom Colonna v veliki meri izmišljena in ni v skladu z informativno funkcijo pisma, kot jo Petrarca po Ciceronu opredeli v svojem naslovnem pismu zbirke *Familiare*, in sicer da je »v pismu najbolj bistveno to, da človeka, ki mu pišeš, seznaniš s tistim, česar ne ve«. ⁴ Petracovo pismo Colonna je tako še eno tistih pisem, ki jih moramo primarno razumeti v okviru njegovega načrtnega oblikovanja natančno zasnovane avtobiografije, katere delce avtor premišljeno niza skozi svoje epistolografsko delo. Eden njegovih priljubljenih vzvodov je tudi odzivanje na (namišljene?) obtožbe, s katerimi naj bi se ga v prejšnjem pismu lotil njegov naslovnik, kar lahko izvrstno spremljamo v pričujočem pismu.

Slednje je še posebej zanimivo, saj se zdi, da Giacomo Colonna Petrarco obtožuje točno tistega, kar ta v resnici počenja: pred svojim literarnim občinstvom igra natančno domišljeno vlogo in si, da bi pridobil njihovo naklonjenost, pri tem na veliko izmišljuje. Njegova največja izmišljija je po Giacomu prav ljubezen do Lavre, takoj za tem pa občudovanje Avgušтина. Lavro naj bi si Petrarca izmislil, da bi imel motiv za med ljudmi priljubljeno ljubezensko poezijo, poglobljanje v Avgušтина pa naj bi hlinil, da bi dokazal svoje odmik od poganske literature v prid krščanskih piscev. Petrarca se ne trudi z argumenti: veliki Avguštin bo že vedel, ali je njegovo občudovanje resnično ali ne, njegova (neuslišana) ljubezen do Lavre pa – ko bi bila vsaj le izmišljena in mu ne bi prinesla toliko trpljenja. Namesto tega pismo spremeni v skoraj programsko apologijo lastnega življenjskega in literarnega *creda*, in sicer na zanj značilne teme, s katerimi so prepredena vsa njegova pisma.

Ena slednjih je tudi zagovor branja antičnih avtorjev, kar naj bi bil prav tako eden izmed Giacomovih očitkov. Petrarca se pri tem neogibno naveže na slavno Hieronimovo pismo *Ep.* 22, kjer cerkveni oče pripoveduje o svojih sanjah, v katerih je bil pod obtožbo prevelike zagledanosti v pogansko književnost v snu prebičan in z besedami »Ciceronianus est, non Christianus« obsojen pred božjim tribunalom. Ta odlomek predstavlja ključno mesto večnih literarnih razprav o tem, kdo je boljši vzornik, Avguštin ali Hieronim, saj so Avguštinovi privrženci Hieronimovemu taboru tako vztrajno očitali prav opisano božje sojenje.⁵ Medtem ko je Hieronim po božji obsodbi obljubil, da se ne bo nikdar več dotaknil knjig antičnih avtorjev – a je glede na množico

Roma«, *Italia medioevale e umanistica* 1 (1958), 103–137, Ernest Hatch Wilkins, *Life of Petrarch* (Chicago, The University of Chicago Press, 1961), 7–14, 20, 25, 30, 212.

3 V ospredju je Carlotta Donna, »La familiaritas nelle epistole a Giacomo Colonna«, *Petrarchesca* 3 (2015), 139–47.

4 Cic., *QFr.* 1.1.37: *Illud, quod est epistulae proprium, ut is ad quem scribitur de iis rebus quas ignorat certior fiat, praetermittendum esse non puto.* [To, kar je za pismo bistveno, namreč da naslovnika obvesti o stvareh, ki jih ne ve, pa, mislim, ne smem izpustiti.]

5 O tem npr. David Marsh, »Petrarch and Jerome«, *Memoirs of the American Academy in Rome* 94 (2004): 85–98.

njihovih citatov v njegovih pismih jasno, da obljube ni držal – je Avguštin, kot opisuje Petrarca, pri klasičnih avtorjih znal najti navdih za poglobljeno vero in jim tako ponosno priznaval svoj dolg. Pismo je tako čudovit primer prav tipične zgodnje humanistične argumentacije v prid Avguština,⁶ hkrati pa je pri tem nemogoče zgrešiti, da Petrarca skozi slavošpev Avguštinu primarno posreduje svoje poglede.

Prevod sledi izdaji Uga Dottija in Felicite Audisio, *Le Familiari* v petih zvezkih z italijanskim prevodom in komentarjem (Torino: Arago, 2004–9).

Odgovor na neko šaljivo pismo Giacoma Colonne, lombeškega škofa

Tvoje pismo, naphano s šaljivimi očitki, me je spravilo v smeh: bilo mi je, kot bi me njegovo regljanje prebudilo iz polsna. In da takoj prestrežem prvo kopje, ki si ga naperil vame, te prosim, predobri oče, poglej, kako neskladne z množico očitkov, ki si jih proti meni zbral v nadaljevanju, so že tvoje prve besede. Praviš, da se spet in spet čudiš, kako lahko še v rani mladosti tako spretno zavajam svet: zdi se ti, da te spretnosti nisem pridobil iz izkušnje, temveč jo imam že po naravi. Da, še daljši panegirik bi mi lahko zapel, a s takšnim slavošpevom bi mi lahko prizanesel. Kdorkoli z odprtimi očmi potuje po tej zemski poti, ve, kako pogosto svet, ki slepari človeški rod, zapleta življenje v svoje zanke in s kako grenkimi sladkostmi ga porosi, ko nam ga hvali in ponuja. Njegove zvijače sami marljivo podpiramo in se, da le ne bi spoznali samih sebe, vneto upiramo Apolonovemu nasvetu.⁷

Enega pod krinko plemenite vzvišenosti napihuje ošabnost, drugega pa pod zagrinjalom dozdevne vrline slepita zla prevara in nekaj navidezno sorodnega modrosti. Eden se ima za hrabrega, a je nečloveško okruten, spet drugi pa se razglša za ponižnega, a je strahopeten in omahljiv. Potem pa so še taki, ki se pod pretvezo varčnosti dajo voditi grabežljivost, in tisti, ki jih preoblečena v radodarnost izžema zapravljalnost. Napake so zakrinkane in pod čudovitim krznom tičijo grozljive nakaze. Njim dodaj še množico radosti, ki so zapisane minljivosti, še več, ki že minevajo ter bežijo: ambicioznost nam vablivo razkazuje čast, občudovanje in naklonjenost ljudstva, razsipnost mehkobne užitke vseh vrst, premoženje pa vsesplošno preskrbljenost: ni trnka brez vabe, ni veje brez limanic, ni zanke brez obeta. Temu dodaj še človeško poželjivost, ki je brezglava in nepremišljena, se zlahka da prevarati in rada pade v zasedo. In če

6 Generacijo pozneje se preference spremenijo in v ospredje predvsem po zaslugi desetih slavilnih govorov Petra Pavla Vergerija Starejšega stopi Hieronim. Glej John McManamon, »Pier Paolo Vergerio (The Elder) and the Beginnings of the Humanist Cult of St. Jerome«, *The Catholic Historical Review* 71.3 (1985), 353–71

7 Gre za dobro znani izrek iz Apolonovega templja v Delfih *Nosca te ipsum*. Cf. Cic., *Tusc.* 1.22.52.

bi morda kdo zavoljo svoje narave in prizadevanj na tej negotovi, spolzki in dvomljivi poti postal tako previden, da bi se izmuznil zvijačam sveta in ga sam prevaral tako, da bi navzven kazal obraz slehernika, v svoji notranjosti pa bi bil povsem drugačen,⁸ kaj bi rekel o takšnemu možu? Kje naj ga iščemo? Moral bi biti izvrstne narave, čil in treznih letih, in skrbno pozoren na tuje spodrsrljaje. Ti pa vse to pripisuješ meni – neznanški poklon, če se le ne posmehuješ. Če pa danes to še ni resnica, prosim Boga, ki zmore celo obujati od mrtvih, naj se to uresniči pred mojo smrtjo.

A kaj bi rad dosegel s svojimi šalami? [Praviš], da imajo zaradi mojih izmišljij mnogi nadvse visoko mnenje o meni. Priznam, to večščino so posedovali nekateri odlični možje, ki so ljudem, očaranim nad njihovo domiselnostjo, razkrivali resnične vrline: tako je Numa Pompilij zaslovel po svojih božanskih govorih⁹ in od tod izvira slava božanskega porekla Publija Afričana.¹⁰ Meni pa ta večščina ne pripada in ničesar nimam, kar bi pokazal, pa vendar me že od jasli spremlja neka odvečna naklonjenost usode.¹¹ Bolj znan sem, kot bi si želel, in vem, da kljub moji nepomembnosti, o meni kroži marsikaj tako dobrega kot slabega. A zato ne povešam glave, niti ne skačem od veselja; zavedam se, da se ljudstvo z vsako besedo zlaže. In tako je tudi danes: nikakor se mi ni bilo treba posebej truditi, da množici ne bi ugajal.

A tvoji olikanosti še ni konca. Praviš, da se s svojimi izmišljijami ne spravljam le nad preprosto ljudstvo, temveč skušam sámo nebo, in da je naklonjenost, s katero sem se oklenil Avguščina in njegovih knjig, pravzaprav lažna, saj se v resnici nikdar nisem odvrnil od pesnikov in filozofov.¹² Toda čemu bi se odtrgal od nečesa, česar se, kot vidim, oklepa celo sam Avguštin? Če ne bi bilo tako, svojih knjig o *Božjem mestu* – če molčim o vsem ostalem! – zagotovo ne bi postavil na temelj tolikerih navedb pesnikov in filozofov ali jih okitil s toliko okrasja govornikov in zgodovinopiscev. Nič čudnega! Moj Avguštin namreč nikdar ni bil v sanjah priveden pred tribunal večnega sodnika kakor tvoj Hieronim in nikdar mu ni bilo treba poslušati očitkov, da je ciceronijanec. Slišal pa jih je Hieronim in prisegel, da se poganskih knjig ne bo več dotaknil; a dobro veš, kako vestno se je vseh ogibal, še posebej Cicerona. Avguštin pa, ki mu v sanjah ni bilo nič prepovedano, ni le brez sramu segal po njih s prijateljsko zaupnostjo, temveč je celo odkrito priznaval, da je v knjigah platonikov odkril

8 Sen., *Ep.* 5.2: *Intus omnia dissimilia sint.*

9 Drugi rimski kralj, prim. Liv. 1.18–21.

10 Scipion Afričan Starejši, prim. Cic. *De rep.* 6.9 ff.

11 Prim. *Fam.* 1.1, kjer se Petrarca pritožuje nad nasprotnim – večno nenaklonjenostjo usode.

12 Aluzija na znano epizodo iz Hieronimovega slavnega pisma Evstohiji (*Epist.* 22.30.4), kjer Hieronim opisuje svoje sanje o sojenju pred Božjim prestolom zaradi njegove ljubezni do antične (poganske) književnosti. Po Božji obsodbi naj bi Hieronim obljubil, da ne bo nikdar več bral klasičnih avtorjev – pa vendar so tudi vsa njegova dela po tem dogodku prepredena z njihovimi citati. Na ta odlomek se Petrarca sklicuje tudi v *Fam.* 21.10.

velik del naše vere.¹³ Zaradi Ciceronove knjige z naslovom *Hortenzij* se je v čudežni preobrazbi odvrnil od vseh utvar in nesmiselnih spopadov nasprotujočih si sekt in se ves posvetil le iskanju resnice; ob branju te knjige ga je zajel žar, v katerem se je docela sprmenil, se odpovedal telesnim užitkom in se začel vzpenjati višje.¹⁴ O neopisljivi mož, ki bi si zaslužil, da ga sam Ciceron opeva z roster in se mu javno zahvali, ker je med toliko nehvaležneži edini želel izkazati največjo hvaležnost. O vzvišeno ponižni in ponižno vzvišeni mož, ki se ni okitil s tujimi peresi in se zatem rogal njihovim lastnikom, temveč je, čeprav se je zavedal svoje veličine, brez kanca ošabnosti krmaril že tonečo ladjo krščanske vere med čermi herezije. Tako ni pozabil svojih resničnih začetkov in mladostnih poizkusov in ga niti, ko je postal veliki cerkveni učitelj, ni bilo sram priznati, da je bil njegov prvi vodnik Arpinec,¹⁵ ki je pogledoval drugam. In čemu bi zardeval? Vodnika, ki pokaže pot do sreče, se ne sme prezirati. Kako bi torej raziskovanje resnice lahko škodilo Platonu ali Ciceronu, ko šola prvega nikakor ne nasprotuje resnični veri, temveč jo celo uči in oznanja, knjige drugega pa vodijo k njej po najkrajši poti? Enako bi bilo mogoče reči o drugih, zdi se mi odveč, da bi v tako jasni stvari nabiral nepotrebne priče.

Vendar pa zato ne bi zanikal, da je pri njiju marsikaj takega, čemur bi se bilo treba izogniti. A tudi pri naših [avtorjih] preže nevarnosti za neprevide.¹⁶ Prav Avguštin je v neki obsežni knjigi z lastnimi prsti populil ljulko napak, ki so se zasadile znotraj bogate mere njegovih študijev.¹⁷ Kaj torej? Branje je le malokdaj varno, če bralca ne obseva luč Božje resnice, ki uči, po čem stremeti in kaj zavriniti: le pod njenim vodstvom je vse varno, kar pa bi lahko škodilo, je še lažje razpoznavno kot Sirta in Karibda ali druge slavne morske čeri. Ko bi bilo že konec tega šaljivega obtoževanja! Avguštin že sam ve, ali se k njemu obračam iskreno ali se pretvarjam. Nahaja se namreč tam, kjer si nihče ne želi niti ne more goljufati, zato mislim, da se na moje življenje in napake ozira usmiljeno, še posebej ob spominu na svojo mladost, ko se ga je med izgubljenim tavanjem¹⁸ Vsemogočni usmilil njega, ga povedel nazaj na pravo pot, in mu namesto peščenih afriških obal, kjer je omamljen od pregreh nekaj časa drvel v smrt,¹⁹ sedaj naklonil večno bivališče v cvetočem Jeruzalemu. Od tam mi je naklonjen in me ima rad. Kako bi namreč lahko podvomil, ko ga poslušam, kako v tisti knjigi z naslovom *O pravi veri* s trdnim prepričanjem

13 August. *Conf.* 7.9.13

14 August. *Conf.* 3.4.7.

15 Arpin je Ciceronov rojstni kraj.

16 Z »našimi« pisca so mišljeni krščanski avtorji.

17 Petrarka meri na Avguštinove *Retractationes*, kjer se Avguštin ozira nazaj na vsa svoja dela, izpostavi napake (npr. napačno navedene citate) ali dodatno pojasnjuje svoje trditve.

18 O svoji nemirni mladosti Avguštin piše v drugi knjigi *Izpovedi*, Petrarca pa o tem pripoveduje tudi v *Fam.* 10.3.

19 O svojem študiju v Kartagini Avguštin piše v *Conf.* 3.1–3.

pravi: »Vsak angel, ki ljubi Boga, zagotovo ljubi tudi mene.«²⁰ Če si je torej on sam, z notranjimi očmi, uprtimi k Bogu, ki nam je vsem skupen, upal obetati ljubezni angelov, čeprav je bil človek, si bom tudi jaz, ki sem človek, drznil upati na človeško ljubezen njegove najsvetejše duše, ki zdaj uživa nebesa.

A že so me oškropile nove šale. Praviš namreč, da se mi Avguštinove besede zagotovo zde kot sanjarije, saj še vedno prežvekujem²¹ poezijo in filozofijo. Bolje bi bilo reči, da se mi, ko jih prebiram, vse moje življenje zdi zgolj lahen sen in najbegotnejša utvara. Prav to branje me pogosto prebudi iz nekakšnega globokega spanca, pa vendar se pod pritiskom težke smrtnosti veke kmalu spet spustijo, in ponovno se zbudim, in spet in spet zaspij. Volji se zaganjata druga v drugo, moje želje se cepijo in razcepljajo tudi mene.²² Tako se zunanji mož bori proti notranjemu, »zdaj z levo, zdaj z desno udarce odbija, brez prestanka in brez počitka«²³ in če večni oče »ne bi s svojim glasom pretrgal bitke«²⁴ in »iztrgal izčrpanega Dareja« iz rok ognjevitega Entela, bi zmagal zunanji. Kaj še? Še sem negotov glede svojega konca, živim v plašnem upanju in pogosto vzkliknem k Zmagovalcu nad smrtjo:²⁵ »Reši me, tega gorja, nezmagljivi junak, daj mi roko siromaku in vzemi s seboj me na vodo, naj odpočijem se v smrti vsaj, če se nisem v življenju.«²⁶

A nič ne vztraja kakor šala in nič tako okretno; kamorkoli se obrneš, ti bo sledila. Kaj torej praviš? Da sem si izmislil prelepo Lavrino ime, da bi sam govoril o njej, množice pa zato o meni, v resnici pa v mojem srcu ni nobene Lavre – razen če je to morda ime za lavreatsko krono, po kateri vzdihujem, kot pričajo moja dolga in vztrajna prizadevanja²⁷ – glede tiste žive Laure, katere lepota naj bi me prevzela, pa je vse le utvara, pesmi sem si izmislil in vzdihni so hlinjeni. Ko bi se vsaj zgolj pri tem resnično šalil: da bi le šlo samo za

20 *De vera rel.* 55,112.

21 Petrarca uporabi besedo *ruminare*, ki se nanaša na globoko premišljevanje vsebine prebranega.

22 Prim. Aug., *Conf.* 8,9,21: »In tako ima človek dve volji, katerih nobena ni cela, ampak imata vzajemno ena to, kar drugi manjka.« Prevod A. Sovre, 162.

23 Verg., *Aen.* 5,457–8., kjer je opisan boj Dareja in Entea, v katerem je, nasproti pričakovanjem, zmagal starejši Entej.

24 Verg., *Aen.* 5,467: *Et proelia voce diremit.* »Oče« je pri Vergiliju Enej, ki prekine bitko med Darejem in Entejem.

25 Cf. 1 Cor 15,54–55.

26 Gre za tri verze iz *Eneide*, 6,365 in 6,370–71, s katerimi Palinurus nagovarja Eneja, ki je prepovedal pokop njegovega trupla. Prevod Fran Bradač, str. 112.

27 *Re autem vera in animo meo Lauream nichil esse, nisi illam forte poeticam, ad quam aspirare me longum et indefessum studium testatur.* Gre za besedno igro Laura – *laurea* (lat. lovor, simbol pesniške slave), ki je v slovenščino ni mogoče zvesto prenesti. Na podlagi besedne podobnosti so številni literarni kritiki že zgodaj začeli dvomiti o resničnem obstoju ženske po imenu Laura. Prav na podlagi dotičnega pisma dvom o Laurinem obstoju argumentira Angelo Lipari: »Laura Di Petrarca.« *Italica* 25,3 (1948): 196–201, medtem ko pri nas o tem pišeta že npr. Jurčič in Stritar v svoji kritični izdaji Prešernovih pesmi: »Tudi Petrarki ni bilo mogoče, popolnoma se obvarovati slabosti in napak svojega časa; kdo bi mu kaj tacega očital! Naj bo tukaj dovolj, da za izgled omenimo le njegovih igrač z imenom ‚Lavra‘ — in ‚lauró‘ (lavor), ktere se tolikokrat ponavljajo. Takih in enakih slabosti se je prostega ohranil Preširen.« *Pesmi Franceta Preširna s pesnikovo podobo, z njegovim životopisom in estetično-kritičnim uvodom* (Ljubljana: Oton Wagner, 1866), 40.

pretvarjanje in ne za [ljubezensko] blaznost! Toda verjemi mi, brez hudega naprezanja se ne more nihče se ne more dolgo pretvarjati; in naprezati se zgolj zato, da bi se zdel blazen, je vsekakor največja blaznost. Zdravi lahko sicer z gestami posnemamo bolezen, ne moremo pa hliniti bledice.²⁸ Ti pa dobro poznaš mojo bledico in moja naprezanja, zato se bojim, da se v svoji sokratski šegavosti, ki ji pravijo ironija in te v njej ne bi premagal niti Sokrat,²⁹ moji boleznini zgolj posmehuješ. A le počakaj, ta čir bo sčasoma dozorel in uresničile se bodo Ciceronove besede: »Čas rani, čas pozdravi.«³⁰ Glede tiste Laure, za katero praviš, da je izmišljena, pa mi bo morda pomagal prav tako »izmišljeni« Avguštin. Med branjem toliko resnih reči in njihovim premišljevanjem bom postal starec, še preden se bom postaral.

Toda kdaj bo konec tvojega posmehovanja? Kdaj boš odnehal? Kaj praviš? Da sem se svojimi izmišljijami lotil tudi tebe in te skoraj zavedel – ne, pravzaprav sem te zares prevaral: nekaj časa si me namreč čakal v Rimu, ker sem se pretvarjal, da si neizmerno želim vrniti in te ponovno videti.³¹ Ko pa so se ti odprle oči kot izkušeni gledalcem, ki spregledajo prevare šarlatanov, in si globlje uzrl moje veččine, se ti je naposled odgrnilo celotno prizorišče moje domiselnosti. Dobri Bog, kaj je to? S svojim klevetanjem si me napravil za maga, počutim se že kot Zoroaster, iznajditelj magije,³² ali kdo njegovih sledilcev. Naj bo, naj sem Dardanus ali Damigeron ali Apolon³³ ali kdo drug, ki je še bolj slovel po tej veččini. Mar je kaj manjša prevara drugega oklicati za prevaranta?

A več kot dovolj šal sva že razbila – rad bi, da mi odgovoriš iskreno! Pustiva mojo željo, da bi ugledal tvoj obraz, ki sem jo z mukami podaljšal že v četrto leto, misleč si: »Glej, on prispe jutri, ti pa boš odpotoval prihodnji dan.«³⁴ Pustiva kopico precej hudih skrbi, ki jih ne bi mogel zaupati nikomur drugemu med smrtniki. Molčiva o moji želji, da bi zagledal tvojega slovitega očeta, plemenite brate, čednostne sestre in obraze prijateljev, po katerih hrepenim.³⁵ Kaj misliš, kako neprecenljivo bo zame naposled uzreti rimske zidove in griče, in, kot pravi Vergilij, »etruščansko Tiberu in rimski Palatin?«³⁶ Težko verjameš, kako si želim ugledati tisto mesto, četudi je zapuščeno in zgolj senca

28 Po Ovidiju tipična lastnost zaljubljenih, *Ars. Am.* 1.727 in Petrarca, *Ruf* 224.8.

29 O Sokratovi ironiji piše Ciceron v *De Orat.* 2.67.270.

30 Na to temo, a z drugimi besedami, Ciceron piše v *Tusc.* 3.22.53, 3.24.58. Prim. Job 5,18.

31 Giacomo Colonna se je v Rimu nahajal leta 1333.

32 Ali Zaratustra, ki naj bi živel okrog 600 let pr. Kr. Orosio, *Hist.* 1.4.3.

33 O Dardanu in Damigeronu pišejo Apulej (*Apol.* 90), Tertulijan in Arnobij. Apolon je bog preobleke.

34 Te besede Petrarca verjetno zapiše leta 1336.

35 Mišljeni so Stefano Colonna Starejši in Giacomovi bratje Stefano Mlajši, Giordano in Enrico. Med Giacomovimi sestrami jih je kar sedem vstopilo v samostan Sv. Silvestra v Capiti.

36 Verg., *Georg.* 1.499.

starega Rima, ki ga nisem nikdar videl.³⁷ Za to krivim svojo lenobo – če je vendarle šlo za lenobo in ne nujnost. Seneka se mi zdi navdušen, ko piše Luciliju iz vile Skipiona Afričana, in zdi se mu precej pomembno, da je videl kraj, kjer je tisti veliki mož preživel izgnanstvo in kjer ležijo njegove kosti, ki jih je njegova domovina zavrnila.³⁸ Če se je tako počutil Hispanec,³⁹ kako misliš, da čutim jaz, ki izviram iz Italije, ne le do vile v Liternu in Scipionovega groba, temveč do Rima, kjer se je Skipion rodil, si pridobil izobrazbo in praznoval triumf v enaki slavi tako kot zmagovalec kot obtoženec?⁴⁰ A ni bil edini [tamkajšnjih zmagovalcev], temveč je tam zmagalo nešteto mož, katerih slava bo vedno opevana. Govorim o mestu, ki mu ni bilo in mu ne bo podobno nobeno drugo mesto, o mestu, ki so ga še sovražniki imenovali »mesto kraljev«⁴¹ in o čigar ljudstvu beremo, da je bilo zapisano: »Usoda rimskega ljudstva je velika, veliko in strahovito je njegovo ime,«⁴² njegovo edinstveno veličino in tako sedanjo kot bodočo oblast, ki ji ni primere, pa so opevali božanski pesniki.⁴³ A ne bom vztrajal z rimskimi hvalnicami; tema je preobširna, da bi jo lahko obravnaval v naglici. Tega pa sem se mimogrede dotaknil, da bi te prepričal, da se mi vsekakor zdi pomembno ugledati to kraljico med prestolnicami, o kateri sem toliko bral in tudi sam marsikaj napisal.⁴⁴ Morda pa bom napisal še kaj, če me prerana smrt ne zaustavi že na začetku.

Predstavljal si, da se me vse to ne bi nikdar dotaknilo. Pa vendar: kako sladko je krščanski duši zreti na mesto, ki je podoba raja na zemlji, ki se opira na žile in kosti mučencev in je oškropljeno z dragoceno krvjo pričevalcev resnice. Kako sladko je ugledati podobo Odrešenika, ki naj jo časte vsa ljudstva,⁴⁵ in v najtršem kamenju stopinje, ki naj jih vekomaj slave vsi rodovi, in kjer so se v luči, svetlejši od sonca, dobesedno izpolnile Izaijeve besede: »K tebi bodo prišli sklonjeni sinovi tvojih tlačiteljev, padli bodo na kolena pred stopala tvojih nog, vsi, ki so te zaničevali;«⁴⁶ kako sladko je obiskati svete grobove in se sprehajati po templjih apostolov v spremstvu boljših skrbi in brez nemirne tesnobe sedanjega življenja na masilijski obali.⁴⁷ Kako me torej

37 S tem, da je Rim zapuščen, Petrarca verjetno meri na tako cesarjev kot tudi papežev odhod.

38 *Ep.* 86,1 ff. Gre za vilo v Liternu, kamor se je Scipion umaknil v prostovoljno izgnanstvo in leta 183 umrl. Njegov epitaf se glasi: *Ingrata patria, ne ossa quidem habeto.* [»Nehvaležna domovina, niti kosti ne boš imela!«] Prim. Val. Max. 5.3.2b.

39 Seneka se je rodil v Korduvi (današnja Cordoba).

40 Aluzija na process proti Skipionom, ki ga omenja tudi Seneka, *Ep.* 86.2.

41 To naj bi rekel Cineas, odposlanec kralja Pira. Prim. Just., *Epit.* 18.2.10: *Igitur Cineas [...] interrogatus a Pyrro, qualis Roma esset, respondit regum urbem sibi visam.*

42 Liv. 38.46.4.

43 V prvi vrsti Horacij in Vergilij (*Aen.* 1.276–279).

44 Kaj ima Petrarca v mislih, ni točno znano; najverjetneje še posebej na *Afriko*, kjer je glavni junak prav Scipion, Dotti, *Le Familiari* (Torino: Aragno, 2004–9), 273, pa navaja, da ima morda v mislih tudi na svoje intenzivno ukvarjanje z Livijevim rokopisom.

45 Gre za Veronikin prt iz bazilike Sv. Petra v Rimu.

46 Iz. 60,14.

47 Petrarca morda vzporeja Avguštinovo usodo s svojo: kot je Bog naklonil Avguštinu potovanje z

lahko v teh okoliščinah obtožuješ lenobe; saj vendar veš, da o mojem potovanju odloča nekdo drug?⁴⁸ Ponudil sem se ti v droben, toda večer dar; ti pa si želel, da ubogam drugega – če je bratu, ki je tako izjemen in ti je tako podoben, sploh mogoče reči drugi.⁴⁹ Ničesar nimam na vesti, a če obstaja krivda, mi jo odpusti ali pa naj mi jo odpusti tvoj brat.

V zadnjem delu pisma pa mi, morda v strahu, da bi me tvoje imenitne šale užalile – naj bo lev še tako nežen, lahko njegov dotik stre majhne živali – vsepovsod, kjer se ti zdi, da si me udaril, nanašaj milo dišeče pomade; sladko me spodbujaj, naj te ljubim, resnično, naj ti ljubezen začnem vračati. Kaj naj rečem? Tako bolečina kot veselje preprečujeta dolgo govorjenje. A tudi če molčim, se zavedaj vsaj tega: nisem še tako okamenel, da potreboval vzpodbudo k tako plemeniti in vredni ljubezni. Ko bi v ljubezni vsaj bolj potreboval ostroge kakor uzdo! Zagotovo bi moja otroška leta minila mirneje in bi jim tudi mladost sledila bolj mirno. Le tega te prosim: ne izmišljuj si, da sem si izmišljeval! Bodi dobro.

Avignon, 21. decembra.⁵⁰

Anja Božič
Central European University (CEU)
anjaa.bbozic@gmail.com

afriških obal v večno kraljestvo, tako bi tudi Petrarca zamenjal Avignon z Rimom.

48 Petrarca ima v mislih kardinala Giovannija Colonna, pri katerem je takrat služboval. Kardinal je naposled dovolil Petrarcovo pot v Rim, o čemer piše tudi v *Fam.* 12–15.

49 Kardinal Giovanni je Petrarco vzel v službo prav na prigovarjanje svojega brata Giacomu.

50 Najverjetneje leta 1336. O dataciji glej E. H. Wilkins, *Petrarch's Correspondence* (Padova, Antenore, 1960), 51. Različne možnosti datacije povzame tudi Donna, »La familiaritas nelle epistole«, 139–40.

